

ISSN 0235-3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖОМ.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.

РЕЦЕНЗІЙ.

ХРОНІКА.

ДИСКУСІЙ.

СТАТІ.

• 3 • 1993

Цей номер журналу присвячений 100-річному ювілею відкриття Трипільської культури — одного з найяскравіших явищ стародавньої історії. Вміщено статті, в яких висвітлюються різноманітні питання археології Трипілля, публікуються окремі пам'ятки і знахідки, біографічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 100-летнему юбилею открытия Трипольской культуры — одного из наиболее ярких явлений древнейшей истории. Помещены статьи, в которых освещаются различные вопросы археологии Триполья, публикуются отдельные памятники и находки, биографические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
М. І. ГЛАДКИХ, В. І. КАДЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

А д р е с а р е д а к ц і ї :

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 06.07.93. Підп. до друку
11.09.93. Формат 70x108¹/16. Папір оф-
сетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк.
14,00. Ум. фарбовідб. 14,17. Обл.-вид.
арк. 15,14. Зам. 3-189.
Кіївське орендне поліграфічне
підприємство «Книга»,
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Т. Г. Привалова, Л. В. Фраймович
Художній редактор В. П. Мариник
Технічний редактор Л. Д. Макарчук
Коректори Л. В. Солтінська, Г. Г. Германенко

АРХЕОЛОГІЯ

9

•3•1993

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально

«Київська Академія Євробізнесу»
Київ

З М І С Т

- 3 Вступ

Статті

- 5 ЧЕРНЯКОВ І. Т. Місце Трипільської культури в стародавній історії Європи
- 19 БУРДО Н. Б. Ранній етап формування Трипільської культури
- 30 КРУЦ В. О. Питання демографії Трипільської культури
- 36 МОВІЩА Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку
- 52 ШМАГЛІЙ М. М., ВІДЕЙКО М. Ю. Трипільські протоміста
- 63 КОЛЕСНИКОВ О. Г. Трипільське домобудівництво
- 74 ЦВЕК О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля
- 91 ТКАЧУК Т. М. Знакова система Трипільської культури
- 101 РИЖОВ С. М. Небелівська група пам'яток Трипільської культури
- 114 ГУСЄВ С. О. Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя
- 128 РАССАМАКІН Ю. Я., БУДНИКОВ О. Б. Проблеми раннього степового енеоліту у свіtlі вивчення нових пам'яток

Публікації археологічних матеріалів

- 143 ЯНУШЕВИЧ З. В., КРЕМЕНЕЦЬКИЙ К. В., ПАШКЕВИЧ Г. О.** Палеоботанічні дослідження Трипільської культури

Пам'ять археології

- 153 МОВША Т. Г.** До 90-річчя Тетяни Сергіївни Пассек

- 155 БЕРЕЗАНСЬКА С. С.** Пам'яті Сергія Миколайовича Бібікова

Хроніка

- 158 ВІДЕЙКО М. Ю.** Виставка «Трипільський світ»

- 159** Наши автори

- 160** Список скорочень

В С Т У П

Трипільська культура, одне з найяскравіших явищ стародавньої історії Європи, розвивалася протягом 1500 років у IV—III тис. до н. е. 100 років тому відомий український археолог В. В. Хвойка почав розкопки перших пам'яток цієї культури у Києві та пізніше в селах Трипілля, Верем'я, Щербанівка й інших у Середній Наддніпрянщині.

Підсумовуючи зроблене дослідниками кількох поколінь, можна стверджувати, що Трипільська культура є найвивченішою у Східній Європі. Її присвячені численні монографії і статті багатьох вчених в нашій країні і за кордоном. Одна з основних давньоземлеробських культур мідного віку, Трипілля входить складовою частиною до великої трипільсько-кукутенської спільноті, яка займала територію лісостепової смуги, головним чином Правобережної України та Молдови. Дослідженнями встановлені самобутність і досконалість планування поселень, наявність оригінального домобудівництва, розвиненої системи орного землеробства, тваринництва, садівництва, різноманітних ремесел. Особлива роль носіїв Трипілля в галузі металообробки, яка розвивалася на базі Балкано-Карпатського міднорудного басейну. Потреба у виробах з міді викликала до життя складну систему обмінних зв'язків, у результаті яких метал і технологія його отримання стали досягненням багатьох районів Європи. Ці контакти призвели до запозичення нових ідей, поширення досягнень в галузі техніки, економіки, ідеології. Як одна з металоносних культур доби енеоліту Трипілля сприяло процесу енеолітизації сусідніх народів, зокрема причорноморських степів. Високого рівня досягло гончарство. Понині викликають подив вироби трипільських майстрів — посуд та пластика, непревершені до часів античності. Витвори мистецтва, представлені керамікою: посудом, антропоморфною і зооморфною пластикою, складними і неповторними моделями вівтарів, жител, меблів, засобів транспорту, свідчать про складний світогляд трипільців, їх глибокі знання про природу і суспільство. Найглибші шари іndoєвропейської міфології, філософії, релігійних поглядів, психології, мистецтва безумовно пов'язані з першими землеробами, скотарями та ремісниками, яких на території сучасної України представляли племена Трипільської культури, що були у тісних стосунках з широким колом різних культур Східної і Центральної Європи.

За 100-річну історію вивчення Трипільської культури вдалося серед загальної маси пам'яток виділити окрім локальні групи, а в їх складі типи пам'яток. Це дало можливість перейти до вивчення конкретних трипільських племен. Докладно розроблена хронологія Трипілля, яка є основою для датування і синхронізації інших культур лісостепової та степової зон України.

Одним з найбільших досягнень трипіллязnavства останніх десятиліть є виявлення і дослідження поселень-гігантів площею до 450 га, що стало можливим завдяки застосуванню аерофотозйомки та геомагнітної розвідки. Дослідження їх сприяло вирішенню ряду питань палеоекономіки, соціального устрою та палеодемографії трипільців. З точки зору деяких дослідників, ці поселення є найдавнішими протомістами на території України, але переважна більшість вважає, що розвиток населення Трипільської культури, на

відміну від перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, відбувався своїм, суто європейським, неурбанізаційним шляхом. Трипільці знаходились напередодні цивілізації, але не змогли її досягти. Причини цього, мабуть, слід шукати в особливостях природних умов, господарства та культурно-історичного оточення. Колись могутня, передова в Європі Трипільська культура, як і ряд інших одночасових південно- та центральноєвропейських культур, розпалась та увійшла в нові культурні утворення ранньобронзового віку.

Яскраві старожитності Трипільської культури широко відомі не лише професійним дослідникам історії, археології, етнографії, мовознавства, але й широкому колу аматорів, краєзнавців, представникам творчих професій, які, часто не володіючи знаннями складних історичних процесів розвитку стародавнього суспільства, по-своєму інтерпретуючи джерела, поширюють хибні уявлення про історію трипільських племен. На їх погляд, трипільці були творцями перших держав — Славії та Артанії, праслов'янських міст, писемності. Висловлюються також думки про походження українців від трипільців. Такі уявлення мають мало спільногого з наукою, бо базуються лише на поверхових співставленнях схожих рис у системі господарства, елементах домобудівництва та ін.

Представленний увазі читача тематичний випуск, присвячений Трипільській культурі, містить останні розробки фахівців. Зокрема, в статтях подано характеристику окремих етапів розвитку Трипілля, локальних груп, йдеться про взаємовідносини степових і землеробських племен, про так звані протоміста, розглядаються знакова система трипільців, зафіксована в орнаментації посуду, а також питання світогляду, палеодемографії, домобудівництва та публікуються окремі пам'ятки і знахідки.

СТАТТІ

МІСЦЕ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СТАРОДАВНІЙ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

І. Т. Черняков

Викладені головні підсумки 100-річного вивчення Трипільської культури — однієї з найвеличніших та найдавніших землеробських культур, яка протягом 1500 років займала особливе місце в європейському енеоліті. Визначення виняткової ролі Трипілля в енеолітичній системі Європи на окремих етапах розвитку — основна ідея цього дослідження.

Широкі розкопки В. В. Хвойкою у 1893 р. на Кирилівській вулиці у Києві, де були виявлені сліди палеолітичної стоянки та залишки напівземлянок найдавнішого періоду «неолітичної епохи» (за визначенням дослідника), започаткували народженння трипіллязnavства. Виявлена в Кирилівських землянках неолітична кераміка стала для В. В. Хвойки приводом шукати інші залишки поселень особливої неолітичної культури Подніпров'я, зокрема і поблизу Трипілля. Треба відзначити, що 1893 р. не випадково вважається роком відкриття Трипільської культури. До того були вже відомі окремі знахідки цієї культури у Подністров'ї та Придніпров'ї (посуд, статуетки), але їх вважали «скіфськими старожитностями». Лише В. В. Хвойка одразу ж визначив їх як «неолітичні», що йшли за знахідками палеолітичної доби. Можливо, такому давньому визначення цих старожитностей сприяли і щасливі обставини дослідження пам'яток в одному районі.

1899 р. на XI Археологічному з'їзді у Києві В. В. Хвойка виступив з обґрунтованою теорією про особливу неолітичну культуру найдавніших землеробів Подністров'я¹. Відкриття Трипільської культури В. В. Хвойкою було підготовлене дослідженнями трипільських пам'яток у Подністров'ї у 80-х роках XIX ст. (Г. Оссовський, І. Коперницький, В. Пшебиславський). До речі, Г. Оссовський одним з перших висунув гіпотезу про глинобитні площацки як «домовини цегляні»².

За 100 років з часу відкриття та визначення перших пам'яток трипіллязnavство зробило великі успіхи у дослідженнях цієї культури. Саме відкриття на території Східної Європи високорозвиненої найдавнішої культури землеробів Старого Світу було сенсаційним і справило неабиякий вплив на розвиток європейської археологічної науки, яка наприкінці XIX — на початку ХХ ст. стала, головним чином, науковою первісної історії, або доісторії та протоісторії людства. Згадаймо хоч би найвідоміші відкриття Г. Шлімана, В. Дьюрpfельда у Трої та Мікенах, А. Еванса у Кносі, а також розкопки Діміні, Сескло у Греції, Богазькою у Турції, інші яскраві дослідження на Близькому Сході, що відкрили нові сторінки історії. Вони затмарили на той час відкриття «класичної археології». Тоді були поширені погляди про розташування головних центрів розвитку найдавніших цивілізацій на території Близького Сходу та Східного Середземномор'я. Вважалось, що північніші те-

риторії, а особливо райони Східної Європи, були довгий час нерозвиненими, а археологічні культури «доскіфського часу» — «примітивними».

Відкриття трипільської «домікенської», «давньоарійської» (за В. В. Хвойкою) культури IV—III тис. до н. е.³ місцевих племен в Україні з загадковими «глиняними площадками» — «домівлями мертвих» було для європейських дослідників не менш сенсаційним, ніж розкопки Трої та Мікенського палацу. Вже в 1905 р. Е. Р. Штерн, аналізуючи свої розкопки трипільського поселення Петрени у Молдові та матеріали В. В. Хвойки, висуває гіпотезу про те, що «домікенська» Трипільська культура у Дніпро-Дністровському та Дунайському басейнах є основою для розвитку мікенської цивілізації у Середземномор'ї, а трипільські пам'ятки вважає принадливими фракійцям, які були спорідненими з фрігійцями Малої Азії⁴. Ці нові відкриття та гіпотези надовго привернули увагу багатьох вітчизняних та закордонних дослідників до пам'яток Трипільської культури, як основи пізнання найстародавнішої історії Європи та походження індоєвропейців. Ціла плеяда видатних археологів досліджувала Трипільську культуру на початку ХХ ст.: В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, Ф. К. Вовк, К. Гадачек, С. С. Гамченко, В. О. Городцов, В. І. Гошкевич, В. Демитрикевич, Є. Зборовський, Р. Ф. Кейndl, А. Кіркор, В. Є. Козловська, Л. Козловський, І. Коперницький, М. О. Макаренко, Г. Оссовський, В. Пшебиславський, М. Я. Рудинський, Д. Я. Самоквасов, Ю. Й. Сіцінський, А. А. Скриленко, О. О. Спіцин, Я. І. Стемпковський, Д. М. Щербаківський, М. К. Якимович, Б. Януш.

Працями названих вчених визначається **перший (початковий) етап дослідження Трипільської культури**, який характеризується виділенням її як окремої неолітичної культури, спробою визначити хронологію та періодизацію пам'яток (етапи або «культури А та Б» за В. В. Хвойкою; заліщицька, більчанська та інші фази за Г. Оссовським, О. Кандибою, К. Гадачеком), їх місце серед відомих старожитностей, виявлення основних районів поширення, загальних рис матеріальної культури, вироблення методики розкопок.

Другий етап вивчення припадає на 20—50-ті роки, коли головним завданням стають уточнення хронології, детальна систематизація та класифікація всіх наявних трипільських матеріалів, головним чином кераміки, детальніше вивчення поселень, могильників, локальних особливостей пам'яток окремих регіонів та хронологічних груп, створення загальної періодизації, вирішення проблем походження та історичної долі трипільських племен, удосконалення методики досліджень. Окремо постало питання про рівень господарства та соціального устрою трипільського суспільства. Значний внесок зробили такі дослідники, як М. І. Артамонов, С. М. Бібіков, В. І. Бібікова, Б. Л. Богаєвський, М. Ф. Болтенко, М. Гімнер, В. І. Громова, В. М. Даниленко, Л. О. Дінцес, Н. Д. Дубицька, А. В. Добровольський, А. Л. Єсипенко, Ю. М. Захарук, О. Кандиба, Ф. А. Козубовський, Є. Ю. Кричевський, О. А. Кульська, П. Курінний, О. Ф. Лагодовська, К. Маєвський, Л. М. Макаревич, М. О. Макаренко, Т. Г. Мовша, Т. С. Пассек, Я. Пастернак, М. А. Пелещишин, І. Г. Підоллічко, Ю. Полянський, М. Я. Рудинський, І. К. Свєшніков, М. Ю. Смішко, В. А. Стефанович, Т. Сулімірський, К. К. Черниш, Л. Чикаленко та інші. Найвидатніші досягнення цього етапу розвитку трипілля засновані на працях Т. С. Пассек⁵ та С. М. Бібікова⁶. Т. С. Пассек була створена загальна періодизація пам'яток Трипільської культури на всіх територіях її поширення. На основі класифікації кераміки нею виділено три періоди розвитку Трипілля, що охоплюють п'ять етапів (А, ВІ, ВІІ, СІ, СІІ — для північних районів, үІ, үІІ — для південних) від 3000 до 1700 рр. до н. е. Ця схема періодизації за Т. С. Пассек в своїй основі залишилася актуальною до теперішнього часу. Серед дослідників визначилися погляди відносно походження Трипільської культури: автохтонне походження від неолітичних культур лінійно-стрічкової кераміки (Є. Ю. Кричевський, Т. С. Пассек); буго-дністровської (В. М. Даниленко); за деякою участю прийшлих племен або впливом з Придунав'я; прийшла культура з «південного ареалу» стародавніх цивілізацій Сходу (Месопотамія, Анатолія, Балкани), що асимілювала незначну кількість місцевого мезолітичного чи неолітичного населення (С. М. Бібіков). Розробка загальної періодизації та деякі

нівелювання всієї Трипільської культури Т. С. Пассек не зняло розробки питань виділення локальних варіантів чи окремих культур, особливо на пізньому етапі. Це стосується усатівської (М. Ф. Болтенко, О. Ф. Лагодовська) та софіївської груп пам'яток (Ю. М. Захарук). В. М. Даниленко навіть вбачав існування двох трипільських культур (західної та східної) вже на ранньому етапі⁷.

Поряд з оцінкою головного напряму господарства трипільського населення як «мотичного землеробства городнього характеру з матріархально-родовим ладом» (Є. Ю. Кричевський, Т. С. Пассек) С. М. Бібіковим висунута ідея про «екстенсивне польове мотичне землеробство», в якому почалося використання «тяглої сили великої рогатої худоби» та про патріархально-родову організацію.

Третій (сучасний) етап вивчення Трипільської культури розпочався у 60-ті роки і продовжується до сьогодення. За ці роки провадились дослідження у всіх раніше визначених напрямках трипіллязнавства. Так, вийшли друком праці, в яких переглянуто деякі питання походження Трипільської культури (Т. С. Пассек, В. Г. Збенович, В. І. Маркевич)⁸, виділено окремі локальні варіанти (Т. Г. Мовша, В. О. Круц, В. А. Дергачов, Е. Ф. Патокова)⁹, уточнено хронологію, періодизацію, висвітлено результати дослідження економіки, суспільного устрою, демографії та ідеологічних уявлень населення. Вийшли у світ узагальнюючі розділи про Трипільську культуру в «Археології Української РСР» та «Енеоліте СССР»¹⁰.

Найважливішим на цьому етапі досліджень було встановлення культурної близькості походження та розвитку трипільських пам'яток на території Молдови та Правобережної України і кукутенських пам'яток у Румунії, які ведуть початок від культури Боян (фаза Джулешти) з Нижнього Подунав'я¹¹. Останнє навіть знайшло своє відображення у назві культурної спільноті «Трипілля-Кукутені». Значним досягненням можна вважати виявлення Т. Г. Мовшею двох паралельних ліній розвитку (західна та східна) у Трипільській культурі, що почала розглядатись як етнокультурна спільність, в якій існувало кілька культур з притаманними їм певними ознаками в матеріальній культурі¹². Виявилось також, що розвиток общин різних трипільських культур західного та східного регіонів проходив у певній взаємодії між власне общинами та культурами поза межами трипільсько-кукутенської спільноті. Детальна розробка внутрішньої періодизації трипільських пам'яток підтвердила не лише наявність трьох великих періодів з п'ятьма етапами (за Т. С. Пассек), але й встановила факт існування окремих ступенів (фаз) у розвитку локальних культур та груп, типів пам'яток, яких вже зараз налічується більше двадцяти.

Виняткове значення мало виявлення за допомогою аерофотозйомок, геофізичних розвідок та розкопок поселень-гігантів Трипільської культури з складним плануванням домобудівництва¹³. Останнє вимагає ретельного дослідження рівня розвитку племен Трипільської культури відносно інших енеолітических культур Європи та перших «передцивілізацій» цього часу у Старому Світі. Перші цивілізації виникли у IV—III тис. до н. е. у смузі сухих субтропіків Південної півкулі (Шумер, Єгипет, Еlam та ін.)¹⁴. Первінні цивілізації з'явились у результаті довготривалого розвитку відтворюючої економіки землеробських культур VII—III тис. до н. е., коли відбувалось зародження ремесел, «протоміст», писемності, храмів, руйнувалась первісно-рідова община. Паралельно цій, так званій південній, зоні розвиток землеробських культур проходив і в північній зоні, що охоплювала Туркменію, Кавказ, Україну, Балкани, Нижнє Подунав'я та частину Північної Європи. Трипільська культура в загальному плані входить до західного ареалу північної зони розвитку найдавніших «передцивілізацій» Старого Світу. В свою чергу західний ареал складається з двох найрозвиненіших областей, що у європейській археології мають назvu «балкано-західноукраїнської» та «середньоєвропейської»¹⁵, або «фракійського енеоліту» та «середньодунайської і семиградської області»¹⁶.

Місце Трипільської культури в енеоліті Європи визначається такими характерними рисами:

1. Величезна територія поширення (блізько 190 тис. км²), що охоплює всю лісостепову смугу Молдови, Правобережної України від Карпат на заході до Дніпра на сході, від верхів'їв Дністра, Случі, пониззя Прип'яті, Десни на півночі до берегів Чорного моря на півдні. Разом з пам'ятками культури Кукутені у Румунії ця спільність займала площу більше 200 тис. км² на заключному етапі розвитку. Вражаюти швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій: на ранньому етапі освоєна територія становила близько 50 тис. км², на середньому — 150 тис. км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зірватись з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

2. Довготривалий період поступового розвитку протягом 1500—2000 років без значних змін в основних рисах культури (4250/5250—2250/2750 рр. до н. е.) згідно з радіовуглецевим датуванням (друга дата є каліброваною). Початок розвитку Трипілля визначає кінець неоліту та початок енеоліту на значній частині Східної Європи, середній та початок пізнього етапу — розквіт «енеолітичної» доби, а кінцеві етапи трипільських культур — кінець енеоліту та початок епохи бронзи не тільки на Україні, але й у Європі. Розвиток Трипільської культури торкається трьох найважливіших епох археологічної періодизації, в якій енеоліту належить центральне місце.

3. За своїм походженням Трипільська культура хоча і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але у процесі поширення на нові східні території включала у себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, при цьому приплів південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених общин призводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

4. Трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Майже всі поселення мають одночасовий культурний шар, на відміну від культур Балкано-Подунав'я з більшою кількістю багатошарових поселень і телей. Наряд чи можна назвати Трипілля «культурою кочуючих землеробів», та деякою мірою до неї підходить поняття «культура пересувних землеробів», бо цим племенам доводилось в умовах українського лісостепу кожні 30—50 чи 60—80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства, переселятись та освоювати нові землі. Цим, зокрема, можна пояснити і створення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів.

5. Ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур «балкано-західноукраїнської» області європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала активні зв'язки з найвеличезнішим у Старому Світі ареалом скотарських культур евразійських степів та неолітичних культур лісостепової та поліської зон Східної Європи. На думку багатьох дослідників, зв'язки між степовими скотарськими племенами та землеробами енеолітичних культур Південно-Східної Європи визначили не тільки долю Трипілля, але й інших культур і навіть перших держав та «міських цивілізацій» Близького Сходу й Середземномор'я¹⁷. Розвиток Трипілля і сусідніх степових культур в історії енеолітичної доби Старого Світу додав до формул «Ex Oriente Lux» та «Ex Balcanae Lux» ще одну: «Ex Nord Ponticae Lux».

Головними аспектами у проблемі визначення місця Трипільської культури в енеоліті Європи виступають походження, зв'язки, ступінь розвитку порівняно з синхронними землеробськими культурами Балкано-Подунав'я, Середньої Європи, вплив Трипілля на місцеві неолітичні та енеолітичні культури та взаємовідносини з племенами навколоїшніх територій степової, лісостепової та поліської зон Східної Європи, роль трипільських племен в етнокультурних та господарських процесах енеолітичного періоду.

Перш за все треба відзначити, що на південно-східноєвропейській території від Карпат до Уралу ще до появи Трипільської культури склалися три основні області неолітичних культур (Прикарпатська, Азово-Каспійська, Дніпро-Волзька)¹⁸. Прикарпатська область (буго-дністровська культура,

лінійно-стрічкової кераміки) належить до зони розвитку найдавніших неолітичних культур Європи (кінець VI — початок IV тис. до н. е.), майже всю територію якої і зайняли трипільські племена. В той час, як населення Прикарпатської неолітичної області досягло значних успіхів у розвитку землеробсько-скотарської відтворюючої економіки, племена інших східноєвропейських областей займались ще мисливсько-рибальсько-скотарським господарством і були на самому початку шляху до «неолітичної революції». Носії культур Прикарпатської області були частково вихідцями з західних областей Подунав'я (культура лінійно-стрічкової кераміки) або «автохтонами», які розвивались під сильним впливом неолітичних культур Балкан. На думку Д. Я. Телегіна, неолітичні прояви сіро-кілікійських культур зазнали навіть племена Азово-Каспійської області (зародження кераміки, кам'яний посуд, прикраси у вигляді букраній).

Появу племен Трипільської культури у Прикарпатській області можна розглядати як закономірний процес подальшого розвитку господарських та культурних зв'язків стародавнього населення Правобережної України та Подунав'я. Румунськими дослідниками (Р. Вульпе, В. Думитреску, Є. Захарія, Є. Кошма, А. Ласло, С. Марінеску-Білку, І. Нестор, М. Петреску-Димбовиця, М. Флореску та ін.) доведено, що складання культури Прекукутені-I, як найдавнішого етапу Трипільсько-Кукутенської спільноти, проходило на Пруті, на східних схилах Карпат у зоні стику неолітичних культур Боян, Турдош, лінійно-стрічкової кераміки. Основу формування становили племена культури Боян, які просунулись з Нижнього Подунав'я у південно-східні райони Трансильванії та на північ румунської Молдови. Певний вплив на формування Кукутені — Трипілля мали також такі культури, як Кріш, Вінча, Хаманжія, Гумельниця, Петрешт та ін. На етапі розвитку Прекукутені-II носії цієї культури перетнули р. Прут та почали заселення Пруто-Дністровського межиріччя, з чого і починається історія розвитку Трипільської культури¹⁹. Розселення трипільських племен йшло двома напрямками: північний — з району Могилева-Подільського (Бернашівка); південний — з району Флорешт у Молдові. На етапі Прекукутені-III — Трипілля АІІ ці племена досягають Південного Бугу. Зараз налічується більше 150 поселень раннього етапу Трипільської культури, формальною ознакою якого є наявність защипкового, різьбленого та канельованого орнамента на кераміці. У кінці раннього етапу, що поділяється на кілька фаз, з'являється мальований фарбами орнамент, досконалість і різноманітність якого досягає розквіту на середньому та пізньому етапах Трипілля.

Розселення прекукутенських племен на схід та виникнення великої трипільської етнокультурної області на території сучасної Молдови та Правобережної України (4000/4750—3650/4400 рр. до н. е.) визначають найважливіший період «енеолітизації» в історії Східної Європи, що характеризується появою постійної системи землеробства з новим набором культурних злаків (10 видів), досконалістю гончарного виробництва, металообробки, розвиненістю культово-ідеологічних уявлень. В процесі розселення носії Трипільської культури асимілювали місцеве населення буго-дністровської культури. Останнім часом дослідженнями О. Г. Шапошнікової та М. Т. Товкайла доведено співіснування на Південному Бузі буго-дністровської та ранньотрипільської культур і навіть виникнення синкретичного посуду²⁰. Вплив ранньотрипільської культури не обмежувався лише територією її поширення, а охоплював значні райони Східної Європи. Ранньотрипільські та середньотрипільські імпорти кераміки знайдені на пам'ятках дніпро-донецької культури у Подніпров'ї²¹.

Подальший розвиток Трипільської культури на середньому етапі (ВІ, ВІІ протягом 3650/4900—3150/4000 рр. до н. е.) характеризується розширенням її ареалу у верхньому Подніпров'ї, Середньому Подніпров'ї, зростанням кількості поселень та їх розмірів від 10—15 до 40—50 га у Подніпров'ї та 90—150 га у Буго-Дніпровському межиріччі. У північній Молдові густота населення досягає 12,8 чол./км², за підрахунками В. М. Массона²². Серед трипільських поселень з'являються багатошарові та укріплені, що свідчить про наявність конфліктних ситуацій серед трипільських общин. Простежене

«гніздове» розташування поселень, як ознака концентрації певних общин. На цьому етапі відбувається оформлення західного та східного ареалів трипільської етнокультурної єдності²³. Західний ареал охоплював пам'ятки Попруття, Подністров'я, частково Побужжя, а східний — межиріччя Південного Бугу та Дніпра, Середнє Подніпров'я. Загалом для пам'яток західного ареалу характерніша мальована кераміка, для східного — кераміка з заглибленим орнаментом, як «архаїзм», пережиток в орнаментації кераміки ранньотрипільських общин, що у процесі переселення відірвались від балкано-прикарпатських культур періоду розквіту мальованої кераміки. Але треба відзначити, що і на середньому етапі проходить подальше розселення західнотрипільських общин на схід, а розвиток західного та східного арсалів відбувається у певному взаємозв'язку. Детальне вивчення пам'яток середнього етапу Трипільської культури Н. М. Виноградовою, І. І. Зайцем, В. І. Маркевичем, Т. Г. Мовшею, Т. С. Пассек, Т. О. Поповою, К. К. Черниш та іншими призвело до виявлення окремих локальних груп (Петренська, Солонченська, Заліщицька, Володимирівська, Пенежківсько-Щербанівська, Буго-Дніпровська та ін.), остання, в свою чергу, поділяється на типи пам'яток (Красноставка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля та ін.²⁴).

На середній етап розвитку Трипілля припадає розквіт цієї культури. Він проявився не лише у максимальному розширенні ареалу, але й у значних досягненнях господарської діяльності та зміцненні культурно-господарських контактів. Дослідники відзначають значний розвиток землеробсько-скотарського господарства, високий технологічний і художній рівень гончарства, організацію майстерень крем'яних виробів та удосконалення металообробки²⁵. Серед контрагентів імпортних та експортних взаємовідносин трипільських племен середнього етапу розвитку присутні носії багатьох з відомих європейських неолітичних та енеолітичних культур: другого періоду розвитку дніпро-донецької культури, пам'яток лисогубівського типу на лівобережжі Середнього Подніпров'я, степових культур Причорномор'я (Середній Стог 2, Новоданиловський тип, Нижня Михайлівка), балкано-дунайських (Гумельниця, Варна, Криводол-Селкуца) та центральноєвропейських культур енеоліту (Тісаполгар, Лендель, Вінча Д), північно-західного Полісся (Зимно-Злота, Гоща-Вербковиця)²⁶.

Пізній, або заключний, етап (3150/4000—2450/2750 рр. до н. е.) виявляється найвивченішим, але й «найтемнішим» в історії розвитку трипільської етнокультурної спільноти. Справа в тому, що віднесення пам'яток до цього етапу у сучасному трипіллязнатстві є суперечливим. При створенні своєї періодизації Т. С. Пассек формально сприйняла розподіл між характерним поліхромним розписом кераміки середнього та темноколірним розписом пізнього етапу Трипілля. Дослідницю не були враховані стратиграфія деяких пам'яток та диференціація всіх трипільських матеріалів. Є. Ю. Кричевський відносив до заключного етапу тільки пам'ятки городсько-усатівського горизонту пізнього Трипілля. В. Г. Збенович трипільські пам'ятки першого етапу (CI, UI) запропонував включити до комплексів заключної фази середнього Трипілля²⁷. Дійсно, пам'ятки початку пізнього етапу Трипілля (за періодизацією Т. С. Пассек) є прямим продовженням розвитку пам'яток середнього етапу. Суть, очевидно, полягає в тому, що розвиток Трипільської культури не тільки в західному та східному ареалах, але й в окремих локальних групах, незважаючи на збереження так званого загальнотрипільського горизонту, ще наприкінці середнього етапу відбувався у різних природних та культурно-історичних умовах і взаємостосунках, а локальні групи колись єдиної трипільської етнокультурної спільноті викристалізувались в окремі своєрідні культури. Потенціал досягнень великої Трипільської культури у розвитку господарства, керамічного виробництва, рівня ідеологічних уявлень ще дозволяв зберігати обрис цих культур у рамках трипільської культурної єдності, але їх господарство, соціальний устрій, інші характерні риси, у тому числі і сутто «етнографічні», вже істотно відрізнялися від класичного еталону Трипілля. Цей потенціал був вичерпаний на заключному етапі Трипілля і тому деякі дослідники вважають пам'ятки цього етапу, «забарвлені» тільки присутністю трипільської кераміки, окремими, не пов'язаними з Трипіллям.

культурами (М. Ф. Болтенко, О. Ф. Лагодовська, О. Я. Брюсов, Т. Сулімірський, В. Думітреску та ін.).

Цікавим виявляється аналіз розташування пам'яток кінця середнього (VII) та початку пізнього (CI) етапів. Виділяється два райони концентрації пам'яток: на півночі Молдови — для західного ареалу та в Буюко-Дніпровському межиріччі (Уманщина) — для східного ареалу. В останньому зосереджені і всі поселення-гіганти Трипільської культури. На фінальному етапі Трипілля ці території виявляються спустошеними. Катастрофічне зменшення кількості населення на півночі Молдови в цей час відзначає В. І. Маркевич²⁸. Складається враження про майже повний відтік трипільського населення з найрозвиненіших центральних районів та заселення ним колишніх «околиць» або нових територій на півночі (до Верхнього Подністров'я, приток Прип'яті, Десни), сході (частина лівобережжя Середнього Подніпров'я) та півдні (приморська зона степів від Південного Бугу до Дністра та пониззя Дунаю). Незважаючи на загальне розширення ареалу Трипілля та значну кількість пізньотрипільських пам'яток (блізько 400, більшість з яких — поховані), помітне загальне зменшення населення порівняно з середнім та початком пізнього етапів, що проявилось у зникненні цілих груп пам'яток (наприклад, томашівської) та зменшенні кількості та розмірів поселень (блізько 300 для середнього та початку пізнього етапів).

Дослідники зараз по-різному сприймають не тільки періодизацію пізньотрипільських пам'яток відносно включення їх до різних етапів розвитку CI та СІІ, але й включення у Трипілля окремих локальних груп та їх походження. Так, В. О. Дергачов на пізньому етапі (СІІ, VII) виділяє 3 зони (Дністро-Прутська, Волинська, Середньодніпровська) з 9 типами пам'яток (Вихватинський, Усатівський, Бринзенський, Гордінештський, Троянівський, Городський, Лукашівський, Софіївський, Серезлівський)²⁹. Т. Г. Мовша слідом за Т. С. Пассек та К. К. Черніш включає до пізнього періоду і пам'ятки СІ, VI. Тільки на території України вона налічує 8 пізньотрипільських культурних груп (Петренська, Кошиловецька, Томашівська, Жванецька, Городсько-Касперівська, Коломийщинська, Софіївська, Усатівська)³⁰.

Пізньотрипільські пам'ятки посідають особливе місце у системі стародавніх культур Європи, що зазнали значних змін у розвитку та зв'язках наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. В цей період занепадають класичні культури Балкано-Дунайського та середньоєвропейського енеоліту, з якими підтримували зв'язки трипільські племена на ранньому та середньому етапах розвитку. В результаті глибокої історичної трансформації у Південно-Східній і Центральній Європі виникають нові культури, імпортні речі яких на території пізньотрипільських пам'яток надійно фіксують сталість контактів Трипілля з вказаними регіонами. Серед нових культурно-етнічних контрагентів репрезентовані майже всі основні європейські культури: Чернавода, Коцофені, Езеро, Болераз, Баден, лійчастого посуду, кулястих амфор та ін.

На думку багатьох дослідників енеоліту Європи, причиною катастрофічних змін, в тому числі у Трипіллі, та особливо у зникненні енеолітичних культур Балкано-Подунав'я є «інвазія», «навала» скотарських племен (номадів) з Північного Причорномор'я — південних сусідів трипільських племен на етапі VII—CI. Носії курганних культур з українських степів навіть називають «вікінгами» IV—III тис. до н. е., які були руйнівниками міської культури Східного і навіть частково Західного Середземномор'я. При цьому процес руйнації енеолітичних культур пов'язується з «курганізацією» Європи та Малої Азії, яка відповідає терміну «індоєвропеїзації» або «розселенню індоєвропейців з Прабатьківщини». На думку американської вченої М. Гімбутас, «курганізація» земель навколо Чорного моря розпочалась ще у V тис. до н. е., друге масове переселення північнопричорноморських племен проходило у IV тис. до н. е. і призвело до «дезінтеграції великих європейських протоциivilізацій Трипілля, Гумельниці, Вінчі» та створення «нової балкано-дунайської культури Городськ — Чернавода — Езеро — Коцофені — Болераз — Баден — Костолац». «Руйнівники середземноморських цивілізацій», «жахливі велетні з півночі», «неурбаністські народи», які були паствурами та вер-

шниками, залишили свої страшні сліди в Адріатиці, Іонії, Егіді, Палестині та Італії³¹. На думку болгарської дослідниці Г. Тодорової, причиною навалиnomадів з Північного Причорномор'я було перенаселення степової зони та бажання захопити багаті мідні родовища Південно-Східної Європи. Невелике за кількістю північнопричорноморське населення змішалось з автохтонним енеолітичним населенням захоплених регіонів та започаткувало своєрідний, типологічно досить примітивний порівняно з попередньою епохою, культурний комплекс Чернавода I³². В. М. Даниленко та М. М. Шмаглій назвали цей період «поворотним моментом в історії неолітичного населення Південної Європи»³³.

Витоки розуміння всіх цих дійсно масштабних процесів в історії не лише Європи, а й усього Старого Світу містяться у взаємовідносинах племен Трипільської культури з степовими племенами Євразійських степів³⁴. Історія розвитку Трипільської культури — це одночасно історія взаємовідносин з населенням неолітичних культур України (буто-дністровська, дніпро-донецька, сурська), на території яких виникають енеолітичні культури, представлені пам'ятками новоданилівського типу, Середнього Стогу та Нижньомихайлівської культури³⁵. Взаємовідносини з цими культурами надійно підтвердженні обопільними знахідками «імпортів» як на трипільських, так і на степових пам'ятках. Вважається, що під впливом середньостогівської культури вже на середньому етапі Трипілля починається виробництво кераміки з домішкою мушлі, накольчастим та лінійно-заглибленим орнаментом, гостродонних форм, а на пізньому — шнурового орнамента. Із степовими пам'ятками пов'язують знахідки на трипільських поселеннях кам'яних фрагментів булав та скіпетрів із зображенням коня. Появу та розвиток укріплених трипільських поселень, як і поселень-гігантів, на середньому та пізньому етапах пов'язують з необхідністю захисту від степових племен. На жаль, ці твердження часто бувають декларативними і не підкріпленими вагомим, серйозним аналізом всієї сукупності археологічних джерел. Небезпідставно В. С. Тітов критикував положення М. Гімбутас про нищівну роль східноєвропейських степових племен в історії енеоліту Європи³⁶. Значення та роль номадів в енеоліті Європи були дещо іншими, ніж за часів навали гунів та татаро-монголів. Навряд чи можна повірити в те, що жахливі картини енеолітичної доби, намальовані угорським дослідником І. Бонаю, могли відбуватися насправді: «ще у розквіті пізнього енеоліту з'являються ознаки прямуючої зі сходу та перетворюючої всю Середню Європу бурі», «племена пастухів з українських степів вдираються на захід, спалюючи дощенту поселення культур Трипілля та Кукутені»³⁷. Пізніше ці ямні племена змішались з представниками місцевих культур Баден, Вучедол-Зок та утворили культуру Хатван на Середньодунайській низині.

Аналіз взаємовідносин Трипільської культури з степовими племенами Північного Причорномор'я свідчить, що такі уявлення про роль східноєвропейських скотарських культур в добу енеоліту безпідставні. Мабуть, мають рацію ті дослідники, які вважають, що рівень розвитку степових енеолітичних культур, кількість населення у степах не могли становити будь-якої загрози не лише для західних енеолітичних культур, а навіть для сусідньої Трипільської³⁸. Навпаки, простежено значні впливи, а також переселення трипільського населення у степи Північного Причорномор'я, де в союзі з степовими племенами виникає усатівська культура, а трипільські імпорти сягають Приазов'я та Криму. Судячи з археологічних джерел, «серйозне» озброєння в ті часи було наявне лише у представників усатівської культури. Вимагає перегляду і питання про появу курганного обряду у степовій зоні. Знайдене в кургані біля ст. Кайнари енеолітичне поховання з посудом другого ступеня першої половини середнього періоду Трипілля, мабуть, пов'язане з формуванням найдавнішого курганного обряду у зонах стику Трипільської та степових культур. В усатівській культурі ми фіксуємо найрозвиненіший курганний обряд всієї степової зони Південно-Східної Європи. На її розвиток впливали придунаїські племена культури Чернавода, а усатівські пам'ятки з'являються не тільки в пониззі Дунаю, але зафіксовані й у Озді на Середньодунайській рівнині³⁹. Розташування курганів ямної культури на

пізньотрипільських поселеннях в Таллянках, Майданецькому археологічно фіксує значний хронологічний розрив між цими культурами: «ямні племена прийшли сюди тоді, коли поселення вже давно були покинуті їх мешканцями»⁴⁰. Це ж зафіковано і співвідношенням культурного шару енеолітичних поселень і розташованих на них курганів та «скорчених поховань з фарбою» на території Румунії, Угорщини⁴¹. У курганах Північно-Західного Причорномор'я стратиграфічно простежено постусатівське хронологічне положення так званих ямних поховань⁴². Йдеться про те, що племена ямної культури Північного Причорномор'я навіть не були синхронними населенню енеолітичних культур Європи. Доямний горизонт степових енеолітичних пам'яток представлений пам'ятками новоданилівського типу та середньостогівської культури, які брали участь у генезисі пам'яток ямної культури Північного Причорномор'я, як це доведено Д. Я. Телегіним⁴³.

Стосунки між трипільськими племенами та носіями новоданилівського типу і середньостогівської культури добре зафіковані не тільки знахідками імпортних речей, але й взаємними впливами у виробництві кераміки. Так, кераміка, подібна до ранньостогівської, знайдена на поселенні Солончени II та Дрегущені. Ціла серія поховань зі скіпетрами виявлена у Північно-Західному Причорномор'ї (Суворово), на Балканах та в Подунав'ї. Але знову йдеться про впливи та стосунки різного характеру, а не про руйнацію енеолітичних культур цього району, бо Трипільська культура продовжувала існувати в пізніші часи, коли вже не було носіїв пам'яток новоданилівського типу та середньостогівської культури.

Трипільська культура протягом довгого часу була одним з головних територіальних, культурно-економічних резервів для енеолітичних культур Балкано-Подунав'я. Племена Прекутені, освоюючи територію у Молдові та Україні, збільшили її та кількість поселень у 20—25 разів. Трипільські племена змогли пристосуватись в різних нових природних умовах та створити відмінну господарчу систему, зробили внесок у розвиток планування поселень, опанували кілька типів житлово-господарських споруд від примітивних землянок до багатоповерхових будівель. Спеціальне дослідження Г. Ф. Коробкової виявило 6 господарських варіантів у системі трипільської економіки, де присутні і землеробсько-скотарські, скотарські і навіть мисливсько-скотарські напрямки⁴⁴.

Визначна роль належить племенам Трипільської культури у процесі поширення відтворюючих галузей господарства на величезних просторах Східної Європи, різних видів культурних сільськогосподарських рослин і тварин. Надзвичайно високим рівнем відзначалися домашні виробництва та общинні ремесла трипільських племен, особливо гончарство та металообробка. Трипільський осередок належав до найдавнішої у Європі та найрозвиненішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції⁴⁵. З кінця раннього — початку середнього етапів трипільці створили унікальні технології ковалської обробки металу та відіграли вирішальну роль у транзитній торгівлі металом зі степовими та лісостеповими племенами Східної Європи (новоданилівські, середньостогівські, хвалинські племена)⁴⁶. Під впливом трипільців починається обробка металу у цих племен (Хвалинський могильник). На пізньому етапі Трипілля складаються два осередки металообробки (усатівський, софіївський), які входять до Циркумпонтійської металургійної провінції раннього бронзового віку. Вони були безпосередньо пов'язані з трансильвансько-середньодунайською зоною, Малою Азією, звідки одержували сировину та виявились першими розповсюджувачами бронзоволиварної металургії у Східній Європі.

Оцінюючи провідну роль трипільських племен у розвитку енеоліту на широкому терені Східної та Південно-Східної Європи, окрім процесі яких стосувались і Центральної Європи, треба зазначити, що «трипільське вікно» у світ «найпередовіших цивілізацій» для східноєвропейських племен довгий час було головним. Вплив культур Північного Кавказу на Східну Європу починається лише на ранньому етапі бронзової доби, коли розвивається майкопська культура. Сліди взаємопливів Трипілля та Майкопу виявлені у матеріалах поховань Животилівської групи та Лівобережні Дніпра⁴⁷.

Створення на перетині середнього та пізнього етапів найвеличніших в енеолітичну добу у Старому Світі поселень-гіантів на Уманщині (своєрідного центру в контактній зоні західного та східного ареалів) свідчить про надзвичайно високий рівень соціального устрою, складні господарсько-організаційні функції трипільського суспільства, що відповідали, мабуть, нововій системі стародавнього Шумеру та Єгипту⁴⁸. Але незважаючи на значні успіхи розвитку за 1500—2000 років, трипільці так і не змогли створити писемну стародавню «цивілізацію» на зразок рабовласницьких держав Месопотамії та Єгипту, хоч ще у IV тис. до н. е. в період додинастичного Єгипту вони знаходились майже на одному рівні розвитку. Причин «цивілізації», що не відбулася» багато, але головними, ймовірно, були природно-географічні фактори (великий простір для розселення, що не сприяло удосконаленню господарства та суспільства). Багатоваріантне господарство трипільських племен в перспективі було спрямоване на розвиток скотарства, а не землеробства, бо скотарство — найпродуктивніша галузь в умовах Східної Європи. Трипільське суспільство у своєму розвитку весь час рухалось до тваринницького напряму господарства з допоміжною роллю землеробства, що було характерним не для землеробських, а для скотарських суспільств Старого Світу. Ці риси господарства зближували трипільців зі степовими племенами Східної Європи, з якими вони були в тісних етнокультурних стосунках. Це, вірогідно, і було основною причиною як довготривалого розвитку, так і краху великої трипільської землеробської етнокультурної єдності. Безумовно, що, крім цього, мали місце різні причини, у тому числі і внутрішня боротьба трипільських общин західного та східного ареалів, екологічна та природно-кліматична криза (похолодання на зламі атлантичного та суб boreального періодів)⁴⁹. Трипілля не було єдиною культурою, яка переходила в цей період до панівної ролі скотарства у господарстві. Така ж доля спіткала всі основні європейські енеолітичні культури. Це безумовно свідчить, що наслідки екологічних природно-кліматичних змін в умовах архаїчної економіки мали глобальний характер.

Історична доля трипільських племен — одна з великих наукових проблем в археології та стародавній історії Європи. Зникнення основних рис Трипільської культури та поява у ранньому бронзовому віці нових культур, в яких не було яскравих «трипільських» слідів, привели дослідників до певного розpacу при вивченні цієї проблеми сучасними методами. Мають рацію, на наш погляд, ті дослідники, які пов'язують подальшу долю трипільської єдності з культурами шнурової кераміки та ямної культурно-історичної спільноти. І перші, і другі представляють найвеличніші культурно-історичні області на Європейському континенті: культури шнурової кераміки охоплюють територію Північної Європи від Рейну до Волги, Центральну та Південно-Східну Європу; ямна культурно-історична область займала степові та лісостепові простори Східної Європи від Уралу до Нижнього Дунаю. Культури цих двох спільнот займали і всю колишню територію Трипілля; ямні племена — Буго-Дніпровське межиріччя; ямно-шнурова Буджакська культура — Дунайсько-Дністровське межиріччя; прикарпатські культури шнурової кераміки — Передкарпаття, Поділля і Волинь; середньодніпровська культура — Середнє Подніпров'я. Дослідниками помічені впливи Трипілля на формування ранніх етапів цих культур⁵⁰.

Антropологічні дослідження підтвердили висновки археологів відповідно взаємопливів Трипільської та степових культур. Так, завдяки ним у середньостогівській, постмаріупольській, нижньомихайлівській, новоданилівській культурах з'являються поряд з поширеними місцевими неолітичними варіантамиprotoєвропеїдного типу середземноморські типи, характерні для Трипілля та інших енеолітичних культур Балкано-Подунав'я (Т. С. Кондукторова, С. І. Круц, І. Д. Потехіна). В свою чергу, у трипільських групах населення, особливо усатівській, встановлена наявність protoєвропейських представників. На відміну від східних регіонів ямної культурно-історичної спільноті, у Північно-Західному Причорномор'ї та у курганних похованнях Подунав'я домінуючим виступає середземноморський тип, що свідчить про значну участь трипільського та нижньодунайського енеолітичного населення

у генезисі «буджакської» та інших культур ранньобронзової доби (М. С. Веліканова, Г. П. Зіневич, О. Некрасова, С. П. Сегеда). Важливим недоліком у вирішенні багатьох питань розвитку та історичної долі Трипілля, його взаємин з сусідами виявляється майже повна відсутність джерел з трипільських могильників раннього та середнього етапів, за винятком кількох випадково відкритих поховань. Стосовно більшості сусідніх культур такі дані є, і вони свідчать про розвинені поховальні звичаї (як і пам'ятки заключного етапу Трипілля), а тому, мабуть, припущення авторів про «археологічно нематеріалізований обряд поховань» не мають жодних логічних підстав. Необхідно провадити пошуки могильників. На нашу думку, поява самого курганного обряду у степовій зоні пов'язана з регіонами стику трипільських та степових енеолітичних племен Північного Причорномор'я⁵¹.

Феномен полягає в тому, що Трипільська культура за тривалий час на великій території України змогла своєрідно поєднати господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, знаходились на різних рівнях розвитку господарства та культури. Довготривалий розвиток Трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи призвів на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології, що збереглись у міфології та культах протослов'ян та інших індоєвропейських народів⁵².

Завдяки географічному положенню, широкому ареалу зв'язків, довготривалому розвитку Трипільська культура виступає як «центральний еталон» у системі періодизації неолітичних, енеолітичних та ранньобронзових культур Південно-Східної Європи⁵³. Наявність різних інокультурних імпортів та детальна внутрішня періодизація Трипілля дозволяють синхронізувати окремі періоди, етапи та фази розвитку з великим колом енеолітичних культур Балкан, Подунав'я, Середньої Європи, хронологія та періодизація яких добре розроблена за допомогою археологічних та фізичних методів. Все це відкриває вихід у систему відносної хронології Передньої Азії, Східного Середземномор'я та Єгипту, де з III тис. до н. е. вона має абсолютну хронологічну підставу у писемних джерелах⁵⁴. Так, майже весь розвиток Трипільської культури до заключного етапу відноситься до енеолітичного («халколітичного») протодинастичного періоду в Єгипті (Нагада), протописемного у Месопотамії, розвитку халколіту в Анатолії (Бейджесултан) та Фесалії (Ларіssa, Рахмані). Заключний етап синхронізується з ранньоєллінською культурою у Греції, ранньою бронзою Анатолії (Троя-I, II), ранніми династіями у Єгипті та Месопотамії. Таким чином, дослідження трипільської системи періодизації та хронології, широка синхронізація її пам'яток з багатьма культурами Східної, Південно-Східної Європи, Середземномор'я і Передньої Азії дає можливість порівняльного вивчення розвитку Трипілля та сусідніх культур, особливо східноєвропейських, їх ролі у конкретних процесах всесвітньої історії.

Примітки

¹ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС.— М., 1901.— Т. I.; Козловская В. Е. Светлой памяти В. В. Хвойко // ЗОИД.— Т. 33.— С. 6.

² Ossowski G. Sprawozdanie czwarте z wycieczki paleo-etnologicznej po Galicyi (W. R. 1892) // Zbior wiadomości do antropologii Krajowej.— XVIII, 1895.

³ Хвойко В. В. Вказ. праця.— С. 13.

⁴ Штерн Е. Р. Догреческая культура на юге России // Тр. XIII АС.— М., 1906.— Т. I.— С. 18.

⁵ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— М., 1949.— № 10.

⁶ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая // МИА.— М., 1953.— № 8.

⁷ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 10.

⁸ Пассек Т. С. Раннесемледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— М.,

1961.— С. 84; Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре.— К., 1980; Маркевич В. И. Бую-днестровская культура на территории Молдавии.— Кишинев, 1974.

⁹ Мовша Т. Г. О северной группе позднетрипольских памятников // СА.— 1971.— № 1.— С. 31—54; Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія.— 1966.— ХХ.— С. 15—37; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977; Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980; Патокова Э. Ф. Усатовские поселения и могильники.— К., 1979.

¹⁰ Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— Археология Украинской ССР.— К., 1985; Энеолит СССР.— М., 1982.

¹¹ Черниши Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // *Studia Praehistorica*, 5—6.— София, 1981.— С. 5—48; Dumitrescu V. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV.— 1963.— Т. XIV.— № 1.— С. 306.

¹² Dumitrescu V. Originea și evoluția culturii Cucuteni Tripolie // SCIV, 1963, № 2, р. 301, 306; Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 18—20; Мовша Т. Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области // Новейшие открытия советских археологов.— К., 1975.— Ч. 1.— С. 69; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185.

¹³ Шишкин К. В. Из практики дешифровки аэрофотоснимков в археологических целях // Археология.— 1973.— Т. 10; Шишкин К. В. Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников // СА.— 1966.— № 3.— С. 116—121; Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 116.

¹⁴ Массон В. М. Первые цивилизации.— М., 1989.

¹⁵ Bouzek J., Buchvaldek M., Kosnar L. Nastin Evropského Pravěku.— Praha, 1982.— С. 51.

¹⁶ Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София, 1979.

¹⁷ Мернерт Н. Я. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древних цивилизаций // *Studia Praehistorica*. София, 1980.— 3.— С. 65—90.

¹⁸ Телегин Д. Я. Области культур эпохи неолита юга европейской части СССР, их хронология и периодизация // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— С. 33—35.

¹⁹ Titov V. S. Trypolye Culture in the chronological System of Neolithic and Copper Age Cultures of South-Eastern and Central Europe // VII CISPP (Belgrade, 1971).— М., 1971.— Р. 4. Сорокин В. Я. О связях племен культуры Прекукутени-Триполья А с обществом культур Карпатского бассейна // МИАЭ.— Кишинев, 1992.— С. 69—87.

²⁰ Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 86—96.

²¹ Телегин Д. Я. Днепро-Донецкая культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 170. Зв'язки раннього етапу Трипілля з дніпро-донецькою культурою не доведені. Деякі дослідники відносять їх до середнього етапу.

²² Массон В. М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 120.

²³ Мовша Т. Г. Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 206—227.

²⁴ Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— М., 1961.— С. 84; Заец И. И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э. // Автореф. дис.... канд. ист. наук.— М., 1975; Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983; Мовша Т. Г. Средний этап трипольской культуры; Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н. э. (по материалам многослойного поселения Поливанов Яр) // Автореф. дис.... канд. ист. наук.— Л., 1972; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—184; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 31—45.

²⁵ Черниши Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— 1982.— С. 196—212.

²⁶ Черниши Е. К. Там же; Тодорова Г. Каменна-медната эпоха в Болгарии.— София, 1986.

²⁷ Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілля // Археологія.— 1972.— № 7.— С. 3—25.

²⁸ Маркевич В. И. Позднестрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 184.

²⁹ Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы позднего Триполья.— Кишинев, 1991.— С. 9—18.

³⁰ Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.—

К., 1985.— С. 223—263; *Мовша Т. Г.* Культури трипільсько-кукутенської спільноти // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 146, 147.

³¹ *Gimbutas M.* The destruction of Aegean and Eastern Mediterranean urban civilisation around 2300 B. C. // Bronze Age Migrations in the Aegean. Daek Ringe, 1974, p. 129—131.

³² *Тодорова Г.* Энеолит Болгарии.— София, 1979.— С. 71.

³³ *Даніленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія, 1972.— Вип. 1.— С. 13—19.

³⁴ *Мовша Т. Г.* О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА.— 1961.— № 2.— С. 186—199; *Мовша Т. Г., Чеботаренко Ю. Ф.* Энеолитическое курганные погребение у ст. Кайнары в Молдавии // КСИА АН СССР, 1969.— Вып. 115.— С. 45—49; *Мовша Т. Г.* Проблема связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica.— 5—6, София, 1981.— С. 61—72.

³⁵ *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура.— К., 1968; *Телегін Д. Я.* Середньоістотівська культура епохи міді.— К., 1968; *Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич Л. М.* Михайлівське поселення.— К., 1962; *Шапошникова О. Г.* Памятники нижньомихайлівського типу // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 324—330.

³⁶ *Титов В. С.* К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света.— М., 1982.— С. 90—137.

³⁷ *Bona I.* Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ongarn und im mittleren Donauraum // AUSBREN.— 1961.— № 3.— Р. 70.

³⁸ *Збенович В. Г.* К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 66, 67; *Збенович В. Г.* До проблеми становлення енеоліту // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 3; Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я // МАУ.— 1973.— Вип. 7.— С. 71—80; *Збенович В. Г.* Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбилиси, 1987.— С. 11—113.

³⁹ *Kalicz N.* Die frühbronzezeit in Nordost — Ungarn.— Budapest, 1968.— Taf. 1, 12.

⁴⁰ *Шмаглій Н. М., Відеіко М. Ю.* Курганы и проблемы исчезновения трипольских протогородов // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 55.

⁴¹ *Зирра В.* Культура погребений с охрой в закарпатских областях PHP // МИА ЮЗ СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 97—128; *Панайотов И.* Ямната култура в Българските земи // Разкопки и проучвания.— София, 1989.— Кн. XXI.— С. 190; *Ecsedy I.* The People of the Pit-Grave in Eastern Hungary.— Budapest, 1979.

⁴² *Шмаглій Н. М., Черняков И. Т.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.— Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 91—108.

⁴³ *Телегін Д. Я.* Средностоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном левобережье Украины // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 305—319.

⁴⁴ *Коробкова Г. Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР.— Л., 1987.— С. 212—214.

⁴⁵ *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4.— С. 53—82.

⁴⁶ *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.

⁴⁷ *Ковалева И. Ф.* Погребения животиловской группы на Левобережье Днепра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 66, 67.

⁴⁸ *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 130; *Шмаглій Н. М.* Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 46—48.

⁴⁹ *Петренко В. Г.* Усатовская локальная группа // Памятники трипольской культуры Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 117.

⁵⁰ *Пелещин Н. А.* Население Западной Волыни и его этнокультурные связи (середина V — середина III тыс. до н. э.) // Автореф. дис.... докт. ист. наук.— К., 1989; *Свешников І. К.* Історія населення Передкавказзя. Поділля і Волині кінці III — на початку II тис. до н. е.— К., 1974; *Бондарь Н. Н.* Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы // Автореф. дис.... докт. ист. наук.— К., 1981.; *Артеменко И. И.* Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городско-здолбіцька, стижиковська // Эпоха бронзы лесной половины СССР.— М., 1987.— С. 35—50; *Мовша Т. Г.* О северной группе...— С. 54.

⁵¹ *Черняков И. Т.* Вступна стаття (Кургана археологія) // М. О. Чміхов, Ю. О. Шилов, П. Л. Корнієнко. Археологічні дослідження курганів.— К., 1989.— С. 6.

⁵² *Гуменна Д.* Минуле пливе в прийдешнє (Розповіді про Трипілля).— Нью-Йорк, 1978;

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981; *Gimbutas M. The Gods and Goddesses of old Europe: 7000 to 3500 B. C.; Myths, Legends and Cult images.* — London, 1976; *Gimbutas M. The Language of the Goddess.* — San-Francisco, 1989; *Mallory J. P. Indo-Europeans; language, Archaeology and Myth.* — London, 1989.

⁵³ *Манзура И. В. Степные восточноевропейские общности энеолита — ранней бронзы в хронологической системе Балкано-Дунайских культур // МИАЭМ.* — Кишинев, 1992. — С. 87—101.

⁵⁴ *Титов В. С. Роль радиоуглеродных дат в системе хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы // Археология и естественные науки.* — М., 1965. — С. 44, 45.

I. T. Черняков

МЕСТО ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ЕВРОПЫ.

Открытие В. В. Хвойкой в 1893 г. Трипольской культуры на Украине сопоставимо по значению в развитии первобытной археологии с раскопками конца XIX в. в Трои, Микенах, Сескло и др. 100 лет продолжается изучение Триполья и соседних энеолитических культур Юго-Восточной и Центральной Европы. Трипольская культура входила в «западный ареал» «северной зоны» развития древнейших земледельческих культур Старого Света. В «западном ареале» эта культура являлась частью одной из самых развитых областей «балкано-западноукраинского» энеолита Европы.

Место Трипольской культуры в энеолите Европы определялось особенностями, связанными с огромной территорией распространения в лесостепной части Молдовы и Украины (190 тыс. км²), длительным периодом развития в 1500—2000 лет (4250/5250—2250/2750 гг. до н. э.), охватывающим всю эпоху европейского энеолита — от неолита до ранней бронзы. Триполье, как раннеземледельческая культурно-хозяйственная система, представляет одну общность с культурой Кукутени в Прикарпатье, которая в своем продвижении на восток включила различные элементы местных неолитических и энеолитических культур. Система «периодически передвижного земледелия» способствовала широкому распространению производящего хозяйства и созданию крупных поселений вплоть до гигантских. Как крайнее северо-западное звено земледельческих культур европейского энеолита Триполье было непосредственно связано с наибольшим в Старом Свете ареалом скотоводческих племен евразийских степей и неолитических культур лесостепей восточной Европы. Взаимоотношения с ними оказали влияние на Триполье и классические энеолитические культуры Европы. Исчезновение культуры связано с переходом к скотоводческому хозяйству и растворение в среде наибольших европейских культурно-исторических общностей (ямная, шнуровой керамики) в середине III тыс. до н. э.

I. I. Tcherniakov

THE RANK OF TRIPOLSKAJA CULTURE AMONG THE ENEOLITH OF EUROPE.

The discovery of Tripolskaja culture at Ukraine in 1893 by V. V. Khvoika could be compared by its importance in the development of the primeval archaeology with the excavations of the end of 20th cent. at Troy, Mycenae, Sesklo etc. The study of Tripolskaja culture and the neighbouring Eneolithic ones of South-Eastern and Central Europe lasts 100 years. Tripolskaja culture was a part of the «Western» area of «Northern zone» of development of the earliest farming cultures of the Old World. In the «Western» area this culture was one of the most developed regions of the «Balkanic-West-Ukrainian» Eneolith of Europe.

The rank of Tripolskaja culture among the Eneolith of Europe was determined by the peculiarities stipulated by the vast territory of the spread at the forest-steppe part of Moldova and Ukraine (190 ths. km²), the long period of development (4250/5250—2250/2750 B. C.) which covers the whole epoch of the European Eneolith since Neolith till Early Bronze Age. Tripolie as earlyfarming cultural-economic system is the united community with Kukuteni culture in Carpathian region. The latter having spread to East have included the different elements of the native Neolithic and Eneolithic cultures. The system of the «periodically mobile agriculture» promoted the wide spread of the productive economy and creation the large-scale settlements up to gigantic ones. As the last North-Western link of

the farming cultures of European Eneolith Tripolskaja one was directly connected with the greatest in the Old World area of the cattle-breeding tribes of Eurasian steppes and the Neolithic cultures of the forest-steppe of East Europe. The relations with them influenced Tripolie and the classic Eneolithic cultures of Europe. The disappearance of the culture was caused by the transition to the cattle-breeding and dissolution among the greatest European cultural-historical communities (the Early-pit, cord pottery etc.) in the middle of the 3rd millennium B. C.

РАННІЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Н. Б. Бурдо

У праці розглянуто початкові етапи формування Трипільської культури на Україні (етапи A та BI).

Проблема періодизації Трипільської культури за сто років її вивчення має досить велику історіографію. Наприкінці минулого століття, коли В. В. Хвойка виділив цю культуру, пам'ятки, які складають її ранній етап у сучасному розумінні, відомі ще не були, як не була відома і культура Прекукутені — аналог раннього Трипілля. Періодизувати трипільсько-кукутенські матеріали у 30-ті роки спробувала Т. С. Пассек. Це була періодизація, побудована на основі типологічного аналізу кераміки. І саме типологічний метод привів автора до плутанини з деякими пам'ятками¹. Але це й не дивно, оскільки лише типології для періодизації пам'яток замало. Треба підкреслити, що взагалі схема, запропонована Т. С. Пассек у 1935 р., відображала стилістичний розвиток трипільської кераміки. Коли з'явилася інформація про стратиграфіовану пам'ятку кукутенської та прекукутенської культури в Румунії (Ізвоар), Т. С. Пассек наприкінці 30-х років уточнила та удосконалила періодизацію Трипільської культури², виходячи із стратиграфічних даних. У закінченому вигляді, з розгорнутою аргументацією періодизація трипільських поселень була опублікована вже в повоєнні роки³. З того часу періодизація Т. С. Пассек визнана усіма фахівцями, які вивчають Трипільську культуру, і до сьогодні є основою для будь-яких досліджень Трипілля. Треба, однак, підкреслити, що, незважаючи на те, що періодизація Т. С. Пассек презентована як періодизація трипільських поселень або Трипільської культури, все ж у своїй основі вона має періодизацію стилів орнаментації кераміки. Тому в періодизації дослідниці перехід від етапу до етапу відображає насамперед зміни, які відбувалися в керамічних стилях, а не певні важливі моменти розвитку Трипільської культури як культурного та соціально-економічного феномену. Тому при спробах розвитку ідей Т. С. Пассек по періодизації з'явилися пропозиції виділення так званого розвинутого етапу Трипільської культури, особливо поширені серед українських дослідників. Було також запропоновано до пізнього етапу Трипільської культури віднести тільки заключну фазу етапу (за Т. С. Пассек), а саме етап СІІ. Зрозуміло, що за всім цим стоїть необхідність періодизації етносоціальних та економічних процесів у розвитку Трипільської культури, чого не дає Т. С. Пассек. Але все це стосувалося середини та фіналу розвитку Трипільської культури, а ми спробуємо розглянути у цьому плані початкові етапи Трипілля.

Сьогодні неможливо розглядати проблеми Трипілля у відриві від культури Прекукутені-Кукутені в Румунії, тому в літературі частіше користуються

термінами «культура Кукутені-Трипілля» чи «культурна спільність Кукутені-Трипілля». Отже, треба з'ясувати, які погляди існують щодо синхронізації поселень культур Кукутені та Трипілля і суміщення періодизацій по Кукутені та Трипіллю. Перш за все треба підкреслити, що початкові фази культури Румунії носять назву Прекукутені. Ніхто не заперечує факту, що існує спільність Трипілля А та Прекукутені, хоча вже початкові етапи розвитку Трипілля-Кукутені мають особливості в кожній спільноті. У загальних рисах синхронізація виглядає так:

Румунія	Молдова, Україна (за К. К. Черниш) ⁴
прекукутенська культура	ранньотрипільська культура
Прекукутені I	
Прекукутені II	2 і 3 ступені (тип Флорешт 1)
Прекукутені III	4—6 ступені Трипілля А
Кукутені A1-2	Трипілля VI, 1 ступінь
Кукутені A3	Трипілля VI, 2—3 ступені
Кукутені A4	Трипілля VI, 4 ступінь

Подальша синхронізація поза межами нашої праці, тому ми її не наводимо. Цікавою є спроба удосконалити періодизацію Т. С. Пассек та співвіднести її з румунською, зробленою Н. М. Виноградовою⁵, яка слідом за Т. Г. Мовшею виділила пам'ятки етапу VI—VII, перехідного від VI до VII, синхронізувавши їх з кукутенськими А—В румунської періодизації.

Перш ніж перейти до основної частини нашої праці, необхідно з'ясувати термінологію. Насамперед обмежимо поняття «археологічна спільність чи культура» рамками матеріальної культури, з якою ми маємо справу. Якщо йтиметься про носіїв культури, то будемо користуватися термінами «населення» чи «племена», у останньому випадку не надаючи їм соціального відтінку, а маючи на увазі абстрактне населення, яке мало певні традиції матеріальної культури. Етносоціальний аспект проблеми — це вже історичний реконструктивний рівень дослідження, який знаходиться поза межами даної праці.

За останні роки в літературі про Трипільську культуру міцно увійшли терміни «східна чи східнотрипільська культура» та «західна чи західнотрипільська культура» трипільсько-кукутенської спільноті. Особливо плідно ці проблеми розглянуто у працях О. В. Цвек⁶. Не заперечуючи ідеї О. В. Цвек про наявність у трипільсько-кукутенській спільноті двох культур, не можемо погодитися з їх назвами, а також визначенням їх території на схід та захід від Дністра. Доцільніше користуватися термінами «Трипільська та Кукутенська» культури, які паралельні «східнотрипільській та західнотрипільській» культурам, за О. В. Цвек. На різних етапах розвитку ареали цих культур у межах макроареалу кукутенської спільноті неоднакові. Наприклад, деякі групи кукутенської культури, а саме косенівська, розташовані далеко на схід від Дністра⁷. Тому доцільно використовувати термін «трипільська, кукутенська лінія розвитку» пам'яток цих культур. Концепцію багатьох культур трипільсько-кукутенської спільноті запропонувала Т. Г. Мовша⁸. Авторка простижує їх з середнього етапу розвитку Кукутені-Трипілля. Ми намагаємося розглянути період ранньотрипільсько-прекукутенської культури, що передує середньому етапу.

Нині всіма дослідниками визнано, що прекукутенська культура склалася у Південно-Східній Трансильванії та Східному Прикарпатті на основі неолітичної культури Боян під впливом культур лінійно-стрічкової кераміки, Хаманжія⁹. Перший період розвитку нової культури відзначено як фаза Прекукутені I. Культурний комплекс цієї фази характеризується дуже змішаним матеріалом з перевагою боянських рис, а також невеликою кількістю пам'яток. На фазі Прекукутені II збільшується кількість поселень, але змінюється територія, яку вони займають.

Пам'ятки фази Прекукутені II зосереджені у лісостеповій зоні від Сірету до Дністра. До них належать перші ранньотрипільські поселення України. Далі розглянемо головні риси кожного з етапів Прекукутені-Трипілля А. Треба підкреслити, що такі категорії, як поселення, житла, виробничий інвентар, є найбільш консервативними атрибутами археологічної культури,

вони довше зберігають традиційні форми, у той час як керамічний комплекс у значно більшій мірі піддається іноваціям. Отож з усього масиву особливостей ранньотрипільської культури ми розглянемо тільки керамічний комплекс.

Дослідники ранньотрипільської культури пропонують кілька методик типології та класифікації кераміки, але жодна з них не має повного визнання серед фахівців. Тому ми користуємося методикою класифікації посуду, в якій є елементи з досліджень різних авторів. Основу типології ранньотрипільської кераміки започатковано Т. С. Пассек¹⁰, на її досвід ми і спираємося, звертаючись до розгляду Прекукутенсько-ранньотрипільських матеріалів, починаючи з фази Прекукутені II — Трипілля А.

Нагадаємо, що матеріали пам'яток Прекукутені II — Трипілля А представлені фрагментованим посудом, але якщо реконструювати форми-типи керамічного комплексу, виходячи з розробок за матеріалами колекцій з цілими посудинами, то можливе вивчення усього обсягу ранньотрипільської кераміки за єдиною методикою, що ми й пропонуємо далі, розглядаючи керамічні комплекси початкових фаз розвитку Трипільської культури.

Ранньотрипільська кераміка поділяється на дві великі групи: столову та кухонну. Всі дослідники підкреслюють умовність такого поділу, але використовують ці назви як прийняті терміни. Іноді глиняна маса столових та кухонних виробів дуже близька, у глині наявні домішки шамоту, піску. Кухонний посуд від столового, крім оформлення посудин, різиться грубішою формовою масою, часто з великими домішками. Випал як столових, так і кухонних посудин, різноманітний, частіше якісний.

Отже, основні ознаки, за якими кераміка поділяється на дві групи,— це обробка та форми посудин. При оздобленні кухонного посуду поверхні надавали широкуватості шляхом обмазки стінок рідкою глиною (так званий «руст»), причому на посуді залишалися сліди від розводів пальцями. Ця техніка у Прекукутенсько-ранньотрипільській культурі пов'язана з боянською традицією. Наступний прийом досить поширений на фазі Прекукутені II — Трипілля А, коли майже весь тулууб горщика вкривався пальцевими защипами (так званий «барбатин»). При орнаментації використовувалися також відбитки нігтя, ямки, «перлини», наліпи. На початкових фазах серед кухонного посуду поширені миски на високому циліндричному піддоні (так звані «фруктовниці»), як правило, вони не орнаментовані. Немає орнаменту також на тазах та жаровнях, які відрізняються дуже товстими стінками та дном. Зустрічаються багаторучні посудини з кулеподібним тулуубом та глечики. Вінця і шийка таких посудин підложені, а тулууб вкрито хаотичним чи смугастим рустом. Ці кухонні форми характерні майже для всіх початкових фаз Кукутенсько-Трипільської культури аж до фази Кукутені А₄ — Трипілля ВІ, вони є однією з типових рис трипільсько-кукутенської спільноти. У той час як глечики з барбатином та кухонні фруктовниці є найхарактернішою ознакою керамічного комплексу фази Прекукутені II — Трипілля А (рис. 3).

Столовий посуд, на відміну від кухонного, більш тонкостінний, характеризується більшою кількістю форм та способів орнаментації. У столовому посуді фази Прекукутені II — Трипілля А простежені такі прийоми орнаментації: врізний орнамент, заглиблени лінії, канелюри, відбитки круглого чи квадратного штампу, промальовка червоною фарбою після випалу, інкрустація білою фарбою, лощіння окремих зон. Перелічені прийоми орнаментації частіше зустрічаються у різноманітних сполученнях: заглиблений орнамент та канелюри; заглиблений орнамент, канелюри та штамп; заглиблений орнамент, біла інкрустація та червона промальовка; канелюри та штамп; врізний орнамент та біла інкрустація. Заглиблений орнамент, штамп, врізний орнамент, канелюри використовувалися і як самостійні прийоми. Перелічені засоби орнаментації на різних фазах культури набули різного поширення.

Спостерігається певний зв'язок між формами столового посуду та способами орнаментації. Так, поєднання заглиблених ліній із штампом і канелюрами характерне для горщиків, кубків. Заглиблений орнамент частіше спостерігається на грушоподібних посудинах та мисках. За допомогою врізного

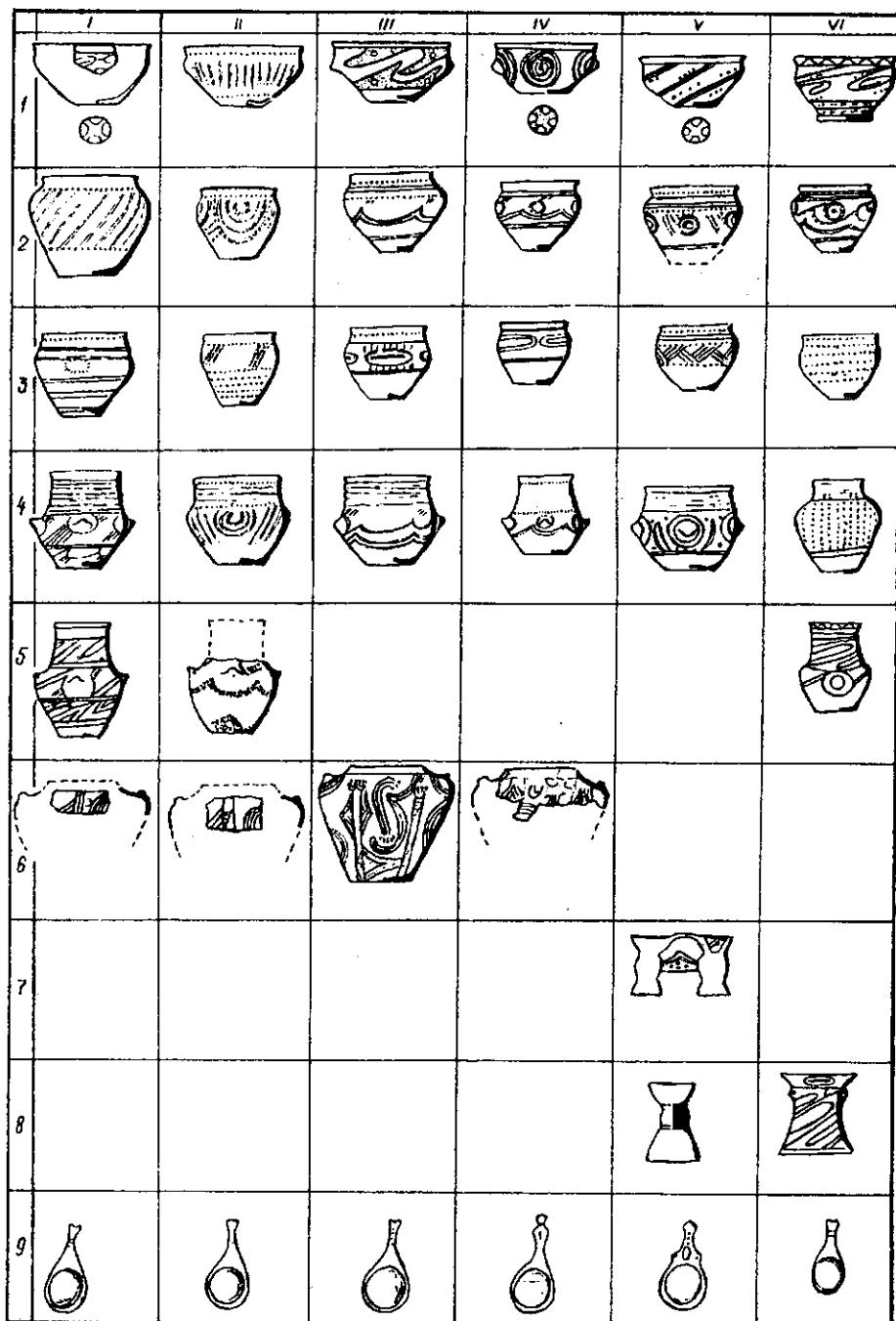

Рис. 1. Типи-форми ранньотрипільського столового посуду: I — Бернашівка, II — Окопи, III — Тимкове, IV — Олександровка, V — Лука-Врублівецька, VI — Березівська ГЕС.

орнаменту зроблені стрічки, трикутники («вовчий зуб») та квадрати (шаховий візерунок). Саме цей орнамент є однією з основних боянських рис у культурі Прекукутені-Трипілля А. Ним оздоблені реберчасті фруктовниці та грушоподібні посудини, а також покришки до них. Орнаментальні композиції врізного орнаменту утворюють зони композицій «вовчий зуб», «шахова дошка», а також стрічкові, частина яких пов'язана із зображенням дракона. На багатьох фрагментах збереглися сліди білої пасті, якою, очевидно, запов-

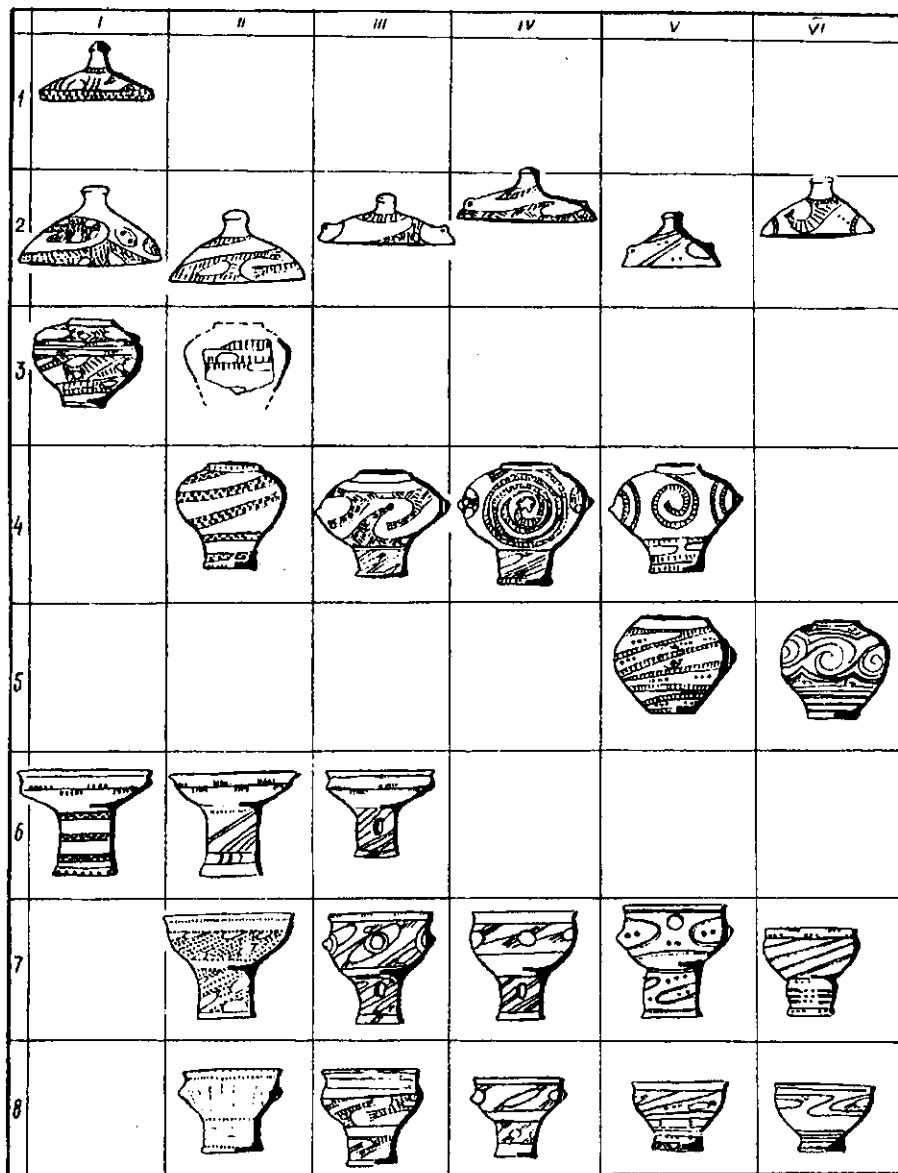

Рис. 2. Типи-форми ранньотрипільського столового посуду (продовження): I — Бернашівка, II — Окопи, III — Тимкове, IV — Олександрівка, V — Лука-Врублівецька, VI — Бerezівська ГЕС.

нювалися врізні фігури. Таким чином створювалися дуже ефектні композиції білих візерунків на чорному, гарно залощеному тлі.

Технічні засоби нанесення орнаменту не пов'язані з сюжетами і мотивами орнаментальних композицій, які змінюються в залежності від форми посудини. Це дало багату кількість варіантів орнаментації, її елементів та деталей, типових для столового посуду.

Можна виділити такі основні типи столового посуду: горщики, кубки, миски, вази, фруктовниці, грушоподібні посудини та покришки до них. До столового посуду належать й черпаки та ковші, а за оздобленням можна віднести й великі посудини, прикрашені заглибленим орнаментом — «зерновики» (рис. 1,2).

У керамічному комплексі Прекукутені II — Трипілля А зустрічаються горщики різноманітних розмірів та профілю, діаметр по вінцях від 0,1 до

0,25 м. У горщиків орнаментальна зона розміщена на тулубі. Композиція симетрична, двох чи чотирьохчастна, у центрі зустрічаються наліпи. Найпоширеніший орнамент — кола, овали з проміннями чи просто стрічки, які можуть бути виконані заглибленою лінією, канелюрами, штампом. Часто різні елементи композиції виконані всіма трьома засобами (рис. 1,2). Горщики — це найпоширеніший тип столового посуду.

Кубки — близький до горщиків тип, діаметр по вінцях від 0,1 до 0,15 м. Корпус кубків дуже подібний до горщиків, але вони мають циліндричну шийку, висота якої може бути зовсім невеликою, а може складати 1/2 висоти посудини. Кубки першого підтипу мають канельовану шийку та тулуб з однією орнаментальною зоною (як у горщиків), часто зустрічаються наліпи (рис. 1,4). Кубки другого підтипу відзначаються високою циліндричною шийкою, трохи розширену донизу, яка прикрашена заглибленим орнаментом першої орнаментальної зони. Друга орнаментальна зона, з наліпом у центрі, займає тулуб кубка, а третя — розміщена у придонній частині (рис. 1,5). Такий тип кубків не дуже поширений і зустрічається тільки в матеріалах фази Прекукутені ІІ — Трипілля А.

Миски теж близькі до горщиків за профілем, але співвідношення діаметру вінця до висоти у них становить 2—2,5. Миски дуже рідко зустрічаються на поселеннях Прекукутені ІІ — Трипілля А. Діаметр по вінцях — 0,2 м. Миски орнаментовані заглибленими лініями, які утворюють композиції з овалів, кіл, орнаментовано іноді й дно, зустрічаються композиції з драконами (рис. 1,1,4). Простежені сліди червоної фарби, яка, вірогідно, заповнювала зони орнаменту, та інкрустації ліній білою пастою. Мабуть, кераміка такого стилю є аналогом до першої розписної посуди Кукутені А₁—2, прикрашеної червоними візерунками з білою окантовкою.

Вази — тип посуду, який дуже рідко зустрічається на пам'ятках фази Прекукутені ІІ — Трипілля А. Це миска на високій, до 1/2 висоти виробу, циліндричній донній частині. Розміри — від 10 до 30 см у діаметрі по вінцях. Верхні частини ваз подібні за орнаментацією до горщиків та мисок, друга орнаментальна зона зосереджена на донній частині, вона повторює верхню композицію або складається з довгих овалів (рис. 2,7).

Фруктовниці, на відміну від ваз, мають донну частину у вигляді високої циліндричної підставки, яка іноді розширяється донизу. Діаметр по вінцях — 25—30 см. На пам'ятках фази Прекукутені ІІ — Трипілля А найбільш поширені фруктовниці другого типу, вони дуже відкриті, з реберчастим різнопрофільованим верхом — так звані реберчасті фруктовниці. Декор їх верхньої частини небагатий, він складається з груп вертикальних рисок, заглиблених чи врізних, або груп трикутників («вовчий зуб»), які ритмічно чергуються над та під ребром. Піддони прикрашенні складним орнаментом з овалів з променями та стрічок, заповнених заглибленими, врізними рисками, «вовчим зубом» чи «шаховою дошкою» (рис. 2,6). Орнамент на фруктовницях врізний, виконаний заглибленими лініями чи відбитками штампу, інкрустований білою пастою. Відбитки штампу, заповнені білою пастою, часто зустрічаються на другому ступені фази Прекукутені ІІ — Трипілля А у пам'ятках типу Окопів, він ніби повторює боянський орнамент у простішій техніці.

Фруктовниці першого типу з тулубом, подібним до горщиків та мисок на пам'ятках фази Прекукутені ІІ — Трипілля А, зустрічаються рідко. Прикрашенні вони заглибленим орнаментом, штампом, орнаментація тулуба схожа з орнаментом на горщиках та мисках, піддону — з орнаментом на вазах та фруктовницях другого типу (рис. 2,7).

Грушоподібні посудини — двох типів. Перший тип — невеликі посудини діаметром по вінцях до 15 см із сферичним тулубом. Вони прикрашенні композиціями із заглиблених ліній з елементами врізного орнаменту, які утворюють дві—три горизонтальні орнаментальні зони (рис. 2,3). Іноді ці посудини прикрашено стрічками врізного орнаменту. Фрагменти грушоподібних посудин такого типу зустрічаються тільки на пам'ятках фази Прекукутені ІІ — Трипілля А.

Грушоподібні посудини другого типу більш поширені, вони відрізняються

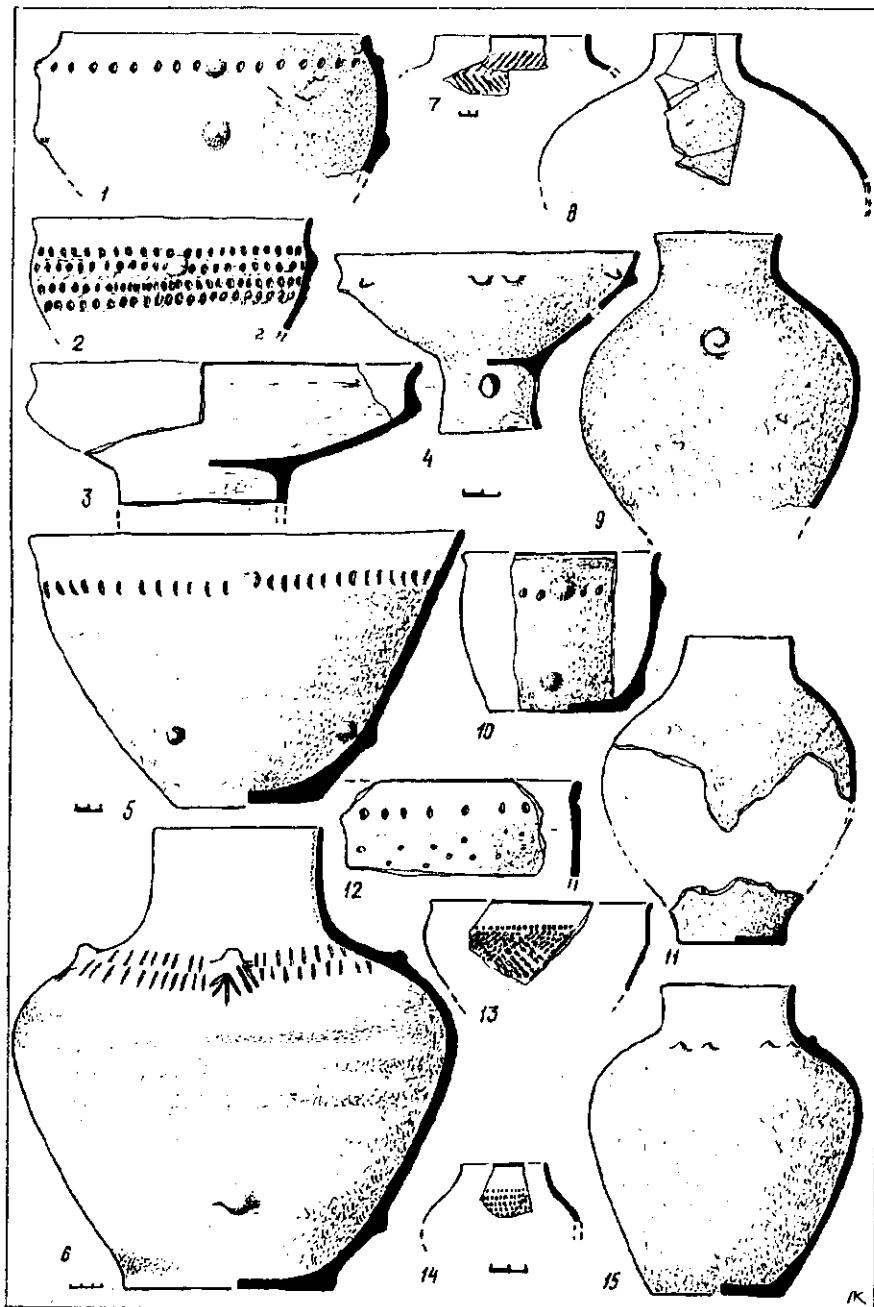

Рис. 3. Кухонний посуд з поселень Трипілля А та Кукутені А: 1, 10, 12 — Березівська ГЕС; 2, 3 — Бернашівка; 4, 8, 13, 14 — Гребенюків Яр; 5, 6 — Жури; 7 — Лука-Врублівецька; 9 — Олександрівка; 11 — Окопи; 15 — Слобідка-Західна.

від першого тим, що мають досить високу конічну або циліндричну придонну частину. Ці посудини орнаментовані стрічками із заглиблених ліній та відбитків штампу, які скомпоновані у дві орнаментальні зони — одну на тулубі, другу — на донній частині. Найчастіший сюжет орнаментації грушоподібних посудин — спіралі та дракони (рис. 2,4).

Грушоподібні посудини закривалися покришками, які мали конічну форму та грибоподібну ручку в центрі (рис. 2,2). Лише на фазі Прекукутені II — Трипілля А зустрічаються покришки з різким перегином (рис. 2,1).

Черпаки та ковші з глини набули на поселеннях Прекукутені II — Трипілля А значного поширення. Кінці ручок черпаків оформлені у вигляді антропоморфного чи зооморфного зображення; орнаментовані черпаки заглибленим орнаментом, канелюрами, штампом (рис. 1,9). Наприкінці раннього Трипілля набувають поширення масивні ковші з отвором у ручці, характерні для Луки-Врублівецької¹¹.

До столового посуду можна віднести великі товстостінні посудини — зерновики. Розміри та товщина стінок (висота 0,5 м), груба формувальна маса наближують їх до кухонного посуду, але ретельна обробка поверхні, вишукані форма та візерунок дозволяють розглядати їх все ж таки як столовий посуд. Зерновики наявні на пам'ятках Прекукутені II — Трипілля А лише у фрагментах, тому вони не привернули уваги дослідників і посудини такого типу не представлені у публікаціях матеріалів Бернашівки та Окопів. Виявiti приналежність цих фрагментів до посудин певного типу стало можливо тільки після знахідок розвалів зерновиків у Слобідці-Західній та Тимковому. Подібна посудина відома з пам'ятки фази Прекукутені I — Траян Дялул Вієї¹². Орнамент на зерновиках виконано заглибленими лініями з окремими трикутниками, які зроблено технікою врізного орнаменту (рис. 1,6).

Треба підкреслити, що у фазі Прекукутені II — Трипілля А чітко виділяються два ступені. Перший, пов'язаний з поселенням Бернашівка¹³ і може бути визначений як фаза Прекукутені II₁ — Трипілля А, а другий — з поселенням Окопи, Бабшин, Берново¹⁴, можливо, Нестоїта IV¹⁵, які належать до фази Прекукутені II₂ — Трипілля А. Основним хронологічним показником є посуд з врізним орнаментом. У Бернашівці такий посуд становить лише 5,1% від керамічного комплексу. У процесі розвитку кукутенсько-ранньотрипільської культури традиція виробляти такий посуд згасає, у Окопах він становить тільки 0,42%, а також з'являється кераміка, орнаментована під впливом боянських традицій, де врізний орнамент змінюється подібними до нього відбитками штампу. Типи посуду однакові протягом усієї фази Прекукутені II — Трипілля А.

На фазі Прекукутені III — Трипілля А розширяється територія ранньотрипільської культури. Її східний кордон окреслюють поселення в басейні Гірського Тікича — Гребенюків Яр та Павлівка. Фаза Прекукутені III — Трипілля А поділяється на три ступені.

До фази Прекукутені III₁ — Трипілля А можуть бути віднесені такі пам'ятки, як Гребенюків Яр, Слобідка-Західна, Тимкове, Сабатинівка II, Гайворон. Деякі з типів посуду, перелічених для Прекукутені II — Трипілля А, зникають, а саме: грушоподібні посудини першого типу, покришки до них з різким перегином, кубки другого типу з орнаментованою шийкою. Але, найголовніше, зникає посуд, прикрашений врізним боянським орнаментом, елементи декору, де він використовувався, виконані заглибленими лініями, іноді штампом. Набувають поширення та розвиваються типи посуду, які з'явилися ще на фазі Прекукутені II — Трипілля А. Найчастіші знахідки — горщики та кубки, зустрічається багато мисок, прикрашених заглибленим орнаментом з білою інкрустацією та вкритими червоною фарбою елементами орнаменту (рис. 4). Грушоподібні посудини з циліндричною донною частиною (другого типу) прикрашені найчастіше заглибленим орнаментом з сюжетом дракона, який іноді виконано штампом. Вази зберігають той же вигляд, що й раніше, але зустрічаються частіше. Наявні фруктовниці двох типів. На реберчастих фруктовницях врізні елементи змінюються заглибленими рисками, лініями. Набувають поширення фруктовниці другого типу, які раніше зустрічалися досить рідко. Майже в усіх пам'ятках фази Прекукутені III₁ — Трипілля А трапляються розвали зерновиків, які дають уяву про вигляд цього посуду. Серед кухонної кераміки є основні типи, як і на фазі Прекукутені II — Трипілля А, але дуже рідко зустрічаються кухонні фруктовниці, менш різноманітною стає кераміка з барбатином.

До наступної фази Прекукутені III₂ — Трипілля А можуть бути віднесені такі пам'ятки, як Олександровка та Гренівка. Керамічний комплекс цих пам'яток та пам'яток фази Прекукутені III₁ — Трипілля А єдиний, відмінність у тому, що на фазі Прекукутені III₂ — Трипілля А зникають ребер-

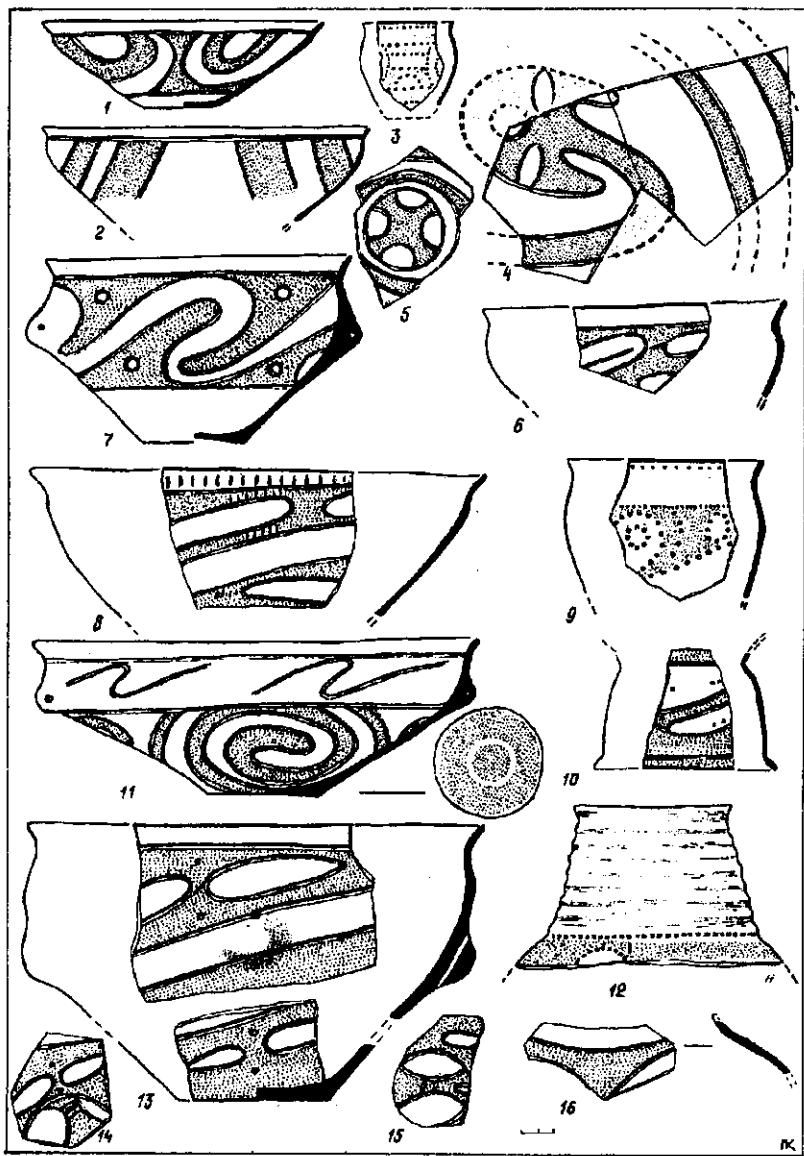

Рис. 4. Столовий посуд з червоним фарбуванням Трипілля А та Кукутені А:

1, 16 — Гребенюків Яр; 2 — Сабатинівка II; 3, 8, 9, 11 — Березівська ГЕС; 4 — Олександровка; 5, 6 — Бернашівка; 7 — Тимкове; 10 — Лука-Врублівецька; 12 — Слобідка-Західна; 13, 14, 15 — Гренівка.

часті фруктовниці, майже відсутні кухонні посудини з барбатином, в орнаментальних композиціях іноді зустрічаються ямки, саме цей прийом поширяється на наступних ступенях розвитку Трипілля.

Фаза Прекукутені ІІІз — Трипілля А репрезентована такими пам'ятками, як Ленківці, Лука-Врублівецька. У керамічному комплексі цих поселень ті ж композиції орнаменту, що й раніше, на тих же типах посуду, але доповнюються ямками. Крім того, з'являються нові елементи у керамічному комплексі, такі як грушоподібні посудини з конічною придонною частиною, високі покришки до них, порожнисті підставки «моноклі» та біноклі. Однічні на фазі Прекукутені ІІІз — Трипілля А (фіналний ступінь раннього Трипілля) ці особливості поширюються вже у Кукутені А — Трипілля ВІ, керамічний комплекс якого пов'язується з попередніми етапами, крім невеликої кількості розписного посуду у таких пам'ятках, як Березовська ГЕС та Сабатинівка I. Типи столового посуду набувають розвитку і дещо змінюються

порівняно з фінальною фазою раннього Трипілля. Значно поширюється традиція фарбувати орнаментальні елементи у червоне, в тому числі у поєднанні з канелюрами та ямками — відбитками округлого штампу, які часто йдуть по гребеню канелюрів. Змінюють форму миски, вони стають глибшими, мають плитчастий піддон, зникають кубки, поширяються глечики, які у ранньотрипільських комплексах зустрічалися в поодиноких випадках. Кухонна кераміка зберігає ранньотрипільські традиції (рис. 3), але з'являються перші фрагменти посуду, що за формою та оздобленням не відрізняються від ранньотрипільського, але має в масі домішку черепашок. Два таких фрагменти знайдено вже на фазі Прекукутені III₃ — Трипілля А у Луці-Брублівецькій, так само як і два фрагменти середньостогівського вигляду (рис. 3,7).

Слід нагадати, що неможливо користуватися статистичними викладками при вивченні всіх матеріалів керамічних колекцій ранньотрипільських пам'яток, оскільки вони дуже нерівноцінні. Частина колекцій складається з тисяч фрагментів, а частина представлена комплексами наборів посуду з жител. Цілком очевидно, що такі колекції статистично не можна співставити.

Підkreślімо, що на Дністрі майже не зафіковано пам'яток фаз Прекукутені III₁ та Прекукутені III₂ — Трипілля А, а знайдено тільки поселення Прекукутені II та Прекукутені III₃ — Трипілля A¹⁶. У той же час, на схід від Дністра відсутні пам'ятки заключного ступеня Прекукутені III₃ — Трипілля А, можливо, до фіналу раннього Трипілля належать поселення Тростянець¹⁷ та Плисків-Чернявка¹⁸. Такий розподіл поселень чекає пояснення.

Наведені особливості матеріалів різних періодів розвитку культури Кукутені—Трипілля дозволяють твердити, що фази Прекукутені I та Прекукутені II — Трипілля А були періодом формування Трипільсько-Кукутенської культури. В процесі формування склався культурний комплекс Прекукутені III — Трипілля А. Наприкінці фази Прекукутені III — Трипілля А у керамічному комплексі простежені іновації, які набувають розвитку вже на наступній фазі — Кукутені А — Трипілля VI. Тож фази Прекукутені I та Прекукутені II можна вважати переходними до суттєво прекукутенсько-ранньотрипільської культури, яка склалася на території від Сірету до Гірського Тікача. Наступний етап культури — Кукутені А — Трипілля VI — безпосереднє продовження попередніх етапів розвитку. Протягом майже всіх ступенів етапу VI у керамічному комплексі зберігаються ранньотрипільські традиції. Іновації пов'язані з інокультурними імпульсами. Мається на увазі появу розписного посуду, можливо з культури Петрешті¹⁹, та посуду з домішкою товчених черепашок, характерною для східних енеолітичних культур. Саме розписний посуд прийнято як рубіж для визначення кордону між прекукутенською та кукутенською культурами. Якщо виключити з поля зору появу розписного посуду, то культурні комплекси Прекукутені III — Трипілля А та Кукутені А — Трипілля VI є єдиністю багатьох рис, які мають стилістичний розвиток. Але саме розписний посуд є головною категорією матеріалу, по якому йде відокремлення кукутенської лінії розвитку від трипільської. Саме на початку фази Кукутені А — Трипілля VI можна простежити процес формування двох культур — кукутенської («західної») та Трипільської («східної»), який відбувався протягом етапу Кукутені А — Трипілля VI і завершився складанням двох культур — Кукутені А — В та Трипілля VII. Причому Трипільська культура розвинулася в основному на ґрунті прекукутенсько-ранньотрипільських традицій, а кукутенська — на тій же основі, але під впливом іновації з боку Трансильванії. Іновації, пов'язані зі східним енеолітичним світом, охопили обидві культури, але в епоху, яку ми розглядаємо, ще не грали суттєвої ролі.

Тож перший важливий рубіж у періодизації Трипільсько-Кукутенської культури — переход від фази Прекукутені II до фази Прекукутені III — Трипілля А, в результаті якого з'являється ранньотрипільсько-прекукутенська культура (культурний комплекс). На базі цього культурного комплексу і під впливом трансильванських іновацій протягом етапу Кукутені А — Трипілля В формуються два нових культурних комплекси — культури Кукутені А — В та Трипілля VII, що і визначає другий важливий рубіж трипільсько-

кукутенської періодизації. Подальша історія розвитку трипільських та кукутенських племен поза межами даної праці.

Слід підкреслити, що культурний комплекс об'єднує спільними рисами у єдину культуру пам'ятки від фази Прекукутені III — Трипілля А до Кукутені А — Трипілля VI, саме в цих хронологічних рамках існує трипільсько-кукутенська спільність у вигляді культури, яка потім втрачається. Цікаво, що як культурне явище трипільсько-кукутенська єдність припиняє своє існування тоді, коли зникає коло культур області фракійського енеоліту, до якого вона певною мірою належала.

Примітки

- ¹ *Passek T.S. La céramique Tripolien //* Изв. ГАИМК.— 122.— Л., 1935.
- ² *Пассек Т. С. Трипольская культура.— К., 1941.*
- ³ *Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.*
- ⁴ *Черныш Е. К. ЭнеолитПравобережной Украины и Молдавии // Археология СССР.— М., 1982.— С. 160—320.*
- ⁵ *Виноградова Н. М. Племена Днестро-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— 105 с.; Мовша Т. Г. Многослойное поселение Солончены II // КСИА.— 1965.— № 105.— С. 100.*
- ⁶ *Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археология.— 1985.— Вип. 51.— С. 31—45; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточно-непольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология.— 1989.— К.— С. 106—116.*
- ⁷ *Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— Вып. 1.— С. 60—83.*
- ⁸ *Мовша Т. Г. Две параллельные линии в развитии Триполья-Кукутени // Новые открытия советских археологов.— К., 1975.— Ч. I.— С. 69—71.*
- ⁹ *Черныш Е. К. Указ. соч.— С. 169.*
- ¹⁰ *Пассек Т. С. Раннеземедельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.*
- ¹¹ *Бибиков С. Н. Поселение Лука-Брублевецкая // МИА.— 1953.— № 38.— Рис. 51, а—в.*
- ¹² *Dumitrescu H., Dumitrescu V. Santrul arheologic Traian // MCA.— 1970.— Р. 39—58.*
- ¹³ *Збенович В. Г. Ранний этап Трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 138.*
- ¹⁴ *Там же.— С. 129.*
- ¹⁵ *Сапожников И. В., Полящук Л. Ю. Новые материалы Трипольской культуры Буго-Днестровского междуречья // Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины.— Одесса, 1990.*
- ¹⁶ *Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 138.*
- ¹⁷ *Малиновская Т. В. Раннетрипольское поселение Тростянец на Южном Буге // 150 лет ОАМ: Тез. докл.— К., 1975.— С. 53.*
- ¹⁸ *Радієвська Т. М. Поселення доби міді — раннього залізного віку поблизу с. Плисків та Чернявка Вінницької обл. // Археологія.— 1989.— № 2.*
- ¹⁹ *Dumitrescu V. Arta preistorica in Romania.— Bucuresti. 1974.*

Н. Б. Бурдо

РАННИЙ ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ.

В работе рассматривается процесс формирования трипольско-кукутенской общности. Анализ материалов культуры Кукутени-Триполье от фазы Триполье А — Прекукутені II до этапа VI позволяет считать, что фаза Триполье А — Прекукутені II была периодом формирования Трипольско-Кукутенской культуры, когда сложился единый культурный комплекс от бассейна Сирета до бассейна Горного Тикеча. В конце фазы Триполье А — Прекукутені III в керамическом комплексе прослежены инновации,

которые получают дальнейшее развитие уже на следующем этапе культуры Кукутени—Триполье — В1. Этап В1 является непосредственным продолжением предыдущих фаз, на нем сохраняются основные раннетрипольские традиции. Инновации на этом этапе связаны с инокультурными импульсами, в результате которых в Кукутенско-Трипольской культуре появляется расписная керамика и посуда с примесью раковины в массе. На этапе В1 в процессе расселения трипольских племен, развития традиционных форм культуры и под влиянием трансильванских и степных племен формируются различные культурные группы, на основе которых в дальнейшем складывается несколько этнокультурных образований кукутенской и трипольской линии развития трипольско-кукутенской общности.

N. B. Burdo

THE EARLY STAGE OF THE FORMATION OF TRIPOLIE-KUKUTENI COMMUNITY

The process of the formation of Tripolie—Kukuteni community is studied in the paper. The analysis of the materials of Kukuteni—Tripolie culture since the phase Tripolie A — Prekukuteni 2 till the stage B1 permits to consider the phase Tripolie A— Prekukuteni 2 as a period of the formation of Tripolie—Kukuteni culture in which the common cultural complex from the basin of Siret to the basin of Gorny Tikich was formed. At the end of the phase Tripolie A — Prekukuteni 3 are retraced the innovations in the corpus of pottery. They were developed further at the next stage of Kukuteni—Tripolie culture — B1. The latter is a direct prolongation of the previous phases. The main Early—Tripolian traditions are survived during this stage. The innovations on this stage are connected with the impulses of the other cultures. As a result the painted pottery and the crockery with the admixture of shell has appeared in Kukuteni—Tripolie culture. At the stage B1 in the process of the settling of Tripolian tribes, development of traditional forms of culture and under the influence of Transilvanian and steppe tribes the different cultural groups are formed. Subsequently on the base of them the several ethnic-cultural formations of Kukuteni and Tripolie lines of the development of Kukuteni—Tripolie community are created.

ПИТАННЯ ДЕМОГРАФІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В. О. КРУЦ

Автор статті намагається визначити густоту і чисельність населення Трипільської культури на основних етапах її історії.

У трипільязнавстві перша спроба палеодемографічних розрахунків була зроблена С. М. Бібіковим¹. Пізніше подібні дослідження проводили К. В. Шишкін², В. І. Маркевич, В. М. Массон³, М. М. Шмаглій⁴, О. Г. Колесніков⁵ та автор⁶.

Одним з основних демографічних показників є густота населення. Чим вона менша, тим менший тиск на навколошне середовище і більше природних ресурсів, здатних забезпечити тривале існування визначеного колективу в означеному регіоні. Тому природним є прагнення древніх племен максимально розширити свою територію за рахунок захоплення прилеглих земель або виплеску зайвого населення на біжні чи віддалені території. Всі ці процеси добре простежуються на прикладі племен Трипільської культури.

У дослідників, що проводили розрахунки густоти населення Трипільської культури різних регіонів, результати коливаються від 5 до 200 чол./км².

Очевидно слід вважати надто завищеним показник густоти населення —

200 чол./км², запропонований для межиріччя Південного Бугу і Дніпра К. В. Шишкіним, оскільки ця цифра у 2,5 рази перевищує сучасну середню по Україні (82,4 чол./км²)⁷. Поява цієї цифри зумовлена ейфорією відкриття великих поселень в умовах практичної невивченості пам'яток регіону. К. В. Шишкін завищив чисельність жителів поселень і, крім того, вважав їх усі одночасовими, в той час як вони існували тут протягом 500 років, змінюючи одне через певні проміжки часу.

Останнім часом, із збільшенням відомостей про пам'ятки межиріччя Південного Бугу і Дніпра, з'явилася можливість знайти ключ до вирішення деяких демографічних питань та провести відповідні розрахунки, в тому числі й густоти населення. По-перше, була складена карта трипільських пам'яток регіону. На основі даних геомагнітної зйомки, проведеної на поселеннях у Майданецькому та Тальянках, був виведений коефіцієнт щільності забудови, що дорівнює 0,17 га території поселення на одну будову. В процесі розвідок та за даними аерофотозйомки були вивчені площи різних за розмірами поселень. Підрахована кількість споруд на них та кількість жителів (для розрахунку вихідним взяте середнє їх число на одне житло, рівне 7, наведене у праці С. М. Бібікова і підтвержене деякими нашими розрахунками). Вирахувані площи і радіуси зон землеробства та освоєної території, в тому числі всі ці дані для середнього за розмірами поселення площею 100 га⁸.

Для розрахунків густоти населення була взята ділянка площею 3000 км², на якій виявлено практично всі поселення Трипільської культури. Іх 50, всі вони відносяться до 10 хронологічних зрізів (фаз). Оскільки поселення етапів ВІІ — СІ існували тут протягом 500 років, на одну фазу припадає (500:10) 50 років. З 50 поселень, що знаходяться на окресленій території, одночасно, тобто в рамках однієї фази, могло існувати 5 площею 100 га з населенням близько 3000 чоловік кожне (50:10). Отже, одночасно на цій території могло жити 15000 чоловік. Таким чином, густота населення мала становити 5 чол./км².

З проведених розрахунків⁹ виведено ще один важливий показник — кількість освоєної території, що припадає на одного жителя. Він є результатом поділу загальної площини, освоєної протягом однієї фази, на кількість жителів поселення і дорівнює 1,77 га. Екстенсивний характер землеробсько-скотарського господарства трипільців призводив до того, що в найближчому оточенні поселень з часом вичерпувалися природні ресурси (виснажувалась земля, вирубувались ліси тощо) і населення змушене було переселитись на нові ще не займані місця, з кожним разом просуваючись далі і далі. За наведеними розрахунками час існування поселення на одному місці становить близько 50 років (час фази-циклу), що відповідає періоду життя двох поколінь. Така ж циклічність підтверджується й іншими дослідниками¹⁰.

При густоті населення 5 чол./км² на одну людину припадає 20 га території ($1 \text{ км}^2 : 5 \text{ чол.} = 0,2 \text{ км}^2 = 20 \text{ га}$). Якщо за один цикл (час існування поселення на одному місці) одна людина використовує 1,77 га, то 20 га можуть бути використані за 11 циклів ($20 \text{ га} : 1,77 \text{ га} = 11$). Отже, на території межиріччя Південного Бугу і Дніпра, де на сьогодні зафіксовані поселення 10 фаз (циклів), практично всі придатні для життя землі були використані. Це ще раз підтверджує висновок про те, що тут на заключній фазі практично не лишлось ділянок, придатних для тривалого проживання великого, здатного себе захистити колективу, і почався відплів трипільців з регіону. Якщо раніше степові племена проникали в зону лісостепу лише для випасу худоби і грабунку землеробських поселень, то тепер, коли завдяки господарській діяльності трипільців лісостеп перетворився на степ, ця територія стала звичним середовищем для скотарів і вони зайняли її, а на місцях колишніх трипільських поселень з'являються їхні кургани.

С. М. Бібіков, розглядаючи господарсько-економічний комплекс розвинутого Трипілля на прикладі Середнього Подністров'я (район Трипілля — Ржищів), визначає густоту населення в цьому регіоні 19 чол./км². Вихідними даними для її обчислення є територія площею 400 км² і чисельність населення 7500 чоловік, яке проживало на 15 «практично одночасових» поселеннях¹¹. При такій густоті на одну людину з 1 км² мало припадати майже 5 га території.

торії ($1 \text{ км}^2 : 19 \text{ чол.} = 0,05 \text{ км}^2 = 5 \text{ га}$). За тим же ступенем господарського використання території ($1,77 \text{ га на одну людину за 1 цикл}$) вся вона могла бути використана за 2,5 цикла. Однак С. М. Бібиков помилявся, вважаючи всі поселення «практично одночасовими». Серед них виділяються пам'ятки типу Щербанівки, Коломійщини II, Коломійщини I, які відповідають окремим фазам (циклам). Крім того, матеріали двох перших фаз настільки різняться, що слід припускати існування між ними принаймні ще однієї фази. Таким чином, «практично одночасові» поселення повинні бути поділені на 4 фази, що в 4 рази зменшує густоту населення, тобто до $5 \text{ чол.}/\text{км}^2$. Природних ресурсів тут мало вистачати на 11 циклів, та вони були використані не повністю, а лише на 36 %. Слід гадати, що трипільці пішли з району Ржишів — Трипілля на північ за Стругу в результаті не економічних, а інших причин, очевидно, під тиском населення, відомого за пам'ятками типу Молюкова Бугра.

Що стосується густоти населення Трипільської культури в Північній Молдові, обчисленої В. І. Маркевичем і В. М. Массоном, то вона також уявляється дещо завищеною, оскільки є більшою, ніж у населення енеолітичних культур егейського світу, Близького Сходу, енеолітичних землеробів Південного Туркменістану і навіть населення тієї ж території Північної Молдови кінця XVII ст. н. е., коли показник кількості поселень на 100 км^2 у 2—3 рази перевищував трипільський¹². Перебільшення сталося, очевидно, тому, що в межах етапів А, В, С Трипілля поселення не розділялися авторами на фази і, крім того, чисто умовним був поділ поселень на малі, середні й великі, умовно визначалась і кількість сімей, що там мешкали.

Використовуючи як джерело вихідних даних карту пам'яток епохи неоліту і енеоліту Молдови, видану В. І. Маркевичем¹³, за нашою методикою, були переобчислі показники густоти трьох основних етапів Трипільської культури. Результати представлені в таблиці. Кількість пам'яток і їх площа для обчислення площи середнього поселення взято за книгою В. І. Маркевича. Загальна площа території, для якої проводяться розрахунки, та ж, що й у В. М. Массона — 8000 км^2 .¹⁴ Кількість фаз (ступенів) кожного етапу взято за К. К. Черниш¹⁵.

У таблиці подана кількість фаз, наведених К. К. Черниш для Північної Молдови, а в дужках загальна кількість фаз, виділених для відповідного етапу, включаючи пропуски в графі «Північна Молдова (межиріччя Пруту і Дністра)».

Коефіцієнт щільноті забудови поселень — $0,06 \text{ га}$ території на одну споруду — обчисленний для малих поселень Коломійщина I, Тальне-2¹⁶, Петрені¹⁷. Як і в інших наших розрахунках, кількість жителів одного будинку — 7, $1,77 \text{ га}$ — це площа, яка використовується людиною протягом одного циклу (фази). В результаті обчислень з'ясувалось, що динаміка густоти населення відповідає розрахункам, виконаним В. М. Массоном, тобто мінімальна для раннього етапу, максимальна для середнього і дещо нижча для пізнього, але показники густоти виявились значно нижчими: $0,5$ ($0,3$) $\text{чол.}/\text{км}^2$, для раннього, 3 ($1,7$) — для середнього і $1,2$ ($1,0$) — для пізнього етапу культури. Сумарна площа використаної території за нашими підрахунками дорівнює 3548 км^2 , що складає 44,4 % від загальноприйнятої, тобто запас території на всіх етапах розвитку культури був дуже великий і, очевидно, штучно підтримувався за рахунок переміщення «зайвого» населення на інші території. Вся історія трипільців може бути представлена у вигляді хвиль розселення по території українського лісостепу, причому значна їх частина виходила з межиріччя Прута й Дністра та Середнього Подністров'я. Вже на ранньому етапі трипільці виходять на Південний Буг і в Буго-Дніпровське межиріччя, на початку середнього етапу заселяється Верхнє Подністров'я, наприкінці середнього — Східна Волинь, і ще одна хвиля вливається у Буго-Дніпровське межиріччя, де з'являються пам'ятки типу Володимирівки. На пізньому етапі повторна хвиля на Верхній Дністер, Волинь, Побужжя і у Південно-Західне Причорномор'я. Таким чином, уявляється логічним припускати, що трипільці штучно підтримували низький рівень густоти населення у Попрутті і у Подністров'ї. Якщо ж прийняти густоту населення, обчислену В. І. Маркевичем

вичем і В. М. Массоном, за дійсну, то використана площа, вирахувана за нашою методикою, у 2,5—3,5 рази перевищить вихідну, що, звичайно, неможливо (табл.).

Таким чином, виходячи з наведених розрахунків, густота населення Трипільської культури в Північній Молдові на середньому етапі була найбільшою, але й тоді вона не перевищувала 5 чол./км², а кількість населення 25000 чоловік.

На жаль, у нас немає даних для проведення відповідних розрахунків на інших територіях поширення Трипільської культури, але, треба гадати, що найбільш заселеним був район Буго-Дністровського межиріччя (наприкінці середнього — на початку пізнього етапів), а це дозволяє дійти висновку, що в епоху раннього землеробства густота населення не перевищувала 5 чол./км². Не виключено, що це був максимум для всіх землеробських культур первісного суспільства на нашій території.

Виходячи з обчисленої густоти населення для трьох окремих регіонів Трипільської культури, уявляється можливим, звичайно з відповідною часткою ймовірності, підрахувати кількість населення на основних етапах культури.

Отже, на кінець раннього етапу (культура Прекукутені — раннє Трипілля), коли трипільці значно просунулись на північний схід і займали Румунську Молдову, північ республіки Молдова, Середнє Подністров'я, Середнє Побужжя і частково Буго-Дніпровське межиріччя, загальна площа їх території досягала близько 70 тис.км². При густоті населення, обчисленій для Північної Молдови — 0,5 (0,3) чол./км² (припускаючи, що такою вона була на всій території), загальна кількість його мала становити в середньому близько 30000 чол. ($70000 \text{ km}^2 \times 0,5 (0,3) \text{ чол./km}^2 = 35000 (21000) \text{ чол.}$).

На кінець середнього етапу територія, яку заселяли племена Трипільської культури, розширяється до 110 тис.км². На сході вони досягають Середнього Подніпров'я, на заході займають Верхнє Подністров'я, на півночі Східну Волинь. Густота по Північній Молдові для цього етапу складає 3,0 (1,7), а в середньому 2,5 чол./км². Враховуючи дані по Буго-Дніпровському межиріччю і Середньому Подніпров'ю (5 чол./км²), обчислюється середня густота населення для всього ареалу — 3,7 чол./км². Таким чином, загальна кількість трипільського населення мала становити близько 410000 чол. ($110000 \text{ km}^2 \times 3,7 \text{ чол./km}^2$). Таке зростання, очевидно, пов'язане з економічним підйомом, забезпеченим подальшим розвитком основних галузей господарства — землеробства і скотарства.

На початку пізнього етапу (СІ) територія, зайнята трипільцями, лишається практично такою ж. За оцінками густоти населення для Північної Молдови (1,2/1,0 чол./км²) і Буго-Дніпровського межиріччя (5 чол./км²) середня для всього ареалу мала становити 3 чол./км². Виходячи з цього, кількість населення визначається у 330000 чоловік, причому 130000 з них жило у Буго-Дніпровському межиріччі на площині близько 27000 км², де густота була максимальна. Очевидно, в цей час пік соціально-економічного розвитку трипільського суспільства був уже пройдений і почався спад, який згодом завершився зникненням трипільців з історичної арени.

На найпізнішому етапі (СІІ) скорочується територія в центральному регіоні (трипільці залишають Буго-Дніпровське межиріччя і Подніпров'я), але дещо розширяється на захід (Західна Волинь) і південний схід (Північно-Західне Причорномор'я), за рахунок чого лишається майже такою ж, як і на попередньому етапі — 100000 км². У цей час густота найбільш заселеного району Пруто-Дністровського межиріччя становить 1,2 (1,0) чол./км². Очевидно, вона була такою ж і на інших територіях, а тому загальна кількість трипільців мала становити 100—120 тис. чоловік. Таке нечисленнене населення, розкидане на великій території, навіть незважаючи на консолідацію, що відзначається дослідниками¹⁸, не могло дати серйозного опору племенам культури кулястих амфор з одного боку, і ямникам — з другого. Втративши територію, трипільці розчинилися в середовищі пришельців, не залишивши видимих слідів своєї культури.

Таблиця. Густота населення і ступінь використання території племенами Тріпільської культури в Північній Молдові

	Ранній етап	Середній етап	Пізній етап
1. Всього поселень	48	146	99
2. Кількість фаз	4/6	4/7	9(11)
3. Кількість поселень однієї фази	48:4(6)=12(8)	146:4(7)=37(21)	99:9(11)=11(9)
4. Площа середнього поселення (га)	2,8	5,7	7,5
5. Кількість жителів на середньому поселенні	2,8:0,06=46	5,7:0,06=95	7,5:0,06=125
6. Кількість жителів на середньому поселенні	46×7=322	95×7=665	125×7=875
7. Кількість жителів однієї фази	322×12(8)=3864(2576)	665×37(21)=24605(13965)	875×11(9)=9625(7875)
8. Густота населення (чол./км ²)	3864(2576):8000=0,5(0,3)	24605(13965):8000=3(1,7)	9525(7875):8000=1,2(1,0)
9. Ступінь використання території за етап	$1,77 \times 3864(2576) \times 4(6) = 27357$ га=273 км ² =3,4%	$1,77 \times 24605(13965) \times 4(7) = 17423$ га=1742 км ² =21,8%	$1,77 \times 9525(7875) \times 9(11) = 15326$ га=1533 км ² =19,2%
ступінь використання території за всі етапи		273+1742+1533=3548 км ² =44,4%	
10. Густота населення за В. і. Маркевичем і В. М. Массоном (чол./км ²)	2,5	12,8	8,7
11. Кількість жителів однієї фази	$2,5 \times 8000 \text{ км}^2 = 20000$	$12,8 \times 8000 \text{ км}^2 = 102400$	$8,7 \times 8000 \text{ км}^2 = 69600$
12. Ступінь використання території за етап	$1,77 \times 20000 \times 4(6) = 141600$ (212400) га=1416(2124) км ² = 17,7(26,5)%	$1,77 \times 102400 \times 4(7) = 724992$ (1268736) га=7249(12687) км ² = 90,6(158,6)%	$1,77 \times 69600 \times 9(11) = 1108728$ (1355112) га=11087(13551) км ² = 138,6(169,4)%
Ступінь використання території на всіх етапах		1416(2124)+7249(12687)+11087(13551)=19752(28362) км ² =246(354) %	

Примітки

- ¹ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- ² Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 32—40.
- ³ Массон В. М., Маркевич В. И. Палеодемография Триполья и вопросы динамики развития трипольского общества // Тез. докл. конференции «150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР». — К., 1975. — С. 31, 32; Массон В. М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — 204—212.
- ⁴ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — С. 198—204.
- ⁵ Колесников А. Г. О демографической структуре трипольского населения Среднего Поднепровья // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова. — Омск, 1987.
- ⁶ Круц В. А. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.
- ⁷ Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. — М., 1981. — С. 188.
- ⁸ Круц В. А. Указ. соч. — С. 117—132.
- ⁹ Там же. — С. 126, 127, таблица.
- ¹⁰ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.— С. 10; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Археология СССР. Энциклопедия СССР — М., 1982.— С. 192.
- ¹¹ Бибиков С. Н. Указ. соч. — С. 52.
- ¹² Массон В. М. Указ. соч. — С. 211.
- ¹³ Маркевич В. И. Памятники эпох неолита и энеолита. Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1973.— Вып. 2. — 163 с.
- ¹⁴ Массон В. М. Указ. соч. — С. 208.
- ¹⁵ Черныш Е. К. Указ. соч. — С. 172, 173.
- ¹⁶ Круц В. А., Видейко М. Ю. Отчет о работе Тальновского отряда Трипольской экспедиции в 1990 г. // НА ИА АН Украины.
- ¹⁷ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена... — С. 18.
- ¹⁸ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980.— С. 154.

B. A. Krutz

ВОПРОСЫ ДЕМОГРАФИИ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье на основании разработанной автором методики уточняются данные о плотности населения Трипольской культуры, полученные ранее для Северной Молдовы, Среднего Поднепровья, Буго-Днепровского междуречья. Высказывается мнение, что для ранних земледельцев лесостепной Правобережной Украины наибольшая плотность не превышала 5 чел./ км^2 , а в Северной Молдове она была не более 3 чел./ км^2 . Вводится понятие степени использования территории, подтверждающее логику производственных расчетов. Усредненные данные по плотности населения в отдельных регионах экстраполируются на всю территорию, занятую трипольцами; определяется численность населения, составлявшая в конце раннего этапа около 30 тыс. чел., в конце среднего — 410 тыс., в середине позднего — 330 тыс., и в конце позднего — 100—120 тыс. чел. Содержится попытка объяснить причины ухода трипольцев из отдельных регионов (Среднее Поднепровье, Буго-Днепровское междуречье), а также причины исчезновения культуры.

V. A. Krutz

SOME PROBLEMS OF THE DEMOGRAPHY OF TRIPOLSKAJA CULTURE

In the paper on the base of the methods devised by author the data of the density of population of Tripolskaja culture received before for Northern Moldova, Middle Dnieper basin, Bug-Dniester interfluve are specified. The opinion that the greatest density of the

early farmers of the Right Bank Forest-Steppe didn't exceed 5 persons on square km is expressed. At Northern Moldova the density was not more than 3 persons on square km. The concept of degree of the using of territory which confirms the logic of the industrial calculation is introduced. The averaged data of the density in certain regions are extrapolated over the whole territory occupied by Tripolian people. The number of the population made up at the end of the early stage near 30 ths., at the end of the middle one — 410 ths., at the middle of late one — 330 ths. and at the end of this one — 100—120 ths. is determined. The attempt to explain the reasons of the leaving by Tripolian people the certain regions (Middle Dnieper basin, Bug-Dnieper interfluve) and the reasons of the disappearance of the culture is contained in the paper.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СТЕПОВИХ І ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КУЛЬТУР В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ — РАННЬОБРОНЗОВОГО ВІКУ

Т. Г. Мовша

Розглядаються взаємопроникнення і взаємовідносини населення трипільсько-кукутенської спільноти з конкретними групами населення степового Прикубання, Передкавказзя, Північного Кавказу та Північного Причорномор'я енеолітичного та ранньобронзового віку від 3700/3600 до 2500/2400 рр. до н. е., а саме: новоданилівської групи, середньостогівської культури та нижньомихайлівської культурної групи.

Однією з актуальних проблем трипіллязнавства, ще далеко не розкритою, хоч над нею працювали відомі вітчизняні дослідники — А. В. Добровольський, В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, Т. С. Пассек, М. Я. Мерперт та інші, є взаємодія населення двох великих етнокультурних масивів — Лісостепу і Степу в епоху енеоліту — ранньобронзового віку¹.

За останній час багато переосмислено і переглянуто в самому Трипіллі-Кукутені та в синхронних їому культурах степів. Трипілля-Кукутені розглядається нині як культурно-історична спільність, що складається з кількох культур з єдиними витоками, які в західному регіоні дали не менше трьох ліній розвитку. В євразійських степах виділено нові культури та культурні групи. У культурно-історичну спільність об'єднано середньостогівську та хвалинську культури. З середньостогівської культури вичленовано новоданилівські пам'ятки. Виділено групу випростаних поховань — постмаріупольська культура. Деякі кроки зроблено для хронологічного розмежування нижньомихайлівської культурної групи. Визначено культурно-локальну своєрідність пам'яток Західного і Центрального Передкавказзя. Переосмислюється проблема майкопського феномену, його генетичного витоку та хронології.

Все це дає можливість трохи інакше, ніж прийнято, висвітлити взаємовідносини населення культур та культурних груп степів Північного Причорномор'я, Прикубання і Передкавказзя з населенням трипільсько-кукутенської спільноти. Нова позиція полягає в тому, що розглядаються взаємодії та взаємопроникнення з навколоишніми та віддаленими племенами конкретних культур та локальних груп Трипілля-Кукутені, тобто певних стародавніх етносоціальних організмів.

Зміст і напрямок цих взаємодій розкривається за матеріалами початку середнього етапу Трипілля (B1), його томашівської культури (етапи B2, C1),

розташованої в Буго-Дніпровському межиріччі, та частково касперівської локальної групи жванецької культури на етапі С2.

Перший аспект проблеми стосується взаємозв'язків трипільців з новоданилівською групою, яка була вилучена Д. Я. Телегіним² з середньостогівської культури. Саме вона знову привернула до себе увагу вчених у зв'язку з важливими відкриттями пам'яток в степовому Прикубанні та Передкавказзі. Разом з тим, в процесі вивчення останніх, як і в розумінні новоданилівських старожитностей, виник ряд спірних питань. З одного боку, намітилася тенденція членування новоданилівських пам'яток на кілька груп, з іншого — їх об'єднання з енеолітичними старожитностями Західного і Східного Передкавказзя в спільну культурну єдність. Так, відособлено розглядається суворівська група (І. Л. Алексєєва, В. О. Дергачов, В. Я. Сорокін, В. Г. Петренко³ та ін.). До неї включають: поселення Мирне (верхній шар) та курганні поховання в Кайнарах, Суворово, Арцизі, Старих Куконештах, Кюлевчі⁴. Пам'ятки власне новоданилівського типу, згідно з Д. Я. Телегіним, територіально обмежені Нижнім Подніпров'ям і степовим лівобережжям України⁵. Характеризуються великою кількістю мідних прикрас: бляшок, кільцевих пронизок, довгих трубочок, пружинних браслетів. На основі порівняння новоданилівської посудини з керамікою поселення Свободне дослідники зближують Новоданилівку з пам'ятками його типу в Прикубанні. Окрема група займає територію степового Прикубання, Центрального Передкавказзя, Моздокських степів, Південно-Західного Приазов'я, Дону та Калмикії. Основні риси намічені С. М. Коренєвським, В. А. Трифоновим, А. Л. Нечтайлоб⁶.

Дослідники відносять пам'ятки цих груп до часу існування етапу В1 Трипілля. Лише В. О. Дергачов відводить суворівській групі значний час, від середини IV тис. до н. е. до 2600 р. до н. е.⁷. Д. Я. Телегін⁸ розглядає новоданилівські старожитності як єдине гемогенне історико-культурне явище. Наша думка узгоджується з ним. Проте хронологічні рамки ми обмежуємо етапом Трипілля А3 та В1, хоч це питання потребує вирішення в абсолютній хронології. Проте головним хронологічним репером, одразу ж після знахідок в Кайнарах, стала трипільська посудина початку етапу В1, яка дала цим пам'яткам хронологічну прив'язку до Трипільської культури.

Зара постало проблема як культурогенезу новоданилівських старожитностей, так і хронологічного їх співвідношення між собою та з пізньо-енеолітичними степовими пам'ятками Прикубання і Центрального Передкавказзя, що культурологічно також залишаються неузгодженими. А саме, О. О. Нехаєв⁹ в поселеннях Мешоко (нижній шар), Свободне, Ясенова Поляна, Весела Роща та інші (розподіляються на три етапи, від середини до кінця IV тис. до н. е.) бачить самобутній розвиток і не вважає їх майкопськими. Він відносить ці пам'ятки до часу, який заповнює лакуну між шулавері-шомутепинською та майкопською культурами. Лише в найпізнішому енеолітичному поселенні Ходжохські Навіси, на його думку, є матеріали, що зіставляються з раннім етапом Майкопу кінця IV тис. до н. е. Поселення Свободне дослідник зіставляє з Трипіллям етапу В1, похованнями з Новоданилівки та 3 і 4 шарами поселення Роздорське. Існування особливої передмайкопської стадії у населення Передкавказзя в другій половині IV тис. до н. е. відзначає і С. М. Коренєвський¹⁰. Висновок базується на стратиграфії поховань Верхнього Акбашу, Комарово, Веселої Рощи, де енеолітичні поховання перекривалися майкопськими. Кераміка Мешоко (нижній шар), Комарово, Замок порівнюється з традиціями хвалинсько-середньостогівської спільноті Волго-Дніпровського регіону, власні тими, що їх торкається І. В. Васильєв¹¹, наводячи паралелі матеріалам хвалинського та інших могильників з могильником у Нальчику та середньостогівською культурою, а також Дніпро-Дунайського енеоліту. В. А. Трифонов та О. Д. Резепкін дотримуються іншої думки. Так, В. А. Трифонов¹² поселення Свободне та синхронні йому в степовому Прикубанні співвідносять з ранніми пам'ятками майкопської культури на Північному Кавказі та проміжними між шулавері-шомутепинськими і ранніми куро-аракськими на Закавказзі, а також культурами Варна, Трипілля В1—В2. О. Д. Резепкін¹³ вважає, що пам'ятки середньостогівсько-

хвалинської спільноті існують в ранньомайкопський час, а власне тип Свободне, Замок є сплавом Майкопу і хвалинсько-середньостогівської спільноти.

Знахідки на основних похованнях Верхнього Акбашу (к. 15, п. 1), Веселої Роші стали основою для висновку про значне поширення однотипних або близьких речей зі специфічними ознаками в енеолітичних пам'ятках Центрального Передкавказзя, Моздокських степів та хвалинсько-середньостогівської культурної спільноти¹⁴. До речі, І. Б. Васильєв і С. М. Кореневський до останньої відносять новоданилівську групу в її широкому територіальному розумінні (за Д. Я. Телегіним). І. Б. Васильєв вважає це свідченням їх культурної близькості, а С. М. Кореневський — спільністю контактів, культів, традицій, матеріального виробництва. С. М. Кореневський та В. А. Трифонов звернули увагу також на деякі спільні головні ознаки, притаманні енеолітичним пам'яткам Передкавказзя та Варненського могильника. Для перших (за винятком Варни) та Трипілля дослідники, слідом за В. М. Даниленком¹⁵, неодноразово виділяли й інші спільні ознаки: кам'яні браслети, кістяні застібки-цирки, які виявилися важливими у вирішенні питань культурно-економічних стосунків населення та синхронізації їх пам'яток.

Відносна та абсолютна хронологія енеолітичних культур євразійських степів Північного Причорномор'я базується на хронології та стратиграфії Трипілля-Кукутені. Згідно з К. К. Черниш етап В1 займає проміжок від 3500 до 3250 рр. до н. е.; Д. Я. Телегіним — від 3500 до 3300 рр. до н. е.; Вл. Думітреску (Кукутені А1, А2 — від 3600 до 3400 рр. до н. е.; Т. Г. Мовшею — від 3700(3650) — до 3400(3350) рр. до н. е.¹⁶. Разом з тим застібки-цирки знаходять і в заключних фазах Трипілля А (Ленківці, Жванець — Лиса Гора). Тому при датуванні необхідно враховувати весь комплекс матеріалів. Найбільш західний пункт цих знахідок в Кукутенському середовищі — Хебешешть I, кам'яного браслету — Нові Русешти I (нижній горизонт)¹⁷.

Таким чином, концентрація застібок, браслетів зосереджена на поселеннях Трипілля А, В1 (скіпетрів етапу В1), розташованих на захід від Південного Бугу. За радіокарбонним датуванням вони обмежуються часом від 3700 до 3400—3350 рр. до н. е.

Серед спільних ознак хвалинської культури, степових енеолітичних пам'яток Передкавказзя та новоданилівських є також кружечки з черепашок *Unio* та мідні прикраси у вигляді опуклих бляшок. Останні близькі між собою, але різняться деякими орнаментальними елементами. Особливі типи становлять бляшки-амулети в Трипіллі-Кукутені, які обмежуються лише двома поселеннями західного регіону. Амулет з Карбуни з двома отворами на протилежних кінцях, пuhanсоном по краю та антропоморфними опуклинами, що не показані в наведений праці С. М. Кореневського та А. О. Наглера; з Хебешешть I з двома отворами вгорі, пuhanсоном по краю і трохи нижче отворів. Опубліковані мідні бляшки з двома отворами з Верхнього Акбашу, що порівнюються з карбунською бляшкою¹⁸, більш схожі з мідним амулетом з Хебешешть I та з карбунськими і хебешештськими глиняними прикрасами з опуклим щитком. Нагадаємо, що в Нових Русештах I та в Хебешешть I знайдені також відходи металообробного виробництва. Н. В. Риндіна вважає, що тут існували майстерні першої фази розвитку трипільської металообробки, одночасової гумельницькому і варненському вогнищам, часу кінця Трипілля А та етапу В1¹⁹. Цікаво, що за хімічним складом металу (за Н. В. Риндіною) бляшки з Верхнього Акбашу виявилися тотожними другій основній групі карбунського скарбу, а з останньою, на думку Є. М. Черних²⁰, тотожній і метал кайнарської гривні. Спектральний аналіз металевих речей Хебешешть I, карбунського скарбу дав підставу Є. М. Черних пов'язати їх з трипільсько-кукутенським вогнищем металообробки і металургійним центром Балкано-Карпатської металургійної провінції. Через посередництво трипільців металеві вироби передавалися степовим культурам.

Спільні для названих культур знахідки металевих прикрас примушують ще раз повернутися до питання синхронізації Трипілля-Кукутені з старожитностями Західного і Центрального Передкавказзя та Північного Прикасп'я. Для Прикубання В. А. Трифоновим²¹ розроблена стратиграфічна колонка. Інвентарі двох виділених груп поховань зіставлений з матеріалами поселень.

До ранньої енеолітичної групи входять 5—7-й та частково 9-й типи поховань, в тому числі з Верхнього Акбашу, енеолітичні поховання Нальчикського могильника, Веселої Році, а також поселення Свободне, Замок. Дослідник зіставляє їх з I—IV групами Верхнього Подоння за В. Я. Кияшко, ранньосередньостогівськими та нижньомихайлівськими пам'ятками.

У трипільсько-кукутенській спільноті розглядуваний тип підвісок-амулетів з Хебешешть I є найпізнішим (фаза Кукутені A2 за Вл. Думітреску²² — 3380 ± 60 рр. до н. е.). Карбунські металеві знахідки передують їй. До часу останніх можна віднести і поховання з Кайнар. Знайдений там трипільський горщик вперше дав можливість обґрунтувати відносне датування новоданилівських пам'яток або типу Петро-Свистунове серединою IV тис. до н. е., десь XXVI ст. до н. е.²³.

Взаємовідносини степового спорідненого населення з давньоземлеробськими племенами Балкано-Карпатського регіону базувалися на економічних засадах, перш за все в престижно-соціальній сфері — задоволенні потреб у металі, який можна було одержати в одному з трьох металообробних вогнищ (гумельницького, варненського та трипільсько-кукутенського) Балкано-Карпатської металургійної провінції, часу близько 3700/3600—3300/3200 рр. до н. е.

Картографування східних імпортів у трипільсько-кукутенському середовищі показує їх концентрацію від середньої течії Південного Бугу на сході до Сірету на заході. Ці знахідки маркірують напрямок зв'язків з давньоземлеробським населенням лише західного регіону трипільсько-кукутенської спільноті, переважно Дністро-Прутського басейну. Носії новоданилівської культурної групи, проникаючи в глибину Балкан до р. Сірет, об'єднали в єдину контактну лінію Трипілля A3, B1 — Кукутені A1—A3, A4, Гумельницю A1—A2, Карапово VI, Варну з енеолітичним населенням степового Прикубання і Передкавказзя. Цікаво, що золоті варненські вироби нещодавно знайдені при похованнях в Попрутті та Кривому Розі. У свою чергу дослідники²⁴ відводять Прикубанню важливу роль посередника у культурних зносинах Кавказу з степовим енеолітичним населенням. Все це підтверджує думку М. Я. Мерпerta²⁵, що з другої половини IV тис. до н. е. степова зона Східної Європи, пов'язана з проникненням найдавнішої ямної хвилі, стала об'єднувати суспільства з різними типами господарства. Обмінні зв'язки між ними мали двосторонній характер, були регулярними, що приводило до збагачення новітніми економічними та культурними досягненнями носіїв давньоземлеробських та степових культур. Т. С. Пассек²⁶ повністю оцінила значення міжплемінних зв'язків трипільців з енеолітичним населенням Балкан і Подунав'я саме на карбунському скарбі.

Питання культурної єдності новоданилівської групи з енеолітичними пам'ятками Прикубання і Центрального Передкавказзя у вітчизняній науці не нове. Синхронізми останніх з Трипіллям етапу B1 за В. М. Даниленком знайшли яскраве підтвердження в нових матеріалах. Йдеться про конкретні енеолітичні культури від Передкавказзя до Балкан та взаємовідносини їх населення. В. М. Даниленко²⁷ добре розумів етнокультурну особливість пам'яток новоданилівського типу, відносячи Чаплинський могильник, верхній енеолітичний шар о-ва Похилий, нижній шар о-ва Виноградний, як і Нижню Михайлівку, до азово-чорноморської лінії. У цих пам'ятках він виділив дві групи кераміки (одна з них близька до квітнянської, хоч відрізняється від неї заокругленими або плоскими денцями) та зіставив їх з посудом нижнього шару поселення Лівенцівка. Неабияке значення має думка дослідника²⁸ про те, що поховання з різних віддалених регіонів — Архари, Суворово, Касимча — фіксують особливий єдиний тип скотарської, точніше пастушої культури східного походження. Зокрема, в посудині з Новоданилівки, окремих уламках кераміки з Олександрії він бачив архаїчні риси майкопської культури, до якої колись відносили Мешоко, Замок. Тому група посуду з перлинним орнаментом з поселення Свободне, яку зараз зближають з новоданилівською посудиною, служить ще одним доказом цього висновку. Саме з тісними процесами у степовому Передкавказзі та з колом пам'яток новоданилівської групи В. М. Даниленко пов'язував появу могильників чаплинського типу та

енеолітичних поховань. Степове Передкавказзя, на його погляд, відігравало особливу роль в долі енеолітичного населення Південно-Східної Європи²⁹. М. Гімбутас³⁰ також віddaє належне новоданилівським пам'яткам, відносячи їх до курганної культури першого та початку другого періоду.

Другий аспект проблеми стосується взаємовідносин трипільського населення Буго-Дніпровського межиріччя з різноетнічними носіями степових культур Північного Причорномор'я.

У Буго-Дніпровське межиріччя, де стикалися різні культурні традиції, в кінці IV тис. до н. е., на думку автора статті, відбулося розселення з двох різноетнічних масивів Середньої Наддністрянщини — петренського та жванецького. В результаті сформувалася томашівська культура, яка має єдиний виток з петренською культурою³¹. На заключному етапі розвитку (С1) томашівці переживали кризову ситуацію, яка ускладнилася тим, що на частину території, між Ятранню та Гнилим Тікичем — притоками Південного Бугу, мігрувало населення іншої лінії розвитку в Трипіллі-Кукутені, так зване косенівське — осколок етносу жванецької культури. Його общини в результаті зв'язків з місцевим населенням та його асиміляції, а також взаємодій з на-вколишніми і віддаленими степовими племенами, набули ознак самостійної культури³².

Окремі питання томашівських пам'яток висвітлені в статтях В. О. Круца, С. М. Рижова, М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, Т. Г. Мовши³³. Тому відзначимо лише ті специфічні риси, на підставі яких поселення томашівського регіону були вилучені автором цієї роботи з інших пам'яток в окрему археологічну культуру. Ці риси простежені: у внутрішньому обладнанні жител з подіумом вздовж однієї стіни; теслах та мотиках з місцевих кристалічних порід каменю, визначених за трасологічним методом Г. Ф. Коробковою; розписних і кухонних посудинах (з початку етапу С1); антропоморфні пластиці, особливо з модельованими рисами обличчя та притаманною лише томашівському регіону певного фасону зачіскою з довгого волосся; пластиці на стовпчастій основі; моделях жител; моделях саней.

Прилегла до томашівського регіону територія степового Південного Побужжя, Поінгуля та Середньої Наддніпрянщини виявилася принципово важливою стрижневою зоною, де відбувався стик томашівського населення з носіями енеолітичних культур степів. Взаємоз'язки і проникнення населення томашівської культури в степ та населення середньостогівської культури і нижньомихайлівської культурної групи у частину Південного Побужжя, прилеглу до лісостепу, простежені на р. Синюсі та її притоках. Проникнення общин середньостогівської культури містять матеріали Володимирівки Кіровоградської обл. та територія біля неї. У самій Володимирівці виявлено два невеликих глиняних шаблони, виготовлених з домішкою піску, що імітують середньостогівські посудини часу безпосередньо після Середнього Стогу 2 (до речі погано вивченого). Вони типові для однієї з масових груп середньостогівського посуду раннього етапу другого періоду в розвитку середньостогівської культури (за Д. Я. Телегіним³⁵), коли, крім гусеничного орнаменту, з'являється шнурний. Такі орнаментальні елементи прикрашають кухонні плоскодонні посудини поселень, одночасових Володимирівці та розташованих, як і вона, на стику зі степом, в тому числі з Андріївки, урочища Комуна Надія Кіровоградської обл., а також пізніших та віддаленіших.

Економічні та культурні зв'язки призводили до етнічних відносин, до припливу частини середньостогівських жінок в томашівський масив. У час після Володимирівки, на рубежі IV—III тис. до н. е. та особливо в першу четверть III тис. до н. е., окрім групи томашівського населення стали поступово освоювати прилеглу зону степу, яка за природними умовами була близькою. Вони просувалися, ймовірно, шляхами, прокладеними в Південному Побужжі від гирла Синюхи до м. Вознесенська ще на ранньому етапі Трипілля, задовго до формування в Буго-Дніпровському межиріччі етносоціального томашівського організму. На зазначеній території зв'язки набувають характеру міграцій. Тут фіксується декілька хвиль неодноразового просунення томашівського населення в степове Побужжя. Одне з них відкрито в Новорозанівці на р. Інгул, де, крім трипільських матеріалів томашівської культури в тому

ж культурному шарі, виявлено середньостогівську і нижньомихайлівську кераміку. Інші томашівські поселення в степу, а їх більше десяти, зосереджені вздовж Південного Бугу і в глибині балок: Гард, Гард 3, Гард 4, Виноградний Сад, Іванівка, Богданівка над ГЕС, поселення нижче Гарду, Нестеренкова Балка, крім того, Ташлик 2 на лівій притоці Південного Бугу, досліджені в основному О. Г. Шапошниковою та М. Т. Товкайло³⁶. До цієї групи томашівських степових пам'яток належить також курганне поховання (к. 4) в с. Серезліївка з невеликим розписним кубком; Ковалівка (к. 4, п. 32); Богданівка (к. 1); поховання з Константинівки з біконічною посудиною пізньої томашівської фази та інші³⁷ (рис. 1).

Поселення займають мисоподібні виступи або першу надзаплавну терасу. Культурний шар складається з кам'яних вогнищ, скучень розписних та кухонних посудин, кісток тварин, сконцентрованих в основному навколо вогнищ. Дослідники датують їх етапом В2—С1 Трипілля, відзначаючи також наявність середньостогівських посудин, характерних для Дніпровського Надпоріжжя (без уточнення часу) та посудин змішаних форм. На думку О. Г. Шапошникової — це новий тип трипільських пам'яток з формою відгінного пастушого скотарства³⁸. Іншої думки дотримується В. О. Крук³⁹: Пугач, Новорозанівка, Ташлик 2 — свідоцтва контактів, зимів'я або обмінні пункти, що не належали трипільцям.

На наш погляд, ці положення обох дослідників спростовуються наступним: остеологічні матеріали з трипільських поселень-гігантів не дуже великі⁴⁰ і свідчать про те, що худобу можна було утримувати на місці; в стаді переважає велика рогата худоба, хоч в деяких пам'ятках є значна кількість вівці-кози⁴¹; томашівські поселення етапу С1 припадають на час помірної вологості клімату та регресії⁴², що забезпечувало достатні випаси та заточівлю кормів на зиму і в лісостепу; томашівські пам'ятки в степовому Побужжі та Пойнгуллі розташовані на відстані близько 100 км, навіть від крайніх межуючих зі степом поселень; в Пугачі, Гарді 3, 4 досліджені ранньотрипільські поселення типу Сабatinівка 2 (нижній горизонт) — найбільш давні свідчення розселення землеробського населення в степ і в той час, коли територія лісостепу була повністю не освоєною; ранньотрипільські поселення компактно розміщені вздовж обох берегів Південного Бугу⁴³; розселення проходило двома хвилями і не на вільні землі, а вже заселені носіями савранської фази буго-дністровської культури; в ранньотрипільських пам'ятках також не виявлені наземні глинобитні житла; ще один важливий аргумент — наявність на цій території поселень від 0,3 га в Пугачі, Ташлику 2 до 10 га в Гарді касперівської локальної групи заключного етапу (С2) трипільсько-кукутенської спільноти.

З переліченого випливає суттєвий висновок: ще на ранньому етапі Трипілля, в кінці першої половини IV тис. до н. е. давньоземлеробське населення розширює свою територію за рахунок прилеглого південнобузького степу. Це була перша хвиля розселення. Наступні хвилі пов'язані вже з відпочковуванням і сегментацією та проникненням з різночасових поселень томашівської культури. Основні етнічні індикатори, які зберігаються в іншому екологічному середовищі, — технологія виготовлення посуду, його орнаментація, похованальний обряд та міфологія, відображені в мистецтві. Щодо культурно-господарського типу цих пам'яток, то ми пропонуємо дві версії. Перша з них, попавши в прилеглий степ, але в умові дещо схожі з лісостеповими, вихідці з томашівських поселень стали скотарями. Друга — вони і в степу продовжували займатися землеробством, вирощуючи зерно на обмін з населенням нижньомихайлівської групи новорозанівського етапу, а також середньостогівської культури часу після Середнього Стогу 2 та Стрільчої Склі (верхній горизонт), що є більш вірогідним. Цим, певно, пояснюються знахідки на томашівських пам'ятках — Новорозанівка, Ташлик 2 та інших — поодиноких розвалів нижньомихайлівського та середньостогівського посуду. Разом з тим, за виключенням Володимирівки, немає найменших слідів перебування степовиків безпосередньо на межі з лісостепом.

Критеріями вірогідного розселення трипільців на південь були схожі географічні умови та помірна вологость клімату, які забезпечували добре врожай

зернових культур, перш за все пшениці, що за І. М. Шарафутдіновою була основною землеробською культурою в сабатинівському поселенні Виноградний Сад⁴⁴. Місця, крім того, приваблювали великою кількістю риби, незаселеністю.

Таким чином, склалися сприятливі умови для взаємодії трипільців з енеолітичним степовим населенням, що базувалися на взаємовигідному обміні продуктами землеробства, металом, худобою, технічними та культурними надбаннями в першу четверть III тис. до н. е.

Правомірність нашої концепції про часткове розселення томашівських громад в степове Південне Побужжя та Пойнгулля знаходить також підтвердження у наступному: томашівські пам'ятки в Південному Побужжі та Пойнгуллі близько підходять до материнського регіону; кераміка в загальній масі зберігає чистоту; пам'ятки вихідної території та нової степової співвідносяться в часі. Перераховані ознаки відповідають поняттю міграції на думку В. С. Титова⁴⁵.

Головні транзитні шляхи розселення населення томашівської культури проходили по Південному Бугу, його лівих притоках — Гірському Тікичу, Ятрані, Синюсі та Інгулу⁴⁶. Характерно, що пам'ятки розташовані біля перевозів та бродів, добре відомих в давнину, а деякі з них продовжують існувати і зараз. На Південному Бузі відомо дев'ять бродів та перевозів: Витовтів брід нижче гирла Синюхи; Мигайський та Піщаний перевози (вище Гарду); Гардовий перевіз біля самого Гарду (напроти с. Виноградний Сад); Кременецький брід нижче Гардового перевозу; Безіменний перевіз; Чартайський та Овечий броди; Соколанський перевіз та Синюхин брід вище гирла Синюхи. Крім них, Д. І. Яворницький називає два броди на р. Інгулець (Давидів та Бекеневський або Білий), двадцять два броди та перевози на Дніпрі та сім бродів через Самару. Зокрема Чаплинський брід поблизу новоданиловського могильника в с. Чаплі та Стешкин брід на Орелі⁴⁷. Зазначимо, що саме на місцях бродів і перевозів містяться не тільки томашівські, але і пізні трипільські пам'ятки — касперівської локальної групи — та майкопські ново-свободненські поховання, де в Присамар'ї стикалися їх культурні традиції та відбувалися взаємовпливи.

Слід припустити, що в культурно-економічному житті трипільців, зокрема томашівців, велике значення мали і сухопутні шляхи — торгові лісостепові та степові дороги. Значну роль міг відігравати «Чорний шлях» повз сучасне м. Умань — місце зосередження томашівських поселень-гігантів — на Торговицю, через Синюху і далі на Велику Вись. Неабияке місце належало Гардовому шляху з Поділля в Крим та Великому Дніпровському солоному або соляному шляху на сході трипільської землі, з Києва через сучасні села та міста — Трипілля — Витачів — Канів — Черкаси — Запоріжжя в Таврію. Значення цих шляхів ще потребує осмислення. Великий Дніпровський шлях проходить через канівську групу поселень томашівської культури, носії якої мали взаємовідносини з середньостогівським населенням Присамар'я та Пониззя Дніпра (Ігрень 8, Велика Лепетиха). Певно, цей шлях був відомий і населенню Софіївської локальної групи, окрім посудини якої, за даними І. Ф. Ковальової, дослідженої в Присамар'ї (Соколово, г. II, к. 1, п. 2⁴⁸; Павлограді 1)⁴⁹. Значне місце могло належати і Муравському шляху через Орель у Запоріжжя. У верхів'ях Орелі він входився з Ізюмським шляхом, який поєднував ці території через Сіверський Донець з такою важливою контактною зоною між Прикубанням, Кавказом та Північним Причорномор'ям, як Подоння.

Звертає увагу факт розміщення в степу багатьох трипільсько-кукутєнських пам'яток, в тому числі касперівської локальної групи середини III тис. до н. е. не тільки біля бродів та перевозів, а іноді і на стику сухопутних шляхів — поселень (Пугач, Гард 3, 4, Ташлик 2) та поховань (Константинівка 2 к. 1, п. 23, Богданівка к. 4, п. 29; Ковалівка к. 4, п. 29) на Південному Бузі та інші⁵⁰. Значна кількість пам'яток, за виключенням Прибузян (Яструбінове), Серезліївки (к. 4), Другого Грушівського острова етапу С1, пізніші етапу С1—С2, С2, часу від 2700 до 2500—2400 рр. до н. е. Переїдік останніх, зараз досить великий, особливо збільшився за рахунок

досліджень І. Ф. Ковальової в Присамар'ї (Соколово г. II, к. 1, п. 9 з посудиною, близькою до поселень типу Печера на Південному Бузі; Соколово г. 11 к. 1, п. 2 з уламками посудини за масою, близькою до кераміки софіївської групи; Підгороднє, г. X, к. 3, п. 7 з намистом, кістяною посоховидною булавкою та гудзикоподібною печаткою та інші), а також розкопок, проведених в різних місцях на південний схід від Побужжя (Велика Олександровка⁵¹, Новоолексіївка⁵² та ще неодноразово згадувані). Як і раніше, ці

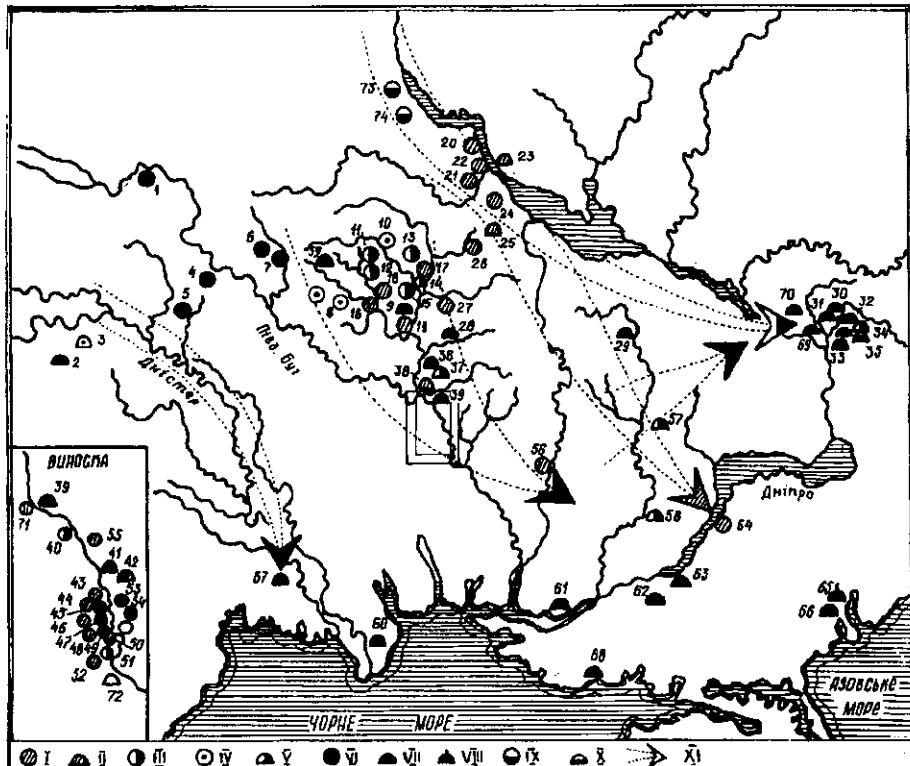

Рис. 1. Карта поширення пам'яток томашівської культури, косенівської, софіївської та частково касперівської локальних груп трипільсько-кукутенської спільноти, прилеглих до степу, та сліди і напрямки розселень їх носіїв в степу: I — поселення томашівської культури етапів B2, C1; II — кургани поховання томашівської культури етапів B2—C1; C1 в степу; III — поселення косенівської локальної групи етапу C1; IV — поселення косенівської локальної групи етапу C1—C2; V — кургани поховання косенівської локальної групи; VI — поселення касперівської локальної групи; VII — кургани поховання касперівської локальної групи; VIII — кургани поховання касперівської локальної групи з чужерідним інвентарем; IX — поселення софіївської локальної групи; X — поховання софіївської локальної групи; XI — напрямки розселень відповідно позначенням, поданим вище:

- I — Сандраки; 2 — Костешть; 3 — Дум'яни; 4 — Печера; 5 — Стіна (коло церкви); 6 — Городське; 7 — Борисівка; 8 — Собківка; 9 — Володимирівка; 10 — Ризино; 11 — Косенівка; 12 — Аполінка; 13 — Кобриново; 14 — Колодисте; кургани 8, 9; 15 — Свердлікове; 16 — Коржова; 17 — Катеринопіль (Бондарка); 18 — Доброводи; 19 — Володимирівка; 20 — Великий Букрин; 21 — Хмільна; 22 — Грищинці; 23 — Сушки; 24 — Гарбузин; 25 — Ротмістрівка, (випадкова знахідка в насипу кургану); 26 — Ямпіль; 27 — Листопадово; 28 — Ермолаївка; 29 — Чичелівка; 30 — Животилівка; 31 — Соколово I; 32 — Соколово; к. I, п. 9; 33 — Соколово II, 1/2; 34 — Соколово к. 14, п. 3; 35 — Соколово II, п. 2; 36 — Ольшанка к. 3; 37 — Ольшанка к. 2; 38 — Серезлівка к. 4; 39 — Константинівка 2; 40 — Перший Грушівський Острів; 41 — Константинівка 2, к. 1, п. 23; 42 — Константинівка 2; 43 — Богданівка; 44, 45 — Гард; 46, 47 — Гард 3; 48, 49 — Гард 4; 50 — Нижче Гарду; 51 — Нестеренкова Балка; 52 — Виноградний Сад; 53, 54 — Пугач; 55 — Другий Грушівський Острів; 56 — Новорозанівка; 57 — Кривий Ріг; 58 — Велика Олександровка; 59 — Кочубейівка; 60 — Усатово; 61 — Білоziрка; 62 — Любимівка; 63 — Ільїнка; 64 — Велика Лепетиха; 65 — Волчанськ, к. 1, п. 21; 66 — Волчанськ, к. 1, п. 30; 67 — Гура-Бикулуй; 68 — Новоолексіївка; 69 — Підгороднє; 70 — Новомосковськ; 71 — Конецьпіль; 72 — Прибужани; 73 — Підгірці; 74 — Нові Безрадичі; 75 — Кочергинці-Шульгівка.

пам'ятки трактуються нами як сліди розселення общин касперівської локальної групи в степ. Напрямки цих розселень показані на рис. 1.

На рис. 2, 1, 3—9 зображене посуд з лісостепових поселень Дністро-Дніпровського межиріччя, з яких можливе розселення в степ, в Побужжя та на південний схід від нього.

В останній час увагу дослідників привертають поховання зі змішаним інвентарем, що відноситься до різних чужерідних культур. Це Волчанськ (к. 1, п. 21) з касперівською амфорою та двома кубками, що їх дослідники відносять до культури лійчастого посуду⁵³. Особливе значення мають поховання так званого животилівського культурного типу, виділеного І. Ф. Ковальовою в Присамар'ї, в яких поєднуються новосвободненські та пізньотрипільські традиції⁵⁴.

Серед п'яти виділених Ю. Я. Рассамакіним енеолітичних груп поховань важливою для нашої теми є IV група — єдиний культурно-хронологічний горизонт з стійкими ознаками, характерними для території від Нижнього Дону (VI група поховань за В. Я. Кияшко) до Нижнього Дунаю (нижньодунайська група за В. Г. Петренком), похованнями 2 та 8 типів за В. А. Трифоновим в Прикубанні та животилівська група в Присамар'ї за І. Ф. Ковальовою⁵⁵. Проте синкретичність поховань для нижньодонської, присамарської та прикубанської груп дослідниками відзначалась і раніше.

Проблема взаємопроникнення в степ на південний схід від Південного Побужжя носій Трипілля-Кукутені та на північний захід — майкопсько-новосвободненської спільноти зараз є особливо важливою ще і в сукупності взаємодії з культурами лійчастого посуду та кулястих амфор. Тому вона потре-

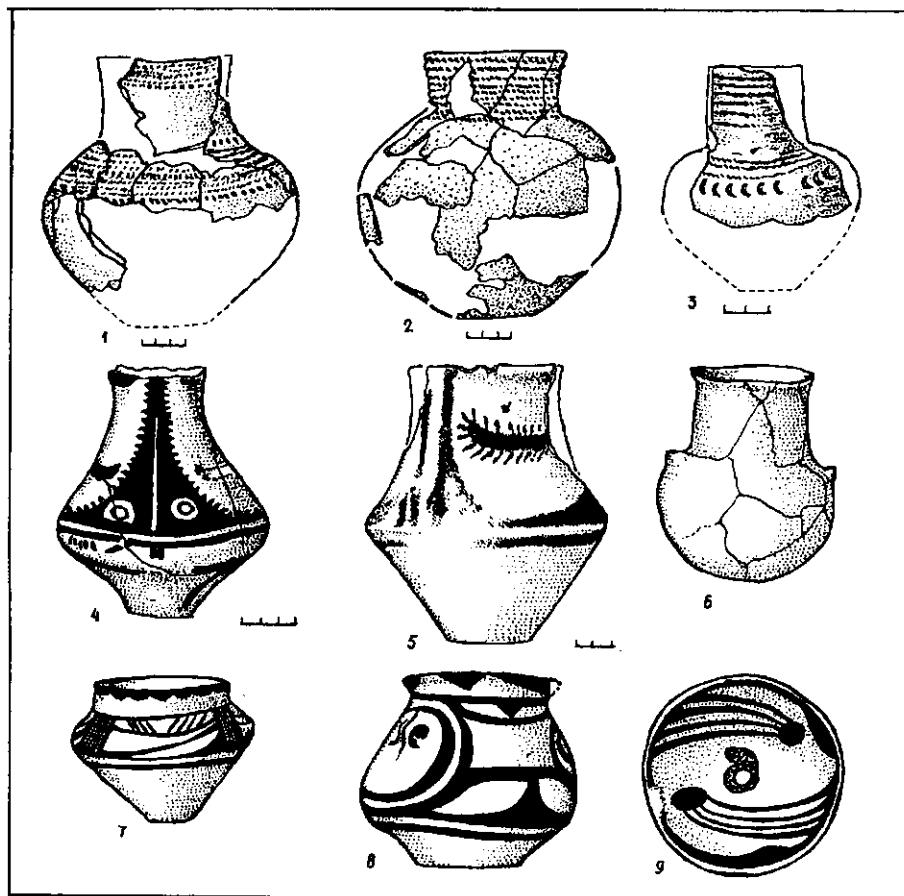

Рис. 2. Кераміка з лісостепових поселень трипільсько-кукутенської спільноті, з яких або подібних могло відбуватися розселення в степ, та Нижньої Михайлівки: 1 — Цвіклівці; 2 — Нижні Михайлівка; 3 — Печера; 4 — Косенівка; 5 — Багва; 6 — Червоний Хутір; 7 — Томашівка; 8—9 — Володимирівка.

бує окремого розгляду. Але вже зараз можна дійти висновку: взаємодії пізньотрипільського населення з майкопським населенням новосвободненської групи знайшли відображення в кераміці. Зокрема, касперівські культурні традиції у вигляді паркетних орнаментальних мотивів в заглиблений техніці були перенесені на новосвободненські посудини. Для доказу досить порівняти схеми паркетного орнаменту на посудинах з Цвіклівців, Малих Вірмен та інших поселень етапу С2 лісостепу з орнаментом новосвободненської посудини з Павлограду 1, к. 8, п. 3 в Присамар'ї (рис. 3, 1, 2).

Варто коротко повернутися до проблеми взаємовідносин касперівського населення з общинами нижньомихайлівської культурної групи на михайлівському та широчансько-баратівському етапах, виділених Д. Я. Телегіним⁵⁶. Пам'ятки цих етапів, на нашу думку, є одночасовими власне з Нижньою Михайлівкою, з якою пов'язані кулясті посудини з вузькою циліндричною шийкою, часом прикрашеною опоясуючими рядами відбитків шнура. За формою та орнаментацією вони тотожні масовому типу пізньотрипільських посудин поселень Лісостепу та Полісся, а також степового Побужжя етапу С2 середини III тис. до н. е. Поява цього посуду в нижньомихайлівських пам'ятках⁵⁷ зараз розглядається нами як наслідок міграції представників касперівського населення в степове середовище. Тут в степу, десь близько 2500—2400 рр. до н. е., вони увійшли в контакти і з'язки з населенням нижньомихайлівської групи, яка, в свою чергу, зазнала впливів новосвободненської групи майкопсько-новосвободненської спільноти (рис. 2, 1, 2).

Підсумовуючи висвітлене вище про з'язки трипільського населення з носіями степових енеолітичних та раннього бронзового віку культур, приходимо до таких висновків. Завдяки взаємозв'язкам носії новоданилівської гемогенної культурної групи та спорідненого з нею населення Центрального Передкавказзя та Прикубання об'єднали в едину контактну лінію Трипілля-Кукутені, Карапово VI, Гумельницю, Варну і зберігали стійкі стосунки понад 300 років (XXXVI—XXXIII ст. до н. е.). Проведені синхронізми пізньо-енеолітичних пам'яток Прикубання і Передкавказзя з Трипіллям-Кукутені надають проблемі взаємозв'язків і взаємопливів міцніше обґрунтування. Крім економічних вигод, вони сприяли прискоренню процесу соціальної диференціації у трипільсько-кукутенському суспільстві, укріпленню ролі вождів, які отримали нові символи влади — скіпетри. Новоданилівські поховання репрезентують еліту, яка володіла престижними металевими речами, в тому числі подекуди і золотими варненського походження.

Встановлене хронологічне співвідношення пізньоенеолітичних пам'яток степового Прикубання та Передкавказзя з пам'ятками Північного Кавказу і частково Закавказзя дозволяють синхронізувати не тільки новоданилівську групу з Трипілля А останньої фази та етапу В1, Кукутені А1—А3, але і з культурами проміжного часу між шулавері-шомутепинською та куро-аракською.

Епізодичне проникнення трипільців у степ, починаючи з раннього етапу (5-го ступеня за К. К. Черниш⁵⁸), пізніше періодично змінювалося пересуванням окремих груп трипільського населення томашівської культури в першу четверть III тис. до н. е. Десь з 2700 р. до н. е. в якісь мірі цей процес захопив населення жванецької культури з її локальними групами, зокрема софіївською (її вважають окремою культурою), яке просувалося вздовж Дніпра в Присамар'я. Близько середини III тис. до н. е. найбільш активізувалися

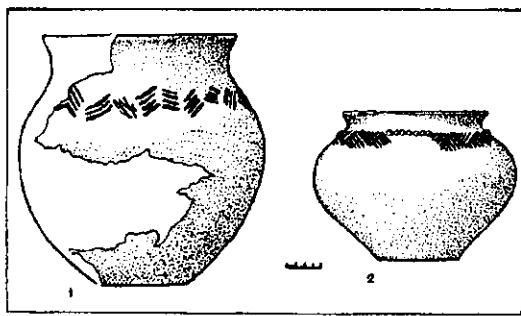

Рис. 3. Посуд з паркетним нарізним орнаментом касперівської локальної групи та новосвободненської групи майкопсько-новосвободненської спільноти: 1 — Цвіклівці; 2 — Павлоград I.

носії касперівської локальної групи жванецької культури. У цей час змінюються напрямки зв'язків, які йшли на південний схід до пониззя Дніпра і далі в Подоння.

В зв'язках трипільського населення з степовими племенами намічається чотири етапи:

Перший етап припадає на XXXIV ст. до н. е., коли встановлюються спорадичні контакти трипільців з носіями середньостогівської культури. Останні близько XXXIII ст. до н. е. набирають значного розмаху і здійснюються в окремих регіонах протягом всього існування Трипілля-Кукутені. Ці зв'язки внесли суттєві зміни в розвиток як населення трипільсько-кукутенської спільноті, так і середньостогівського населення, збагатили їх культурно-економічний потенціал, пожавили обмін продуктами — зерном, худобою, зокрема кіньми. В результаті відбувалися зміни і в етнічному складі населення, викликані притоком середньостогівських жінок в трипільсько-кукутенське середовище. Вперше у коло відносин з степовим населенням включається східний регіон Трипілля.

Близько XXX ст. до н. е. у взаємозв'язки з населенням томашівської культури трипільсько-кукутенської спільноті вступають носії середнього — новорозанівського етапу — нижньомихайлівської групи, яку ще необхідно вивчати, до речі, так само, як і середньостогівський період новорозанівського часу, тобто першої чверті III тис. до н. е.

На другому етапі зв'язків (B2—C1 Трипілля кінець IV тис. до н. е.—перша чверть III тис. до н. е.) змінюється їх характер і напрямок. Крім обміну та культурних впливів, неабияку роль відіграють і міграції трипільсько-кукутенських груп у степове середовище. Важливо, що з раннього етапу Трипільської культури, з XXXVII ст. до н. е. давньоземлеробське населення території, яка прилягає до середньої частини Південного Побужжя, зберігає одні й ті ж шляхи міграцій в прилеглий степ і відповідно взаємовідносин. Вони проходили по головній водній артерії — Південному Бугу, де, в основному, розселялися окремі групи носіїв томашівської культури.

Третій етап зв'язків — близько 2700 р. до н. е., тільки накреслюється. Він пов'язаний ще з одним провідним напрямком розселення вздовж Дніпра в Присамар'я, яким просувалося етнічно інше населення так званої софіївської локальної групи. Важливо, що цей шлях був головним також для розселення носіїв середньостогівської культури на північ, в басейн Тясмина, в пограниччя з Трипіллям.

Четвертий етап, біля 2500—2400 рр. до н. е. пов'язаний із спорідненим софіївським населенням носіїв касперівської локальної групи, яке обирало разом з тим і нові шляхи, а саме, на південний схід від Бугу по рр. Інгул, Інгулець і далі на Дніпро, зокрема в Присамар'я. Особливість зв'язків касперівських общин на етапі C2 Трипілля біля 2500—2400 рр. до н. е. полягає в зносинах з носіями Нижньої Михайлівки на широчансько-баратівському етапі, що значно вплинуло на формування нижньомихайлівської культурної групи. Крім того, продовжувалися стосунки з племенами середньостогівської культури часу існування наземного житла в Дереївці.

З питання взаємозв'язків і синхронізації Трипілля-Кукутені та Майкопу новосвободненської групи лише відзначимо, що керамічні матеріали з розкопок поселення в с. Косенівка на Уманщині вказують на орієнтовні зв'язки з новосвободненським населенням третього хронологічного горизонту майкопсько-новосвободненської спільноті за О. Д. Резепкіним⁵⁹. З цього випливає ще один важливий висновок. Найпізніші томашівські поселення-гіганти (на нашу думку синхронні з Косенівкою) також одночасові з цим третім горизонтом майкопсько-новосвободненської спільноті. Крім того, всі вони зіставляються в часі з ранньою куро-аракською культурою в Закавказзі.

Принципово важливо, що через Прикубання (курган Красногвардійський) Трипілля-Кукутені може бути прив'язане до месопотамських старожитностей рубежу IV — початку III тис. до н. е.⁶⁰.

Таким чином, Косенівка підтверджує удавнення майкопської культури і новосвободненської групи зокрема.

Виходячи з єдності пізньотрипільських (етапу C2) касперівських кулястих

посудин з вузькою, високою циліндричною шийкою (до речі, знайдених зараз і в степу) з посудинами нижньомихайлівської культурної групи михайлівського етапу; знахідок пластики серезліївського типу разом з касперівським розписним посудом при степових похованнях (Срмолаївка); в лісостеповому поселенні Сандраки (верхній горизонт); в похованнях широчансько-баратівського етапу нижньомихайлівської групи та в поселенні Дерейвка (наземне житло), приходимо до суттєвих висновків, а саме: про хронологічне співвідношення названих реперних пам'яток. Встановлюється синхронність:

По-перше, михайлівського та широчансько-баратівського етапів нижньомихайлівської культурної групи, пам'ятки яких розвивались одночасово, тобто михайлівські не передували широчансько-баратівським (разом з тим підтверджується правомірність виділення новорозанівського етапу за матеріалами томашівських пам'яток).

По-друге, вказані нижньомихайлівські пам'ятки широчансько-баратівського та михайлівського етапів одночасові з пізньотрипільськими (етапу С2) касперівськими — як лісостеповими, так і степовими пам'ятками та з середньостогівським поселенням Дерейвка (наземне житло).

По-третє, поселення Дерейвка (наземне житло) одночасове з похованням у 2-му ґрунтовому могильнику Усатово, що супроводжувалося гостродонною посудиною, яка за технологією, формою та орнаментацією вузької шийки навкісною сіткою з відбитків шнура типова для Дерейвки.

По-четверте, Дерейвка, виходячи з наведених даних датується етапом С2 Трипілля, а не етапом В2—С1, як це прийнято. Конічна трипільська мисочка, на основі якої проведено таке датування, походить з могильника, розташованого поряд з поселенням. Проте його відношення до останнього не доведено і дані про їх одночасовість та генетичний зв'язок відсутні. Дерейвське поховання, можливо, одне з ранніх томашівських.

Таким чином, на основі вищеказаних аргументів базується наша позиція синхронізації поховань і поселень касперівської локальної групи; нижньомихайлівських пам'яток михайлівського та широчансько-баратівського етапів; середньостогівського поселення Дерейвка (наземне житло); 2-го ґрунтового могильника Усатово, тобто датування всіх їх серединою III тис. до н. е., близько 2500—2400 рр. до н. е. Це означає, що встановлена одночасовість з четвертим хронологічним горизонтом майкопсько-новосвободненської спільноти, виділеним О. Д. Резепкіним, XIII—IX горизонтами культури Езера за М. Я. Мерпертом або Езера XIII—VII, Баденом 1в за В. Неймецою-Павуковою⁶¹.

Примітки

¹ Мовша Т. Г. Проблема взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 56—58.

² Телегін Д. Я. Середньостогівська культура. — К., 1973. — С. 21, 25; Телегін Д. Я. Памятники новоданиловського типу // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — С. 311—320.

³ Алексеева И. Л. О древнейших энеолитических погребениях Северного Причерноморья // МАСП. — К., 1976, Вып. 8. — С. 176—186; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986. — С. 65—74; Дергачев В. А., Сорокин В. Я. О зооморфном скриптаре из Молдавии и проникновение степных энеолитических племен в Карпато-Дунайские земли // Изв. АН МССР. — Кишинев, 1986. — № 1. — С. 54—65; Петренко В. Г. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье // История и археология Нижнего Поднавья. — Рени, 1989. — С. 18—19.

⁴ Петренко В. Г. Памятники энеолита и поворот эпохи... — С. 18, 19.

⁵ Телегін Д. Я. Памятники новоданиловського типу... — С. 311—320; Нечитайлло А. Л. Азово-Черноморский степной круг энеолитических культур // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 62, 63.

⁶ Кореневский С. Н., Наглер А. О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей // Проблемы интерпретации археологических источников. — Орджоникидзе, 1987. — С. 74—86; Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья. — Ленинград, 1991. — С. 92—109; Нехаев А. А. Закубанье и Степь в эпоху раннего металла // Древности Кубани (Материалы семинара).

Тез. докл.— Краснодар, 1987.— С. 23; *Нечтайлло А. Л.* Азово-Причерноморский степной круг энеолитических культур // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 61—63.

⁷ *Дергачев В. А.* Молдавия и соседние территории...— С. 74.

⁸ *Телегин Д. Я.* Еще раз о выделении памятников новоданиловского типа эпохи меди // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.). Тез. докл.— К., 1991.— С. 60—61.

⁹ *Нехаев А. А.* О соотношении бытовых...— С. 27; *Нехаев А. А.* О периодизации домайкопской культуры Северо-Западного Кавказа // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.— Л., 1991.— С. 29—31.

¹⁰ *Кореневский С. Н., Наглер А. О.* Некоторые вопросы...— С. 74—86.

¹¹ *Басильев И. Б.* Энеолит Поволжья. Степь и Лесостепь.— Куйбышев, 1991.— С. 31—42.

¹² *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в системе древностей Кавказа (энеолит — средняя бронза) // Древности Кубани (Материалы семинара) — Тез. докл.— Краснодар, 1987.— С. 27; *Трифонов В. А.* Майкоп и Варна: Возможности сравнительного изучения могильников эпохи палеометалла // Резюме.— Толбухин, 1988.— С. 44.

¹³ *Резепкин А. Д.* Культурно-хронологические аспекты происхождения и развития майкопской культуры // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.— Л., 1991.— С. 20, 21.

¹⁴ *Кореневский С. Н., Наглер А. О.* Некоторые вопросы...— С. 78.

¹⁵ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 97.

¹⁶ *Черных Е. К.* Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 173, 186, 187; *Телегин Д. Я.* Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 16, 17; *Мовша Т. Г.* Хронологія Трипілья-Кукутени і степні культури епохи раннього металла в її системі // Проблеми археології Поднепров'я III—I тис. до н. э.— Дніпропетровськ, 1984.— С. 60—83; *Dumitrescu VI.* Cronologia absolută a eneoliticului romanesc în lumina datelor C 14 // Apulum.— 1974, VII. Alba Iunia.

¹⁷ *Маркевич В. И.* Многослойное поселение Новые Русешты I // КСИА.— 1970.— Вып. 123.— С. 67, 68.

¹⁸ *Кореневский С. Н., Наглер А. О.* Некоторые вопросы...— С. 78.

¹⁹ *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.— С. 49, 50; *Рындина Н. В.* Древнейшая металлообработка Юго-Восточной Европы (история и развитие) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 16—19.

²⁰ *Черных Е. Н.* История металлургии Восточной Европы.— М., 1966.— С. 54; *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 58, 59; *Черных Е. Н.* О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита // *Studia Praehistorica*, t. 1—2, Cofia.— 1976.— С. 170; *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и период эпохи раннего металла на территории СССР // *СА*, 1978.— № 4.— С. 53—82.

²¹ *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в эпоху ранней и средней бронзы (периодизация и культурно-хронологическая характеристика) // Автореферат дис.... канд. ист. наук.— Л., 1983.— С. 8.

²² *Dumitrescu VI., Dumitrescu H., Petrescu-Dimbovita M., Gostar N. Habasesti.*— Bucuresti, 1954.— С. 435—441, р. с. 41, 1; pl. CXXIV, 1.

²³ *Мовша Т. Г.* Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // *Studia Praehistorica*. Cofia, 5, 6.— 1981.— С. 71, 72.

²⁴ *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в эпоху...— С. 2.

²⁵ *Мернерт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.; *Мернерт Н. Я.* Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы // Автореферат дис... докт. ист. наук.— М., 1968.

²⁶ *Пассек Т. С.* Новое из истории трипольских племен Днепро-Днестровского междуречья // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.— С. 1—9; *Пассек Т. С.* История племен в V—III тысячелетиях до н. э. на территории Молдавии // КСИА.— М., 1965.— Вып. 105.— С. 3—9.

²⁷ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины...— С. 87—90.

²⁸ *Даниленко В. Н.* Там же.— С. 87.

²⁹ *Даниленко В. Н.* Там же.— С. 38, 87.

³⁰ *Gimbutas M.* Proto-Indo-European Culture. The kurgan culture. during the fifth fourth und millennia B. C. // Indo-Européen and Indo-Europeans-Philadelphia, 1970.— С. 155—197.

³¹ *Мовша Т. Г.* О расселении племен культур Триполья-Кукутени в среднем и в начале позднего периодов // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конференции ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 40—41.

³² *Мовша Т. Г.* Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Про-

блемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тез. докл., ч. II.— Белгород-Днестровский, 1990.— С. 57, 58.

³³ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія, 1985.— № 51.— С. 45—56; Круц В. А. К історії населення трипольської культури в междуреч'є Южного Буга і Днепра // Первообщинна археологія.— К., 1989.— С. 117—132; Шмаглій Н. М. Крупні трипольські поселення в междуреч'є Днепра і Южного Буга // Первообщинна археологія.— К., 1980.— С. 198—203; Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипольське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія, 1987.— № 60.— С. 58—71; Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа трипольско-кукутенской общности // *Studia Praehistorica*.— Cofia, 1988. V.9.— С. 84—110.

³⁴ Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа...— С. 87—91.

³⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 120, 129.— Рис. 67, 29.

³⁶ Шапошникова О. Г., Станко В. Н. Некоторые итоги работы Ингульской экспедиции в 1967 г. // КСИА АН СССР.— М., 1971.— Вып. 127.— С. 51; Мовша Т. Г. Періодизація середнього та пізнього Трипілля // Археологія, 1972.— № 5.— С. 9; Збенович В. Г. Позднетрипольські племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 156; Шапошникова О. Г. Эпоха раннього металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей Украины.— К., 1989.— С. 7.

³⁷ Щербаковский Д. М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний // АЛЮР.— 1905.— № 1—2.— С. 9, 10; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н. О трипольских памятниках в степном Побужье (по материалам Николаевской экспедиции) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. 2-го полевого семинара.— Тальянки, 1993 (друкуються).

³⁸ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла...— С. 7.

³⁹ Круц В. А. К истории населения...— С. 171—172.

⁴⁰ Журавлев О. П. О животноводчестве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. 1-го полевого семинара.— Тальянки.— К., 1990.— С. 134—135.

⁴¹ Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатово) // Наук. зап. ІМК УАН.— С. 111—120.

⁴² Петренко В. Г. Опыт корреляции климатических и культурных ритмов // Северо-Западное Причерноморье.— Ритмы культурогенеза.— Тез. докл. семинара.— Одесса, 1992.— С. 23—25.

⁴³ Товкайлло М. Т. До питання про взаємини населення буго-дністровської та пізньотрипільської культур у степовому Побужжі // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. 1-го полевого семинара. Тальянки.— К., 1990.— С. 191—194.

⁴⁴ Шарафутдинова И. Н. Хозяйство племен сабатиновской культуры // Первообщинная археология.— К., 1989.— С. 169—172.

⁴⁵ Титов В. С. К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света.— М., 1982.— С. 91—93.

⁴⁶ Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. 1-го полевого семинара. Тальянки.— К., 1990.— С. 169—174.

⁴⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1990.— Т. I.— С. 65—69.

⁴⁸ Ковалева И. Ф. Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1977.— С. 46—49.

⁴⁹ Ковалева И. Ф. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1991.— С. 69—86.

⁵⁰ Шапошникова О. Г., Довженко Н. Д., Фоменко В. Н. Ямная культурно-историческая область (Южно-Бугский вариант).— К., 1986.— С. 62; Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла...— С. 7.

⁵¹ Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древних курганов // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 3—10.

⁵² Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 57—69.

⁵³ Рассамакин Ю. Я., Кубышев А. И. Об одной группе поздненеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. 1-го полевого семинара. Тальянки, 1990.— С. 190.

⁵⁴ Ковалева И. Ф. Погребения животиловского типа...— С. 46—49.

⁵⁵ Рассамакін Ю. Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 64—74; Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита — ранней бронзы.— Автореферат дис. ... канд. ист. наук.— М., 1974.— С. 1—20; Петренко В. Г. Памят-

ники энеолита и поворот эпохи... — С. 18, 19; Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху... — С. 25; Ковалева И. Ф. Погребения животиловского типа... — С. 46—49; Ковалева И. Ф. Погребения с майкопским инвентарем... — С. 69, 86.

⁵⁶ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія, 1971.— № 4.— С. 3—17.

⁵⁷ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія, 1972.— Вип. 5.— С. 23; Мовша Т. Г. О северной группе позднетрипольских памятников // CA, 1971.— С. 3—24.

⁵⁸ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... — С. 175.

⁵⁹ Резепкін А. Д. Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы // По материалам по-гребальных памятников новосвободненского типа // Автореферат дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1989.— С. 13, 14; Мовша Т. Г. Проблемы взаимоотношений степных... — С. 56—58.

⁶⁰ Мовша Т. Г. Там же.— С. 58.

⁶¹ резепкін А. Д. Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы... — С. 1—24; Мерперт Н. Я. Періодизация и хронология... — Эзеро раннебронзовово селище.— София, 1979.— С. 497—500; Мерперт Н. Я. Заключение.— Эзеро... — С. 520; Nemejcova-Pavukova I. Pereodisirung der Badener Kultur und ihre Chronologischen Beziehungen zu Sudosteuropa.— Thracia Phaehistoric.— Sofia, 1982.— С. 152—176.

Т. Г. Мовша

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СТЕПНЫХ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ КУЛЬТУР В ЭПОХУ ЭНЕОЛИТА — РАННЕБРОНЗОВОГО ВЕКА

В статье освещаются связи конкретного населения трипольско-кукутенской общности с носителями степных культурных традиций. Первый аспект проблемы касается взаимосвязей с носителями новоданиловской группы, объединивших в единую контактную линию Триполье А3, В1, Кукутени А1 — А3, Гумельницу А2, Караново VI, Варну с энеолитическим населением Степного Прикубанья и Предкавказья. Взаимосвязи носили экономический характер и базировались со стороны степного энеолитического населения, в первую очередь, на трипольском металлообрабатывающем очаге, одном из трех очагов Балкано-Карпатской металлургической провинции (около 3700/3600—3300/3200 лет до н. э.).

Второй аспект проблемы освещает взаимоотношения носителей томашевской культуры трипольско-кукутенской общности этапов В2, С1 Триполья, времени от 3100 до 2900/2800 вв. до н. э., с населением среднестоговской культуры, времени после Среднего Стога 2 и нижнемихайловской культурной группы, второго, новорозановского этапа. Необходимость обоснования этого этапа вытекает из данных томашевской культуры. Приводится система доказательств о частичном продвижении обитателей поселений томашевской культуры в прилегающее степное Побужье, ниже устья Синюхи и в Поингулье.

Высказано предположение о том, что микромиграции были вызваны экономическими интересами, связанными с выращиванием зерновых культур пшеницы на экспорт среднестоговскому и нижнемихайловскому населению новорозановского этапа.

Третий аспект касается проблемы миграций касперовского населения трипольско-кукутенской общности на этапе С2, около 2500—2400 вв. до н. э. в Степь на юго-восток от Буга. Неоднократные передвижения вызвали тесные контакты, привели к этническим связям с носителями третьего этапа (широканско-баратовского) нижнемихайловской группы в глубокой Степи. В итоге, под импульсом касперовского населения в нижнемихайловских памятниках появился новый тип посуды с высокой цилиндрической шейкой, украшенной иногда веревочным орнаментом — типичная форма — признак поселений единства в трипольско-кукутенской общности Лесостепи и Полесья на этапе С2. Одновременно прослеживаются импульсы касперовских влияний в технике прочерченного орнамента на сосудах майкопских погребений новосвободненской группы в Присамарье и на коренной территории новосвободненских памятников.

Автором установлено расположение томашевских поселений и курганных захоронений (преимущественно касперовского населения) в Степном Южном Побужье и на других территориях у бродов и перевозов, известных в историческое время. Проложены и сухопутные трипольские пути, в том числе по Великому Днепровскому, так называемому Соляному, по которому, видимо, в Присамарье в первой четверти

III тыс. до н. э. продвигалось с Каневщины томашевское население, а около 2700 лет до н. э. носители софиевской культуры.

T. G. Movsha

THE RELATIONS OF THE STEPPE AND FARMING CULTURES IN ENEOLITH—EARLY BRONZE AGE.

In the paper the links of the concrete population of Tripolie—Kukuteni community with the bearers of the steppe cultures are elucidated.

The first aspect of the probleme concerns the relations of Tripolie people with the bearers of Novodanilovskaja group which joined up to common contact line Tripolie A3, B1, Kukuteni A1—A3, Gumelnitza A2, Karanovo 6, Varna cultures with the Eneolithic population of the steppe Kuban region and territories of the foothills of Caucasus. This relations were of economic type and based from the side of the steppe people first of all on the Tripolian metal-working hotbed, the one of the tree hotbeds of Balkan-Carpation metallurgical province (near 3700/3600—3300/3200 B. C.).

The second aspect of the probleme elucidates the relations of the bearers of Tomashevskaja culture of Tripolie—Kukuteni community on the stages B2, C1 (since 3100 till 2900/2800 B. C.) with the population of Srednestogovskaja culture at the times after Sredni Stog 2 and the cultural group of Nizhnemikhailovka of the second, Novorozanovskaja, stage. The necessity of the substantiation of this stage arises from the date of Tomashevskaja culture. In the paper is adduced the system of proofs of the local settling of the inhabitants of the settlements of Tomashevskaja culture to the bordering steppes of Bug basin down by outfall Sinjuha river and to Ingul basin.

It is supposed that the mikromigrations were caused by economic interests connected with the growing of wheat for export to the population of Srednestogovskaja and Niznemikhailovskaja cultures of Novorozanovka Stage.

The third aspect concerns the probleme of migrations of Kasperovka people of Tripolie—Kukuteni community at the stage C2, near 2500—2400 B. C. to the steppe South-East of Bug. The repeated movements were followed by close contacts and led to the ethnic links with the bearers of the third stage (Shirokoe—Baratovka) of Nizhnemikhailovskaja group far in the steppe. As a result under the influence of Kasperovka people the new type of the pottery has appeared. Its typical form — the high cylindrical neck, the cord decoration sometimes — is the sign of the settlements of the unity of Tripolie—Kukuteni community at the forest—steppe and woodlands (Polesie) during the stage C2. At the same time the impulses of Kasperovka influence are observed in the technic of the scratched decoration of the vessels from Majkop graves of Novosvobodnenskaja group at Samara basin and on the native territory of Novosvobodnenskaja memorials.

The author determinates the location of the settlements of Tomashevka type and the barrow graves (mainly of Kasperovka people) at the steppes of South Bug basin and other territories near the fords and ferries at the historical times. The land Tripolian ways including the Great Dnieper's so called the Salt (Solianoj) one are observed. By the latter the Tomashevka people probably came to Samara basin from Kanev region at the 1st quarter of the 3rd millenium B. C. and the bearers of Sofievskaja culture did it near 2700 B. C.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА

М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко

Робота присвячена важливій науковій проблемі — структурно-функціональному аналізу призначення поселень-гігантів Трипільської культури. Автори намагаються визначити їх як протоміста.

Останнім часом відбувається активне осмислення проблеми великих трипільських поселень¹. Аналіз більшості робіт з цієї теми вказує на те, що деяка частина узагальнень ґрунтуються не на знанні сучасних джерел, а, певною мірою, на стереотипних уявленнях про Трипілля, закладених 20—30 років тому². Таке явище не випадкове. На нашу думку, так сталося через те, що матеріали з проблеми, здобуті за останні 20 років, майже не введені в науковий обіг, а наявна інформація розпорощена у десятках тез, коротких повідомлень про розкопки тощо. Такий інформаційний вакуум не сприяє прогресу в науці. Проведення польових семінарів у Талянках (1990, 1991 рр.) дещо зрушило з місця ознайомлення громадськості з ранньоземлеробськими поселеннями-гігантами та сучасним станом їх дослідження. Ми вважаємо, що це має бути продовжено. Цій меті присвячено і дану роботу.

Трипільсько-кукутенська спільність у своєму розвитку була тісно пов'язана з давньоземлеробськими культурами доби міді Балкано-Дунайського району, а через них — з Середземномор'ям та Близьким Сходом. Вважалося, що низький розвиток продуктивних сил енеолітичної Європи не дозволив вийти на створення цивілізації, як це мало місце у Месопотамії та Єгипті на межі IV—III тис. до н. е. Завдяки археологічним відкриттям 70—80-х років було виявлено чимало свідчень існування високорозвинених етнокультурних спільностей у Південно-Східній Європі ще у V—IV тис. до н. е.— це мідні копальні Аї-Бунару, золотий Варненський некрополь у Болгарії (V тис. до н. е.), трипільські протоміста у Південному Побужжі (кінець V — перша половина IV тис. до н. е.). Стало зрозумілим, що процес поширення відтворюючих форм господарства у Європі супроводжувався тими ж явищами, що й на Давньому Сході — виділенням ремесел, початком суспільного розшарування, утворенням складних ієрархічних структур, початковими процесами урбанізації, причому у V—IV тис. до н. е. ці процеси йшли синхронно. У межах трипільсько-кукутенської спільноті на прикладі важливих трипільських поселень ми спостерігаємо початкові процеси урбанізації, перетворення поселень ранніх землеробів на якісно нові типи поселень протоміського типу. На відміну від Давнього Сходу, де цей процес було завершено з появою міст-держав Месопотамії на початку III тис. до н. е., на території між Дністрем та Дніпром цей процес внаслідок ряду причин був перерваний. Значення відкриття трипільських протоміст ще й у тому, що на їх прикладі ми можемо вивчати процеси ранньої урбанізації, так би мовити, в чистому вигляді, не перекриті пізнішими нашаруваннями, як це сталося на Сході.

Найбільша кількість великих трипільських поселень зосереджена у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, де відомо близько 30 пам'яток площею понад 50 га. Відомі такі пам'ятки і на захід від Південного Бугу, але там площа відомих поселень не перевищує 50—70 га. Слід зауважити, що значне число поселень-гігантів було дешифровано на аерофотознімках К. В. Шишкіним³ у Побужжі — для Поділля такі роботи ще не проводилися, отже, підстав виключати його з зони поширення протоміст поки що немає. За періодизацією Трипілля поселення площею понад 50 га з'являються в кінці етапу VI, а понад 100 га — VI/II. За абсолютними датами ці етапи можна віднести

до другої половини V тис. до н. е. (за календарною каліброваною хронологією) або до другої половини IV тис. до н. е. (за радіовуглецевою хронологією). Існують великі поселення до кінця етапу СІ, тобто приблизно до середини IV тис. до н. е. (за календарною) або XXVII ст. до н. е. (за радіовуглецевою) хронологією. Для V—III тис. до н. е. з реальною хронологією найбільше збігається календарна (калібровані, радіовуглецеві дати)⁴, тому ми користуємося саме цією хронологічною схемою, що вже давно вживається для культур Балкан доби міді⁵, хоча у більшості вітчизняних робіт Трипілля досьогодні датується в межах IV—III тис. до н. е.— за радіовуглецевою хронологією⁶, що розходитьться для доби міді — ранньої бронзи з реальною на 600—800 років. Це може не мати значення при вирішенні внутрішніх проблем синхронізації культур, але для розуміння місця Трипілля в історичному процесі — має, і досить велике. Бо одна справа відносити етап СІ до часу спорудження пірамід в Єгипті⁷, а інша — до ранньоурукського періоду, часу початку урбанізаційних процесів в Месопотамії⁸.

Основу економіки трипільських громад Буго-Дніпровського межиріччя за археологічними даними складали землеробство і тваринництво. За палеоботанічними визначеннями у Побужжі вирощували, в основному, пшеницю-двозернянку, ячмінь голозерний, горох. Були відомі чисті посіви, поля використовувалися тривалий час, землеробство було польовим⁹. Поля розміщувалися на околицях поселень, плато. Залісненість територій була незначною¹⁰, ліси мали байрачний характер. Це давало змогу ввести перелогову систему землекористування, що характеризується повним використанням ресурсів ґрунту при пасивності господаря до підтримки родючості. Основу перелогу складають саме ті ярові культури, що були відомі трипільському населенню. Цьому відповідає і короткий строк існування поселень на одному місці (до 60 років), на старі місця не поверталися (багатошарові пам'ятки невідомі). Таке циклічне, екстенсивне по суті, землеробство практикувалося трипільцями протягом тисячоліття. Воно відобразилося у світогляді, обрядності (можливо, ритуал спалення поселень при переселенні). Існування перелогової системи примушувало до чіткої регламентації у розподілі ґрунтів між громадами, організаційних заходів, певної культури землеробства. Перенесення поселень вимагало від суспільства зусиль, що можуть бути зіставлені з витратами на іригацію на Давньому Сході. Проте орієнтація виключно на використання природних ресурсів без вдосконалення технології ставила трипільське суспільство у надто велику залежність від стану оточуючого середовища. Нееквівалентний енергообмін потребував підключення все нових зовнішніх ресурсів, що й призвело до кризи по мірі їх вичерпання. Слід мати на увазі, що час поступового занепаду Трипілля відноситься до кінця атлантичного періоду голоцену, який був означенений хвилями похолодання, що протягом трохи сот років певною мірою порушили зональну структуру ландшафтів атлантичного періоду та привели до часткової деградації широколистих лісів Східної Європи¹¹. Значний розвиток відтворюючого господарства у лісостепу доби міді був зумовлений саме максимальною біопродуктивністю ресурсної бази, яка виявилася в кінцевому результаті вразливою і не такою невичерпною, як це здавалося на перший погляд.

Трипільське тваринництво у Побужжі може бути схарактеризоване як інтенсивне, на базі розвиненого землеробства. Переважало вирощування великої рогатої худоби, можливо молочного напрямку, при підтримці м'ясного балансу розведенням свиней¹². Биків використовували як тяглову силу, запрягали в сани, моделі яких знайдено при розкопках. Тваринництво разом з землеробством могло бути джерелом порушення екологічної рівноваги у регіоні.

Громадські та домашні ремесла охоплювали виробництво знарядь праці, зброї, предметів побуту, одягу, будівництво. Номенклатура знарядь праці, які виготовлялися насамперед з каменю, кременю, кістки, рогу, не зазнала істотних змін у порівнянні з попередніми періодами Трипілля, мідні знаряддя не набули великого поширення. Вдосконалюються окремі знаряддя — зубчасті серпи, з'являються молотильні дошки¹³. Зростає число ткацьких верстатів при скороченні інвентаря, пов'язаного з обробкою шкіри. Обробка кре-

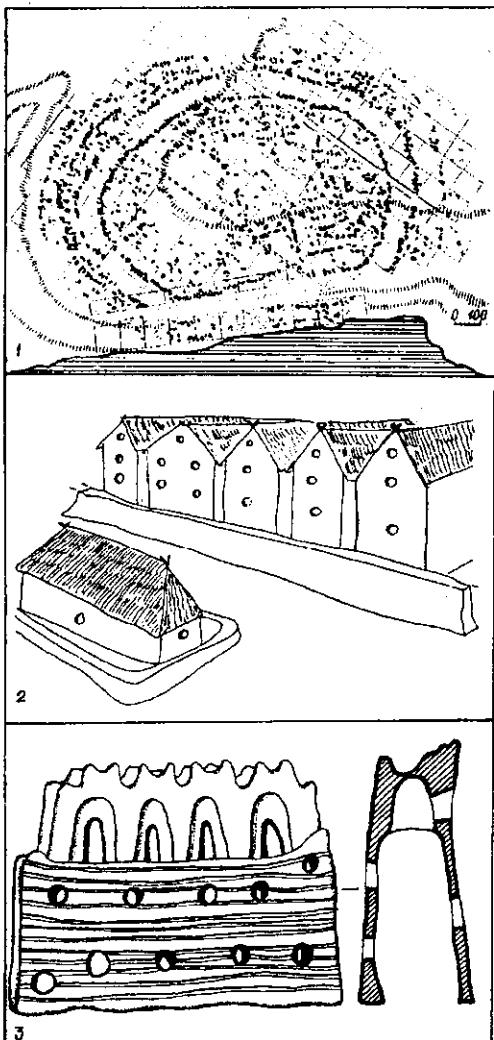

Рис. 1. Майданецьке: 1 — загальний вигляд, 2 — реконструкція внутрішнього (першого) овалу забудови за даними розкопок 1974—1980 рр., 3 — Кесчюреле (культура Гумельниця): модель будівель з глини.

поясі (перелогово-заліжне землеробство з ймовірним використанням рала, вдосконалення знарядь збору врожаю, поширення каркасно-стовпових жител та ін.), при збереженні рис попередньої моделі (мотики як знаряддя обробітку ґрунту, використання глини в будівництві, сани як транспорт, мальований посуд та ін.). Оцінюючи віднесення Трипілля до тієї чи іншої моделі господарської адаптації, слід мати на увазі потенціал цієї моделі для соціального поступу. Так само на базі МГА мотичних землеробів сухих степів та передгір'їв почали розвиватися різні види орного землеробства, внаслідок цього процесу склалися найдавніші класові суспільства Дворіччя, Єгипту, Передньої та Середньої Азії, Північно-Західної Індії та Китаю¹⁵. Отже, економічний потенціал Трипілля міг бути достатнім для виходу на найпередовіші рубежі давніх цивілізацій IV—III тис. до н. е., зокрема на створення протоміст.

Планування великих поселень розглядалося у багатьох працях¹⁶. Найголовнішими елементами є створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягає 1—3,5 км з двоповерхових жител, утворення вулиць та кварталів у

меню та металообробка могли базуватися лише на привізній сировині, що вимагало встановлення зв'язків з трипільськими громадами на заході та їх сусідами. Розподіл західок вказує на можливу наявність спеціалізації в галузі обробки каменю. Значних зусиль вимагало виготовлення розписного посуду. Ця галузь має такі риси спеціалізації, як стандартизація типів посуду, вдосконалення техніки його виготовлення та розпису, спрямовані на підвищення продуктивності праці, використання двоярусних горнів для випалу. Чималих зусиль вимагало будівництво жител, громадських будівель, укріплень (рис. 4, 6). Зведення кількаповерхових споруд потребувало певних теоретичних знань та розрахунків. Спорудження самих великих поселень, як єдиної системи, примушувало до централізації керівництва. Таким чином, ми спостерігаємо певний прогрес у ремеслах, появу тенденцій до поділу праці при безумовному домінуванні натурального господарства.

Свого часу Трипілля було віднесено до моделі господарської адаптації мотичних землеробів сухих степів та передгір'їв¹⁴. Це справедливо лише для ранніх етапів розвитку (Трипілля А) — до розселення у лісостепу. Однак з виходом у лісостеп почалася поступова трансформація даної моделі в нову модель орних землеробів лісостепів та степів помірного

центральній частині поселення (рис. 2). Останнім часом вдалося дослідити значні ділянки таких планувальних структур (рис. 4, 5). У Майданецькому відкрито новий тип споруд житлово-оборонного призначення, що утворювали два кільця оборони навколо центру поселення, простір між якими залишився незабудованим (рис. 2). Двоповерхові житла вхідною частиною були повернуті до центру поселення і пов'язані між собою системою переходів на рівні другого поверху. Можливо, саме цей тип споруд зображені на глиняній моделі «храму» з гумельницької пам'ятки Кесчюреле (рис. 5).

Окремі будинки мали, як правило, два поверхи, з яких перший був господарським, другий — житловим. Площа таких житлово-господарських

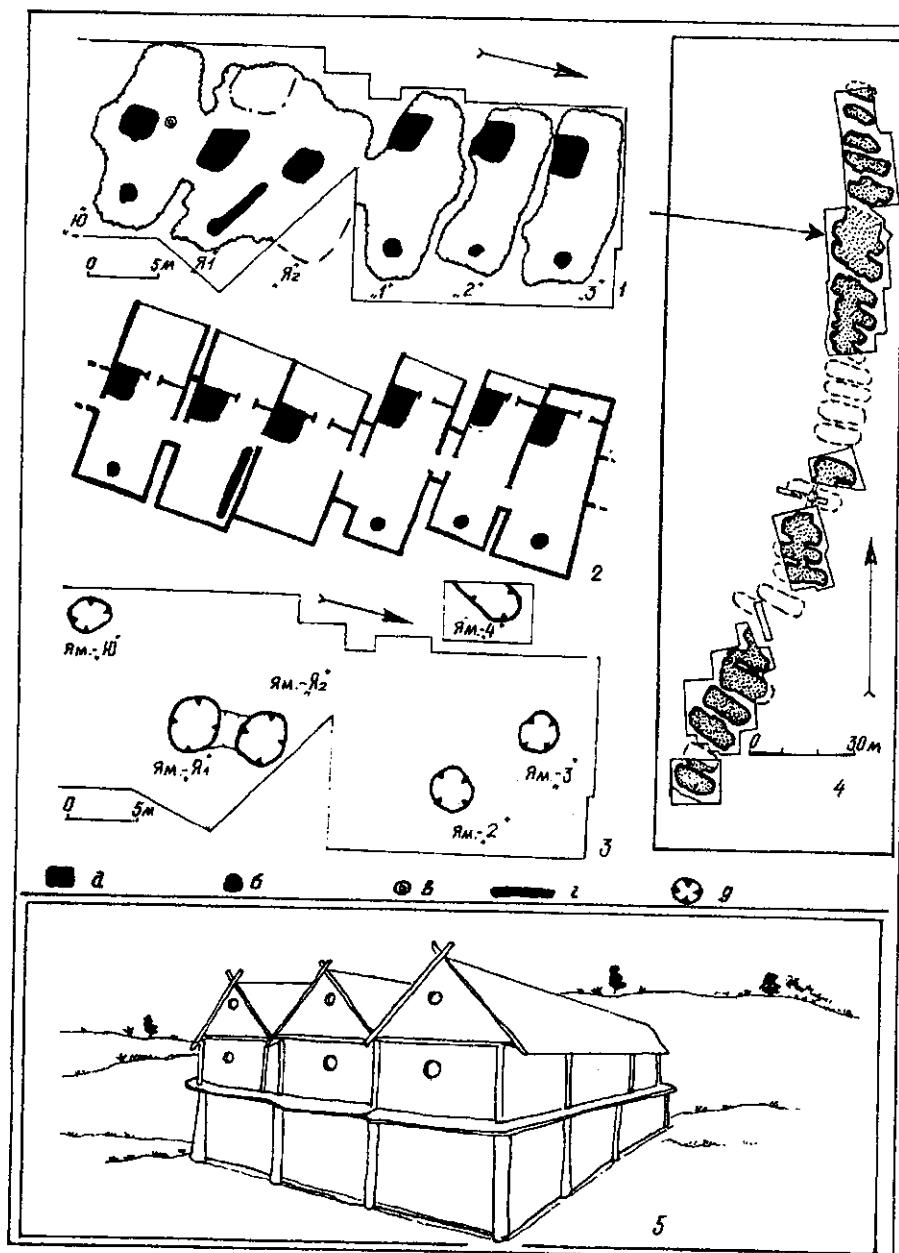

Рис. 2. Майданецьке, ділянка 2-го овалу забудови (розкопки 1986—1991 рр.): 1 — план розкопаної ділянки (рівень 2-го поверху), 2 — схематична реконструкція, 3 — розкоп на рівні нижнього горизонту поселення, 4 — загальний план ділянки, розкопаної у 1986—1991 рр., 5 — об'ємна реконструкція комплексів 1, 2, 3.

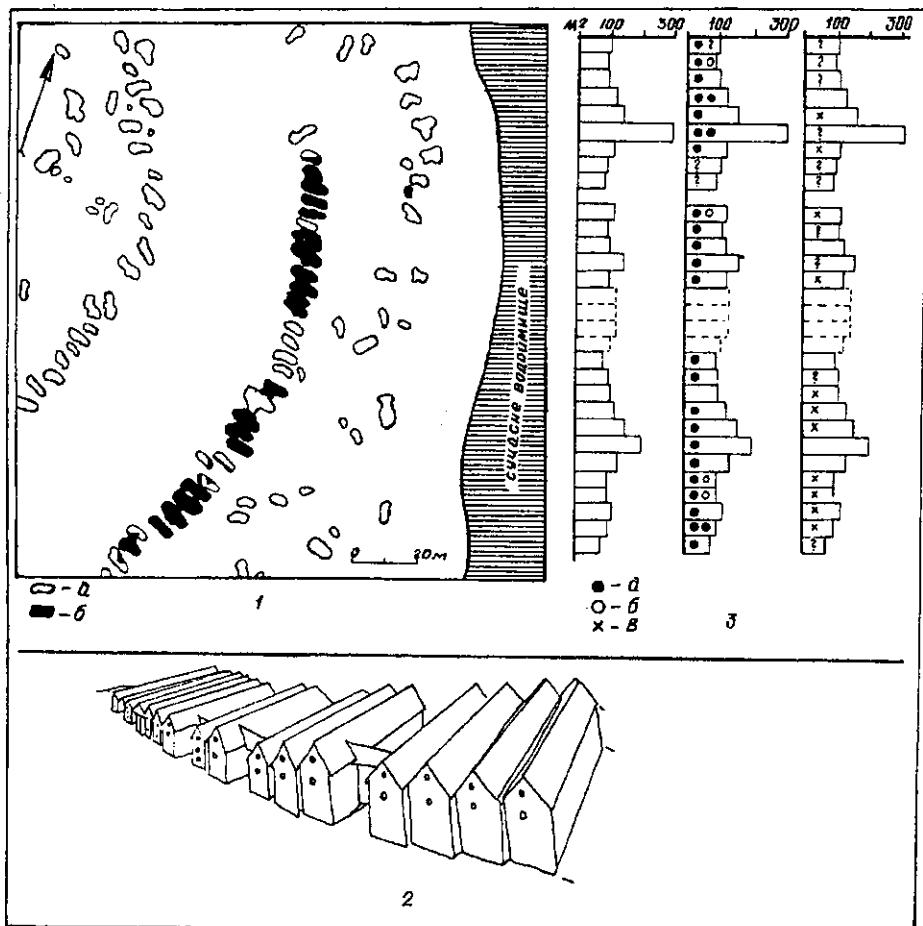

Рис. 3. Майданецьке: 1 — загальний план ділянки поселення: а — будівлі, виявлені магнітною зйомкою, б — розкопані (1986—1991 рр.), 2 — об'ємна схематична реконструкція розкопаної ділянки забудови, 3 — діаграма співвідношення площ та інтер'єрів досліджених будівель: а — вогнища на 2-му поверсі, б — вогнища на 1-му поверсі, в — вівтарі.

комплексів становила від 60 до 200 і більше квадратних метрів. За даними розкопок переважали будівлі від 60 до 160 м², що становить понад 91% забудови великих поселень. Найбільші поселення, такі як Майданецьке або Талянки, налічували від 1600 до 2700 будівель різних типів¹⁷. Крім житлових будинків, є споруди, які можуть трактуватися, як громадські будівлі. Це, наприклад, комплекс «М» з Майданецького. Його розміри — 24×7 м, площа кожного з поверхів до 168 м², разом — 336 м² (рис. 6). На другому поверсі маємо два приміщення — велике, 7×15 м (105 м²) і менше — 7×9 м (63 м²). У більшому по периметру, вздовж стін, простежено залишки лави, ширину 0,4 м, висотою до 0,2 м, зробленої з глини і покритої тиньком з наступним пофарбуванням червоною вохрою. У меншому приміщенні таким тиньком і фарбою вкрито всю підлогу. Кожне приміщення обпалювалося відкритим вогнищем, знайдено також столовий посуд та зернотерки. Можливо, перед нами місце зібрань громади, яка складала частину загальнопоселенського колективу.

На підставі розкопок у Майданецькому 1986—1991 рр. зроблено спробу виділити громади найнижчого рівня за даними чергування споруд, різних за розмірами в межах еліптичної забудови поселення¹⁸ (рис. 4). Там комплекси площею 60—160 м² чергувалися з будівлями площею 200—300 м². З останніми пов'язані знахідки культового посуду та пластики. Їх інтер'єр оздоблений тиньком та фарбою. У комплексі «Ж» в такій будівлі, крім того, знайдено два скарби — прикраси та мідна сокира¹⁹. Якщо така система розташування

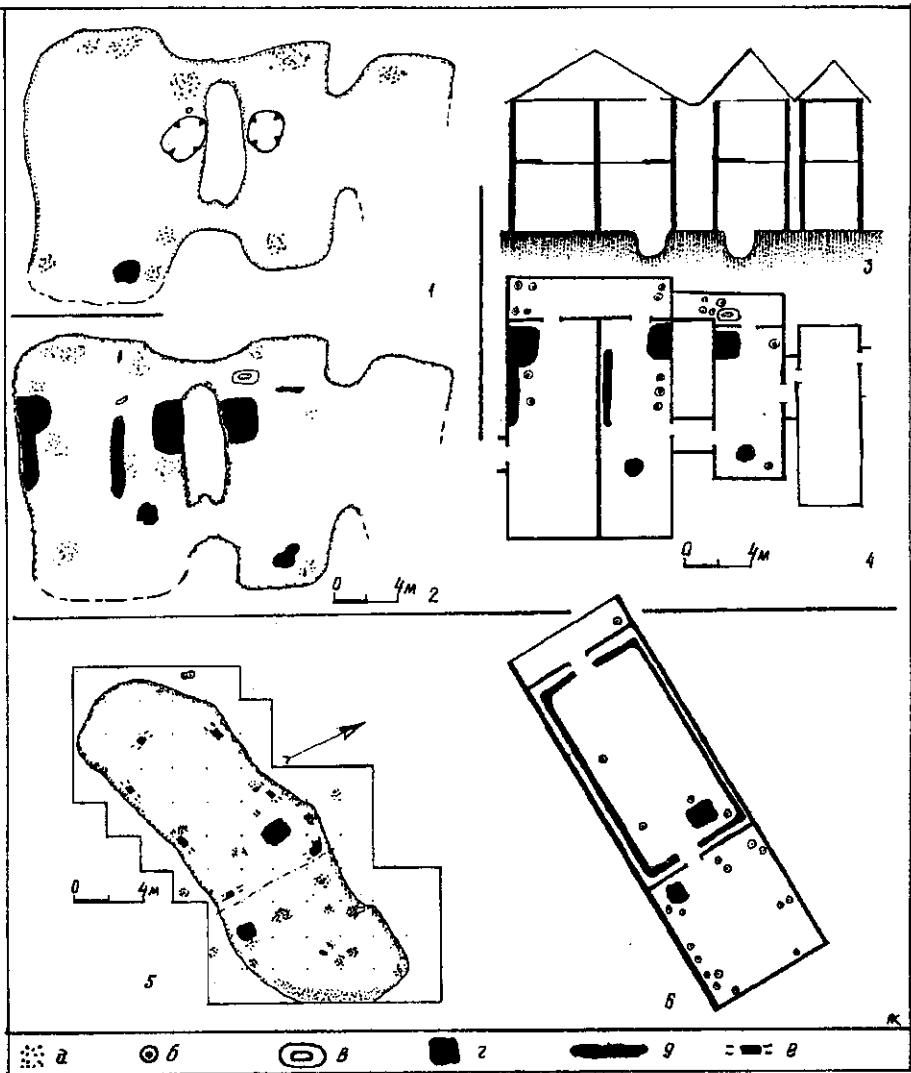

Рис. 4. Майданецьке: 1 — план комплексів О—Т на рівні 1-го поверху, 2 — комплекси О—Т на рівні 2-го поверху, 3—4 схематичний план та розріз реконструкції комплексів О—Т, 5 — план розкопу комплексу М на рівні 2-го поверху, 6 — схематична реконструкція комплексу М на рівні 2-го поверху.

житлово-господарських комплексів в еліпсах є закономірною, то перед нами колектив, більший за малу сім'ю, якій належали окремі будинки. Такому об'єднанню належало до 20 комплексів — 3—4 великих та до 16 стандартних жител.

У господарському відношенні внутрішня диференціація пам'яток не простижена. За аналізом знахідок з окремих житлово-господарських комплексів їх мешканці займалися всіма видами діяльності, необхідними для забезпечення основних потреб — від сільського господарства і тваринництва до виготовлення одягу і тканин²⁰. Однак незначні обсяги розкопок порівняно з розмірами пам'яток (площа Талянок — 450 га, Майданецького — 250) не дозволяють закрити це питання.

Цікавим є факт знахідки глиняних жетонів — мініатюрних виробів геометричної форми (рис. 7). Аналогічні вироби знайдено на енеолітичних пам'ятках Месопотамії та Ірану, де їх розглядають як символи, що використовувалися при облікових операціях. У подальшому розвитку ці предмети стали прототипами знаків шумерської та еламської писемності, означаючи числа — від 1 до 60 (100)²¹. Цілком ймовірно, що ми також маємо свідчення

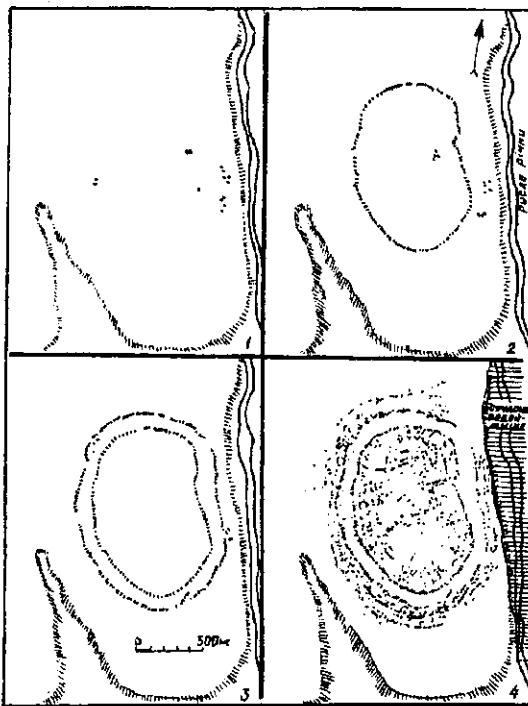

Рис. 5. Етапи розбудови Майданецького (реконструкція за даними розкопок): 1 — етап першопоселенців, 2 — побудова першого еліпсу жител-укріплень, 3 — побудова 2-го еліпсу жител-укріплень, 4 — фінальний етап існування поселень.

великих поселень. окрім будівлі, в основному належати малі сім'ї. Наступний рівень — група жител до 20 (рис. 3, 1), можливо, репрезентує великосімейну громаду типу «дому» у ранніх містах Дворіччя²⁵. Обидві ці ланки існували і до виникнення великих поселень, про що свідчать розкопки трипільських пам'яток етапів А та ВІ, які налічували від 7 до 30—40 будівель. Поселення з 30—40 і більше житлово-господарських комплексів свідчать про існування наступного рівня організації громади-поселення. В околицях Майданецького знайдено невелике поселення (до 9 га), яке за приблизними підрахунками могло налічувати від 90 до 120 будівель. Воно синхронне великому поселенню у Майданецькому²⁶ і знаходитьться за 7 км від нього. Вже було висловлено думку, що поселення-гіганти утворилися внаслідок інтеграції громад такого рівня²⁷. На поселеннях-протомістах їм могли належати окремі еліпси забудови або сектори (квартали) з відповідним числом будівель, громадськими спорудами (типу комплексу «М»). Вивчення мікрохронології великих поселень вказує на те, що їх будівництво велося централізовано, принаймні при спорудженні оборонних ліній²⁸, тобто для всього поселенського колективу, що і дозволяє розглядати його як цілісний організм.

Розробки детальної періодизації пам'яток етапів ВІІ—СІ Буго-Дніпровського межиріччя²⁹ дає змогу відтворити макроструктуру пам'яток регіону, які належать до Володимирівської, Небелівської та Томашівської груп (рис. 2). Ми бачимо, що в межах однієї фази співіснують великі, середні і малі поселення, і така структура є стабільною. Якщо ж картографувати пам'ятки по окремих фазах, вони утворюють територіальні угруповання в межах району, який займає вся локальна група. Ми назвали їх мікрогрупами. У межах мікрогруп відстань між поселеннями не перевищує 3—10 км, між ними маємо 20—60 км. Мікрогрупи прив'язані до певних річкових систем. До складу мікрогруп входять одне велике (100—450 га) поселення, 1—2 середніх (40—100 га) або 2—3 малі (1—20 га). У межах локальної групи таких

існування у Трипіллі об'ємної знакової системи давньо-східного типу, призначеної для облікових операцій²². Крім того, дослідження розписного посуду виявило наявність іншої знакової системи, що складалася з елементів орнаментації (рис. 7). Населення протоміст використовувало складну і розвинену систему з десятків знаків, що еволюціонувала шляхом введення нових знаків, створення їх блоків²³. На думку Т. М. Ткачука, на прикладі цієї системи ми можемо простежити, певною мірою, початкові етапи зародження ієрогліфічної писемності²⁴. У поєднанні об'ємна та «письмова» знакові системи могли забезпечувати передачу різноманітної господарської та культової інформації (рис. 7). Серед інших виробів вражають реалістичні антропоморфні статуетки з рисами портретної схожості, що зображені чоловіків та жінок.

Наведені вище дані дозволяють певною мірою охарактеризувати внутрішню структуру

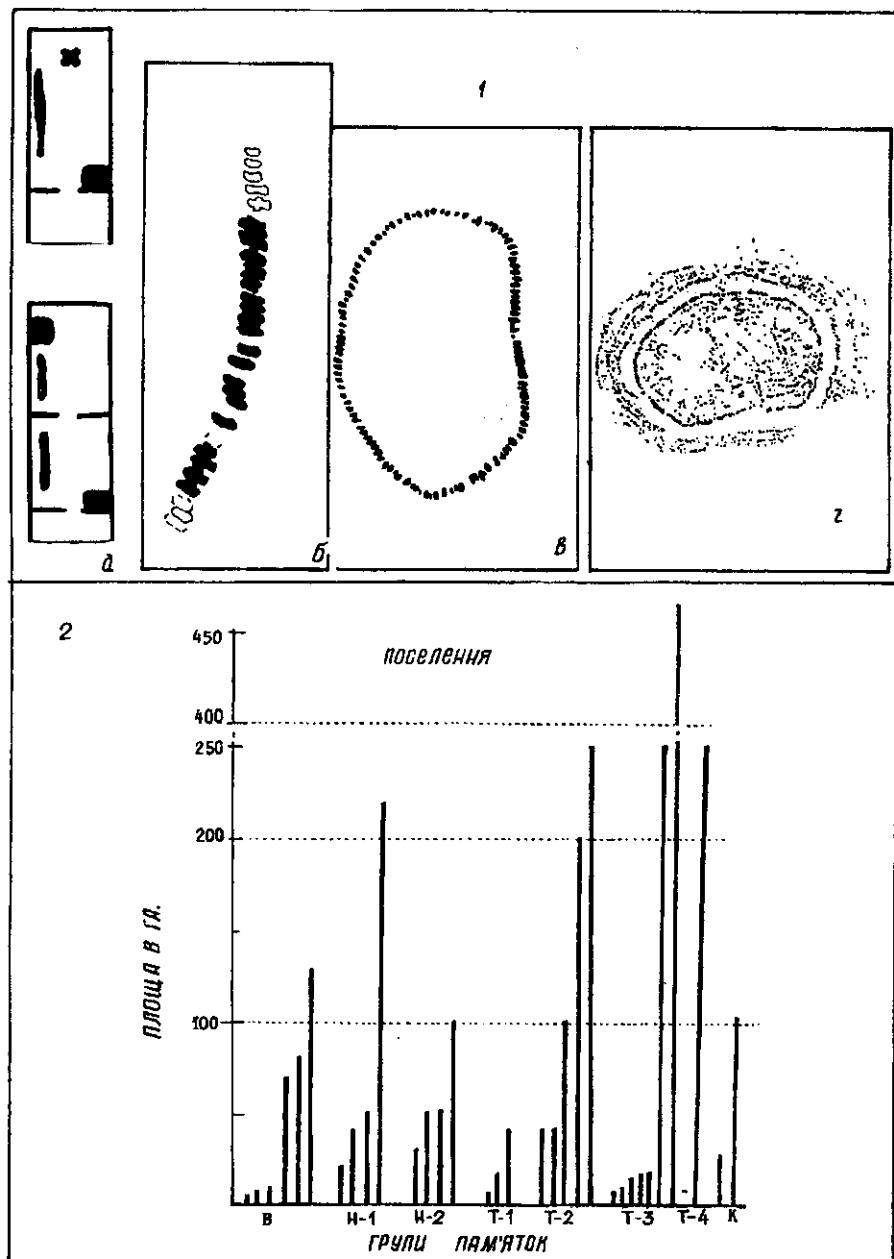

Рис. 6. Рівні суспільної організації трипільського населення Побужжя (етапи VII—VI): 1 — структура поселення-протоміста, 2 — макроструктура поселень по окремих фазах (В — Володимирівська група, Н-2 — Небелівська група, Т1—4 — Томашівська група, К — Косеївська група).

утворень на різних фазах розвитку — від 2 до 4. Серед усіх мікрогруп звичайно одна є найбільшою, в ній знаходиться найзначніше за розмірами поселення з синхронних — своєрідна «столиця» локальної групи.

Маємо, таким чином, археологічні свідчення про існування двох рівнів у макроструктурі регіону-мікрогрупи та локальної групи. У Месопотамії IV—III тис. до н. е. також виділено структури, що складаються з великого поселення-міста (протоміста), кількох містечок та малих (сільських) поселень,— все це запропоновано називати «номом»³⁰. Кожен «ном» ставав осередком утворення первісного міста-держави, що могло включати в себе у подальшому кілька протоміських громад. Самі вони утворювали різноманітні союзи.

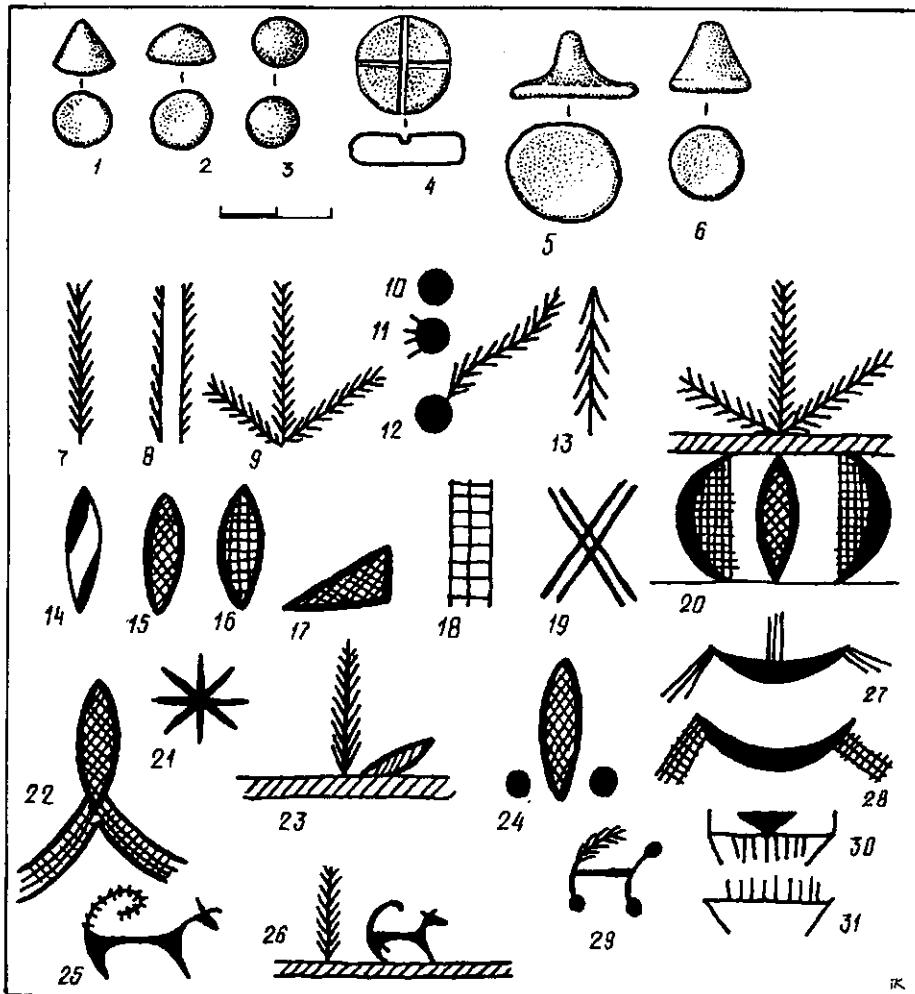

Рис. 7. Знакова система населення трипільських поселень-протоміст: 1—6 — об'ємні глияні знаки-символи, 7—31 — знаки та блоки знаків з мальованого посуду (матеріали томашівської групи).

На початкових етапах чисельність населення номів складала 6—10 тис. чол., з територією у радіусі 10—20 км навколо «столиці»³¹. За існуючими палеодемографічними реконструкціями чисельність населення окремих мікрогруп — 6—15 тис. чол. цілком відповідає цим показникам, так само як і радіус освоєння території³². Можливо, локальні групи типу Володимирівської та інших, з їх очевидною єдністю матеріальної культури та території, утворювали союз номів Побужжя, що підтверджують і дані картографування трипільських поселень, які вказують на чітке територіальне розмежування між синхронними угрупованнями Трипілля. Цей союз номів контролював територію площею у кілька тис. м² в басейні р. Синюхи в Буго-Дніпровському межиріччі, протягом довгого часу не допускаючи сюди навіть споріднене трипільське населення, яке належало до інших локальних груп. Причини цього явища — це інша проблема.

Маємо перед собою складну, ієрархічну систему, важливою частиною якої є трипільські поселення-протоміста. Чи є підстави вважати ці агломерації землеробського населення протомістами? Напевне є. Вони відповідають формальній «тріаді», запропонованій свого часу для виділення міських поселень на археологічному матеріалі: населення понад 5000 чол., монументальна архітектура, писемність. Однак це лише зовнішні ознаки. Функціональними ознаками протоміст запропоновано вважати: виконання функцій інтегра-

ційних центрів економіки, суспільних, військових, ідеологічних справ, при домінуванні сільськогосподарського населення³³. Аграрний характер великих трипільських поселень ніколи не викликав сумніву, так само як і виконання інтеграційної ролі для первісних громад-поселень, про що було сказано вище. Головними стимулами утворення протоміст були потреби контролю над територією та робочою силою, як це мало місце у землеробських поселеннях давнього Шумеру у IV—III тис. до н. е.³⁴.

Є підстави вважати, що подібні процеси відбувалися в кінці V — на початку IV тис. до н. е. у регіоні розселення трипільських племен, зокрема Буго-Дніпровському межиріччі, де вони найкраще вивчені на сьогоднішній день. На прикладі цієї території ми бачимо, як проходив незалежно і паралельно, за тими самими закономірностями, що й на Давньому Сході, процес утворення протоміст. Це робить надзвичайно актуальним подальше вивчення великих трипільських поселень. Дослідження останніх 20 років дозволили лише трохи наблизитись до відтворення цієї сторінки давньої історії Південно-Східної Європи.

Примітки

¹ Відейко М. Ю. Перший польовий семінар «Ранньоземлеробські поселення-гіганти трипільської культури на території України» // Археологія. — 1992. — № 1.

² Павленко Ю. В. Предистория сложения раннеклассового общества на территории Украины // Формирование раннеклассового общества на территории Украины. — К., 1989. — Препринт. — С. 1—20; Збенович В. К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине // Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август 1990 г. — К., 1991. — С. 10—12; Массон В. М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Там же. — С. 8—10; Сайко Э. В. Стадиальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня // Там же. — С. 17—21 та ін.

³ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. — 1973. — Вип. 10; Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотознімків // Археологія. — 1985. — Вип. 52.

⁴ Відейко М. Ю. Хронологія археологічних пам'яток мідного віку // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 107—111.

⁵ Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1981. — С. 66, 67.

⁶ Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. I. — С. 189—223.

⁷ Чумхов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — К., 1988. — С. 172.

⁸ Відейко М. Ю. Питання абсолютної хронології давньої історії України // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. — Тез. доп. конф. Білгородка, жовтень 1991 р. — К., 1991. — С. 25—27.

⁹ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междууречья Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 132—141.

¹⁰ Там же. — С. 136.

¹¹ Хотинский Н. А. Голоцен Северной Евразии. — М., 1977. — 200 с.

¹² Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — К., 1990. — С. 134—138.

¹³ Заець І. И., Скакун Н. Н. Результаты исследования производственного инвентаря поселения Ворошиловка // Раннеземледельческие поселения-гиганты... — С. 105—108.

¹⁴ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. И. Народы, расы, культуры. — М., 1985. — С. 202.

¹⁵ Там же. — С. 201—202.

¹⁶ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения в междууречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 198—203, рис. 1; Круц В. А. К истории населения Трипольской культуры в междууречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—125; Шишкін К. В. З практики дешифрування... — Рис. 2—4 та ін.

¹⁷ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 200; Круц В. А. К истории населения... — С. 126.

¹⁸ Відейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы Майданецкого и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. —

Тез. І полевого семинара.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август, 1990 г.— К., 1990.— С. 115—120.

¹⁹ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу Майданецького на Черкащині // Археологія.— 1987.— Вип. 67.— С. 58—71.

²⁰ Відейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы...— С. 116, 117.

²¹ Sabah A. J. Oates J. Early tokens and tablets in Mesopotamia: new information from Tell-Bra. — World Archaeology.— 1986.— V. 17.— n. 3.— P. 348—362.

²² Відейко М. Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 32.

²³ Ткачук Т. М. Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. І полевого семинара.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август, 1990 г.— К., 1990.— С. 152, 153.

²⁴ Ткачук Т. М. До змісту поєднань знаків у розпису трипільського посуду етапу СІ // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Тези доп.— Кам'янець-Подільський, 1990.— С. 20, 21.

²⁵ Дьяконов И. М. Площадь и состав населения шумерского города-государства // ВДИ.— 1952.— № 2.— С. 77—93.

²⁶ Круц В. А., Відейко М. Ю. Раскопки Тальяновского отряда Трипольской экспедиции // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— Препринт.— К., 1991.— С. 31—32.

²⁷ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры...— С. 128; Відейко М. Ю. Структура крупных трипольских поселений // Социально-экономическое развитие древних обществ.— М., 1987.— С. 51.

²⁸ Шмаглій Н. М., Відейко М. Ю. Микрохронология поселения Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. І полевого семинара.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август, 1990 г.— К., 1990.— С. 91—94; Рижов С. Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Там же.— С. 83—90.

²⁹ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток Томашівсько-Сушківської групи // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 45—56 та ін.

³⁰ Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй древнего Шумера.— М., 1959.— 283 с.

³¹ Гуляев В. И. Города-государства майя.— М., 1979.— С. 242—245; История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческих цивилизаций.— М., 1983.— Ч. I.— С. 140—142 та ін.

³² Круц В. А. К истории населения трипольской культуры...— С. 126, 127, рис. 4; Шмаглій Н. М., Відейко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации...— С. 14—16 та ін.

³³ Андреев Ю. В. Ранние формы урбанизации // ВДИ.— 1987.— № 3.— С. 9, 10.

³⁴ Там же.— С. 11.

Н. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко

ТРИПОЛЬСКИЕ ПРОТОГОРОДА

Введение в научный оборот результатов исследований крупных трипольских поселений является важной задачей. На примере этих памятников мы можем наблюдать начальные процессы урбанизации — превращения поселений ранних земледельцев в поселения протогородского типа. На территории, занятой трипольскими племенами, эти процессы протекали до середины IV тыс. до н. э. синхронно с развитием протогородской цивилизации на Древнем Востоке. Таким образом, Юго-Восточная Европа может быть включена в число районов формирования древних городских цивилизаций медного века. Крупные трипольские поселения, насчитывавшие до 10—14 тыс. населения, были интегративными экономическими, общественными, военными и культовыми центрами, образуя сложные структуры типа древневосточных «номов» с целью контроля над окружающей территорией. Здесь получили развитие монументальная архитектура — оборонительные сооружения и общественные постройки, начался процесс зарождения систем письменности. Все это делает актуальным дальнейшее изучение крупных трипольских поселений-протогородов.

THE PROTO-CITIES OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

The bringing into scientific circulation the results of the investigation of the large-scale Tripolian settlements is an important task. By example of these memorials we can observe the initial processes of urbanization — the transformation of the early-farmer's settlements into the settlements of the protocity type. At the territory occupied by Tripolian tribes these processes proceeded until the middle of the 4th millennium B. C. synchronously to the development of proto-city civilisation at Ancient East. Thus South-East Europe could be included into the number of the regions where the ancient urban civilisations of the Brazen Age were formed. The large-scale Tripolian settlements numbered up to 10–14 the inhabitants were the integrative economic, public, military and cult centers which formed the complex structures of Ancient-East «nomus»-type in order to control the surrounding territories. Here the monumental architecture — the fortifications and public buildings were developed and process of the origin of the writing systems was began. All this makes the subsequent study of the large-scale Tripolian settlements — proto-cities urgent.

ТРИПІЛЬСЬКЕ ДОМОБУДІВНИЦТВО

О. Г. Колесников

Стаття присвячена аналізу сучасного стану проблем трипільського домобудівництва. Розглядається логіка та відповідність реконструкцій археологічним фактам, конструктивні можливості трипільських будівель, їх основних елементів в межах різних концептуальних підходів.

Залишки трипільських будівель — «площадки» — один з основних об'єктів польових археологічних досліджень. Їх інтерпретація становить значний інтерес, особливо в контексті взаємовідповідності розвитку культури (в широкому розумінні) і технологічних досліджень в архітектурі. Саме тому вважаємо за необхідне проаналізувати різні точки зору з питань пояснення будівельних залишків трипільських споруд — логіку реконструкцій та їх відповідність фактам археологічної практики.

В наш час існують діаметрально протилежні концепції інтерпретації цих складних археологічних об'єктів, які, певною мірою, випливають ще з часу відкриття Трипільської культури, коли наочно виникла проблема пояснення як функціонального призначення «площадок», так і реконструкції їх первісного вигляду та технології будівництва. З самого початку погляди першодослідників щодо інтерпретації цих об'єктів поділилися: так В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн та інші вважали їх «будинками мертвих» у вигляді піднітих «платформ», «мастабів»¹, в той час як М. Ф. Біляшівський, В. А. Городцов, А. А. Спіцин — житловими будівлями². Проте названі точки зору не були достатньо обґрунтовані, а мали швидше вигляд гіпотетичних припущень, в першу чергу внаслідок недосконалості методики розкопок, коли вони велися на незначній площі, траншеями, що не дозволяло охопити об'єкт в цілому. У 20–30-ті роки минулого сторіччя, завдяки переходу до масштабних досліджень широкими площами вчені дійшли єдиного висновку — «площадки» є залишками будівель побутового та господарського призначення, з яких складались поселення трипільців³. Саме в цей час була висунута перша обґрунтована на фактичному матеріалі концепція щодо домобудівних принципів

трипільців, яка зводилася до наступної реконструкції будівельних залишків: підлога будівлі становила собою шар глини з домішками полови, який був нанесений на попередньо підготовлений (штучний) настіл з плах, укладених на землю (причому плахи були розташовані поперек довгої осі житла), або покладений безпосередньо на землю, після чого підлога обпалювалася за допомогою вогнища. На підлозі розміщувалися внутрішні конструкції: печі, жертвовники, підвищення, лежанки та ін. Їх елементи або робились та обпалювались за межами житла, а потім вбудовувались на визначене місце, або будувались одночасно з підлогою. Після зведення підлоги з конструкціями та її обпалювання будувалися стіни та простінки у вигляді тину, обмазаного з обох боків глиною. Дах був двосхилим і покривався соломою⁴ (рис. 1). У цій концепції слід відзначити два основних моменти:

— технологічне використання вогню у процесі побудови житла і одноповерховість будівель.

Ця концепція буда єдиною до середини 60-х років, коли В. І. Маркевичем⁵ було висловлено припущення про існування трипільських будівель з вертикальним розвитком⁶. Ця гіпотеза набула вигляду аргументованої концепції уже у 70—80-х роках⁶, причому навіть стверджувалось, що «будівлю з вертикальним розвитком можна вважати основним типом забудови на поселеннях трипільської культури»⁷. Сутністю цієї концепції полягає ось у чому:

1. Трипільські будівлі (як одно- так і багатоповерхові) були глинобитними: у процесі їх зведення вогонь як технологічний фактор не використовувався, він був деструктивним елементом при руйнуванні жител.

2. Реконструкція жител представлена двома варіантами:

А. Підлога будівлі (її першого поверху) — тонкий шар глини з полововою (2—5 см), нанесений безпосередньо на ґрунт. На підлозі були розміщені печі, підвищення та ін., розташований інвентар. Зовнішні стіни будівлі або глинобитні (можливо сирцеві блоки) або, як і внутрішні перегородки — тини, обмазані з обох боків глиною. На рівні міжповерхового перекриття на стіни впоперек довгої осі житла вкладався дерев'яний настил, який потім вкривався шаром глини з полововою (5—7 см), а зверху — шаром глини з домішками піску (4—5 см). У таких перекриттях зустрічаються лази, що ведуть з першого на другий поверх (Бринзени III, будівля №№24, 25)^{**}. На перекриттях часто знаходитьться по одному підвищенню (діаметром до 1 м, висота до 10 см), а також деяка кількість посуду. Дані про стіни другого поверху відсутні. Дах вважається двосхилим, критим соломою, можливо, зсередини обмазаним глиною (рис. 2). Такі реконструкції будівель запропоновані В. І. Маркевичем для поселення Варварівка VIII, XV, Бринзени III, Костешти IV та ін.⁹ Разом з тим слід відзначити, що сам автор називає другий поверх горищем¹⁰. Найімовірніше будівлі з подібною конструкцією слід вважати одноповерховим житлом з перекриттям, над яким знаходилось саме горище.

Б. Даний варіант конструкції жител пов'язаний з залишками тих трипільських будівель, основну частину яких складає так звана платформа. Підлога першого поверху визначається як землянка; з цим шаром пов'язують знахідки цілого і битого посуду, дуже рідко — невеличкі вимостки, ями. В цілому перший поверх визначається як господарський. Стіни реконструюються або як глинобитні, зведені за допомогою опалубки, або як складені з сирцевих блоків. Міжповерховим перекриттям служить «платформа» — тобто на стіни першого поверху як дерев'яний настил вкладалися (впоперек довгої осі житла) цілі та колоті колоди, великі плахи, на які наносився товстий (до 20 см) шар глини з домішками полови. На підлозі другого поверху були розташовані печі, лежанки, жертвовники, підвищення, основний господарський та побутовий інвентар. Далі знову зводилися стіни. Житловий об'єм дру-

* Термін «вертикальний розвиток» здається не дуже вдалим: слід вести мову про одно- або багатоповерхові будівлі, в яких горище розглядається як елемент, властивий як першому, так і другому типу жител.

** Викликає сумнів функція «лазу» будівлі № 25, тому що підквадратний розрив у шарі перекриття знаходився безпосередньо над піччю першого поверху⁸.

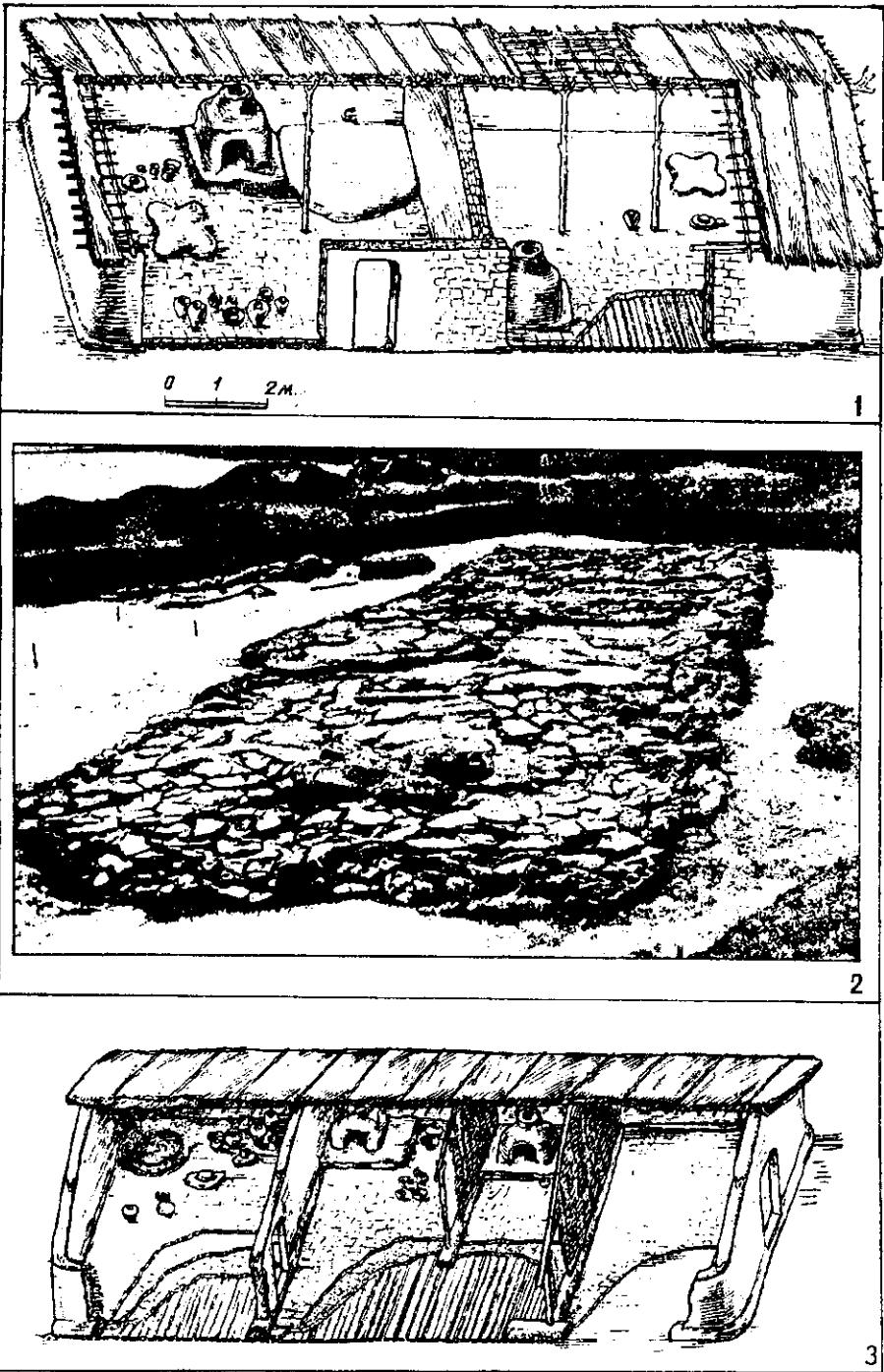

Рис. 1. Реконструкції одноповерхових будівель (за Т. С. Пассек)

1. Володимирівка, житло №3 (реконструкція).
2. Володимирівка, рештки житла №3.
3. Коломаїщина I, житло №11 (реконструкція)

того поверху обмежувався перекриттям горища — глина з половою.— але значно тоншим, ніж міжповерхове перекриття. Дах двосхилий, критий соломою або глиною з соломою. Такий тип будівель реконструюється для поселень Раковець, Майданецьке, Тальянки, Чичеркозівка, Доброводи та ін.¹¹ (рис. 3).

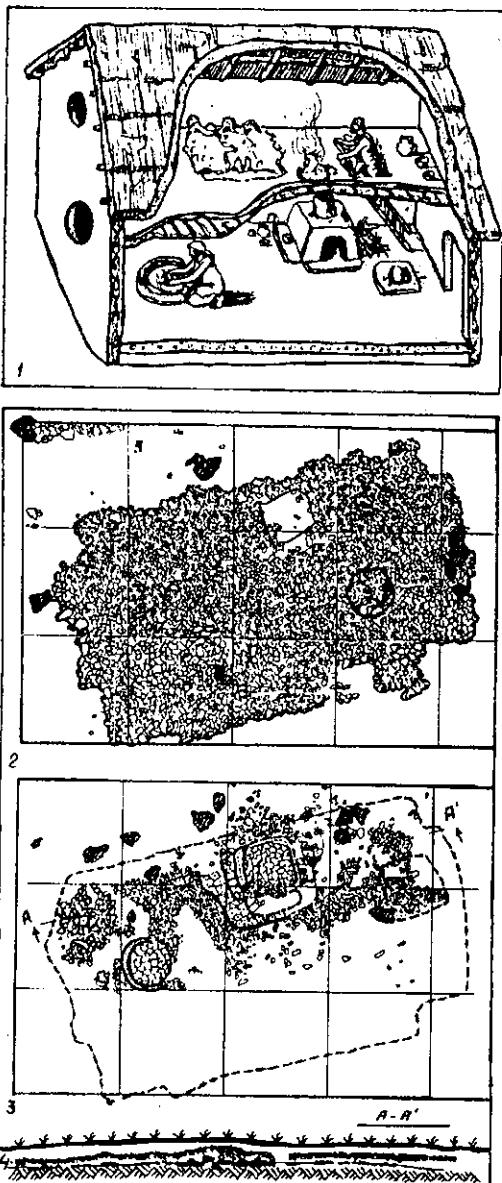

Рис. 2. Бринзени III, житло № 25 (за В. І. Маркевичем)

1. Реконструкція житла.
2. План верхнього горизонту (перекриття).
3. План нижнього горизонту (підлога).
4. Розріз решток будівлі.

і без нього. За нашими спостереженнями обпалений інвентар складає невелику групу знахідок (до 15%), а у деяких випадках таких знахідок взагалі немає (наприклад, Косенівка, житло 3). Як же слід оцінювати той факт, що горщики і миски без вторинного обпалення, остеологічні матеріали, крем'яні і кам'яні знаряддя без слідів вогню, що безпосередньо, *in situ*, знаходяться у житлі, фіксують ретельно обпалену підлогу? А з такими фактами дослідники стикаються щорічно у процесі розкопок. Навряд чи можна вважати, що трипільці, перед тим як підпалити житло, виносили з нього практично весь побутовий інвентар, а після пожежі вичищали вугілля і розставляли інвентар по місцях. Природно припустити, що підлога житла обпалювалась перед тим,

Таким чином, між першою (висунутою у 30-х роках) і другою (у 60—70-х роках) концепціями трипільського домобудівництва є цілий ряд суттєвих розбіжностей. Найважливішим з них є питання про функцію вогню (конструктивну за першою концепцією та деструктивну за другою), вирішення якого визначає розуміння технології трипільського домобудівництва. Зупинимося на цьому питанні.

Дослідниками, які дотримуються тієї точки зору, що глинобитні трипільські будівлі були навмисно спалені, висуваються два основних аргументи: наявність залишків вогню на знаряддях праці, кістках, кераміці¹², сильне обпалення дерев'яно-глиняного настилу, яке могло, на думку дослідників, здійснитися лише під час горіння знизу і зверху. Тут, однак, є деякі різночитання в розумінні технології здійснення пожежі: так, на думку К. В. Зіньковського, для досягнення такого сильного обпалення глинобитних конструкцій потрібне було додаткове паливо, яким приміщення заповнювалось практично до стелі, що забезпечувало поступове осідання перекриття і збереження чотирикутної форми площа¹³. На думку В. О. Круца, таке додаткове паливо не було потрібне, тому що середня глинобитна будівля вміщувала близько 25 м³ дерев'яних конструкцій¹⁴.

Повертаючись до першого з названих аргументів, слід відзначити, що дослідники не оперують статистичними викладками, а саме: процентним співвідношенням інвентаря зі слідами вогню чи вторинного обпалення

як у нього потрапляв інвентар, тобто до початку функціонування будівлі як житлового об'єкту. До цього слід додати, що якби підлога будівлі функціонувала в сирому вигляді, вона б вимагала майже щорічного ремонту (як це робиться в сучасних сільських хатах) і після спалення мала б вигляд значної кількості прошарків глини. В той же час при обпаленні підлоги під час будівництва необхідність в її частих ремонтах відпадає. І ми бачимо дві-три підмазки за 50—75-річний період існування житла. Щодо незаперечної наявності інвентаря з слідами обпалення, мабуть, це може свідчити про звичайні пожежі, які при такому типі домобудування, відкритих вогнищах, дерев'яних конструкціях, використанні соломи, а також близькому один до одного розташуванні жителі були, без сумніву, поширені.

Сказане відноситься як до жителів, підлога яких була покладена безпосередньо на землю, так і до тих, де вона була на дерев'яному настилі.

Повертаючись до другого аргументу, слід відзначити, що питання про обпалення шару глини, нанесеного на дерев'яний настил, складніше. Дослідники не уявляють собі як без доступу знизу кисню шар обмазки міг рівномірно обпалюватися.

К. В. Зіньковський, критикуючи початкову концепцію, висунув ряд послідовних тез: 1) дерев'яний настил обов'язково вигорав би при обпаленні; 2) в результаті вигоряння дерев'яної основи глинняний шар підлоги обов'язково мав би розтріскатись, його поверхня була б нерівною; 3) нерівна потріскана підлога не могла б виконувати функцію по охороні житла від вогу¹⁵. Однак проведений К. В. Зіньковським дослід моделювання обпалення дерев'яно-глинняного настилу спростував його ж аргументи: площа обвалилася слабо, не розтріскалась; дерев'яний настил не вигорів — обуглилися лише краї плах. Подальшим моделюванням в цьому напрямку дослідник займатися не став¹⁶. Нами був повторений цей експеримент, під час якого дерев'яний настил, покладений на землю, був перекритий глиною повністю, включаючи краї плах. Після обпалення з'ясувалося, що шар глини розжарився рівномірно як знизу, так і зверху. Древ'яні плахи виступили тепловим екраном, який не дозволив теплу поринати в землю, відбивав його та забезпечував тим самим обпалення глинняного шару знизу.

Слід відзначити, що про використання трипільцями вогню як складової технологічного процесу свідчать численні знахідки (практично на всіх «площадках») плиток глини з великою домішкою піску, товщина яких сягає 10 см, рівномірно обпалених, із загладженою верхньою і нижньою площинами. Такі плитки обпалювались за межами житла, що переконливо доводять О. А. Кульська та Н. Д. Дубицька¹⁷. Таким же чином, ймовірно, обпалювались окремо, а потім вбудовувались на необхідне місце жертвовники та інші деталі інтер'єру. Можливо, що в деяких випадках підлога у вигляді окремих блоків могла обпалюватись окремо, а потім монтуватися в будівлі. Так, на Бернашівському поселенні (етапу ВІІ—ІІІ) під час розбирання житла № 4 в середньому горизонті підлоги (перша перебудова) було виявлено кілька блоків, з яких вона складалася, шириною до 0,6 м, товщиною до 0,1 м з паралельно загладженими краями і відбитками знизу не плах, а лише текстури дерева.

Таким чином, припущення щодо технологічного використання вогню у процесі побудови трипільського житла має серйозні підстави. Гіпотеза про навмисне спалення будівель виглядає не дуже переконливою, особливо при

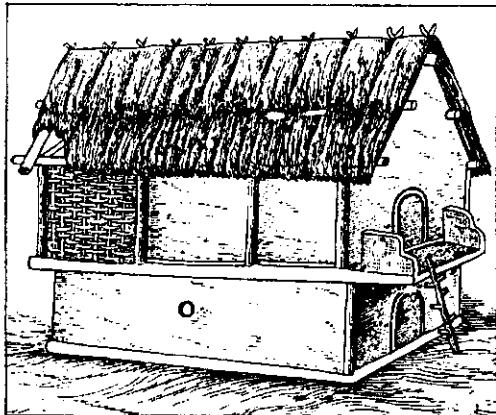

Рис. 3. Реконструкція двоповерхового житла з поселення Раковець (за К. К. Черниш).

відсутності вугілля, яке в такому випадку мало бути законсервоване перекриттям, що впало.

Ще однією значною розбіжністю між двома концепціями є проблема одночи багатоповерховості в трипільському домобудівництві. В цьому питанні виділяються два аспекти: по-перше, це інтерпретація знахідок, які начебто спростовують одноповерхові реконструкції; по-друге — це питання конструктивних можливостей трипільських будівель.

Незрозумілою для дослідників є наявність цілих посудин та їх фрагментів, окрім знарядь праці та, зрідка, ям під підлогами жител. Можна пояснити їх як залишки шару першого, господарського, поверху, але лише в тих випадках, коли вони перекриті «платформою» з відбитками плах знизу. Однак такі знахідки мають місце і під підлогою дійсно першого поверху, тобто глиняного шару, нанесеного безпосередньо на землю (наприклад, група посудин, знайдена під такою підлогою у житлі на поселенні Ломачинці, ур. Вишневе)*. Згадаємо житло 12 в Костештах IV, під підлогою якого знаходилась яма. На ній був покладений дерев'яний настил з шаром глини, решта підлоги (шар глини) був нанесений безпосередньо на землю¹⁸. Близькою за типом була конструкція будівлі №5 в Косенівці. Про те, що наявність «платформи» не може свідчити про її міжповерхове положення, говорять спостереження над житлом №3 в Доброводах. Підлога житла тут складалася з двох частин; більшої — у вигляді класичної «платформи» й меншої — добудованих до неї «сіней» у вигляді шару глини, нанесеного безпосередньо на землю, товщина якого складала 2—3 см. У проході з сінею (тут були розташовані лише посуд та зернотерки) до основної частини будівлі збереглися «гнізда» від двох стовпів. При такій конструкції підняти «платформу» на рівень другого поверху, не пошкодивши при цьому «сіні», неможливо. Крім того, під «платформою» цього житла було виявлено поховання черепа бика.

Таким чином, можна позначити кілька версій для пояснення знахідок та конструкцій під підлогами жител: 1) враховуючи мікрохронологію, слід відзначити, що житла будувались у місцях з насиченим культурним шаром; наявність ям, глиняних вимосток, фрагментів битого посуду не заважало процесу будівництва; 2) у зв'язку з будівництвом житла, ймовірно, мали місце всілякі культові церемонії, які могли включати: свято («тризна навпаки») безпосередньо на місці будівництва і культово-магічні обряди від ритуальних поховань (людів, тварин та ін. частин) до підкладання під підлогу посудин, зернотерок та ін. (прикладів таких дій в етнографії багато).

Розглядаючи особливості трипільських будівель, слід зупинитись на таких основних елементах, як: міжповерхове перекриття (підлога), перекриття горища, стіни та фундамент з точки зору їх конструкції, матеріалу виготовлення, ваги та відповідності між собою, а також можливих варіантів руйнування цих конструкцій.

Міжповерхове перекриття (підлога). Така конструкція властива реконструкціям жител типу «Б» (див. вище; рис. 3). Вона складалася з шару необпаленої глини товщиною до 20 см. Підрахуємо його вагу на прикладі стандартої будівлі з Майданецького (або Ж-4, або 3—2), розміри якої становлять $14 \times 5 \text{ м}^2$ ¹⁹. Питома вага глини родовищ України сягає $1,47 - 1,74 \text{ г}/\text{cm}^3$. Зважаючи на домішки полови, будемо рахувати $1,5 \text{ г}/\text{cm}^3$, тобто вага 1 m^3 глиняного шару буде дорівнювати 1,5 т. Відповідно цьому еталону вага шару глини в 70 m^2 і товщиною 0,14 м буде складати $70 \times 0,15 \times 1,5 = 15,75 \text{ т}$, не враховуючи ваги печей, лав, жертвників та інших конструктивних деталей на ньому. Це перша складова. Друга — дерев'яний настил, на якому містився цей шар глини, — це дошки, горбілі, колоті колоди, товщина яких найчастіше сягає 2—6 см, а ширина — 10—15 см. Слід відзначити, що вони стикуються з шаром глини не ребрами, а площинами (рис. 4), в кілька разів зменшуючи тим самим свою несучу здатність. Крім того, при такому стані дошок посилюється ефект «луку» (рис. 5), коли напрямок сил тиску перекриття направлений на видавлення стін будівлі назовні. Також для цього типу рекон-

* Розкопки Т. Г. Мовши.

структурі жител характерна відсутність якихось значних перегородок на рівні першого поверху (які повинні були б розташовуватися в по-вздовжньому напрямку відповідно поперечному напрямку настилу) або частих, через 1—1,5 м, повздовжніх сволоків, які, враховуючи довжину жител (від 6 до 20 і більше метрів), теж повинні були б на щось спиратися для зменшення ефекту навантажень на дошки настилу. Ми не можемо погодитися з В. О. Круцом, що дерев'яна частина платформи складалася з цілих і колотих колод товщиною 0,25 м²⁰, чому немає підтвердженів як по відбитках на шарі глини, так і в зв'язку з повною відсутністю вугілля від 17,5 м³ деревини настилу житла розміром 70 м². Крім того, нерациональним є покриття такого міцного дерев'яного настилу більш ніж п'ятнадцятьма тонами глини, коли можна вирівняти підлогу її тоненьким шаром.

Якщо зважати на реконструкції жител типу «Б», то постає питання руйнації міжповерхового перекриття, а саме: яким чином воно опускалося на землю з висоти, орієнтовно, двох метрів суцільним пластом (рис. 1, 2). Пояснення цього тим, що під час пожежі глина перекриття розширяється і тримає сама себе доти, поки його дерев'яна основа не вигорить повністю, і тільки під час остигання суцільним шаром одночасно завалюється на землю (Зіньковський К. В. та ін.), не має достатнього обґрунтування. Так, при спаленні житла найбільш висока температура вогнища буде зверху над його центром і тому ця частина дерев'яного настилу буде вигоряти швидше, ніж краї, вага глинняного шару з врахуванням сил навантаження повинна призводити до лійкоподібного випадання перекриття, а наявність на ньому дуже важких об'єктів (печі, жертвовники тощо) буде доповнювати цей процес лакунарним випаданням перекриття з конструкціями. Тут можна відзначити дослід К. В. Зіньковського по спалюванню двоповерхової моделі трипільського житла²¹, який, по суті, спростовує висунуту ним же концепцію і підтверджує запропонований нами варіант руйнування (рис. 6).

Таким чином, наведені нами моменти не дозволяють розглядати «платформу» як міжповерхове перекриття, а переконливо доводять її функцію як специфічно виконаної підлоги трипільської будівлі. Поширення цієї традиції не пов'язується з населенням всієї культури, а притаманне лише деяким етнічним групам.

Стіни та фундамент. Щодо фундаментів археологічна практика вивчення трипільських будівель показує, що їх наявність є не правилом, а швидше дуже великою рідкістю і винятком. Такими можна вважати контрфорси у житлах, розташованих на крутих схилах²²,

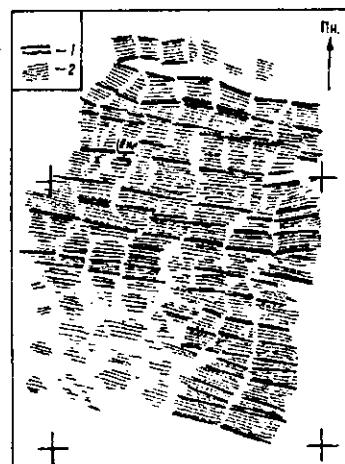

Рис. 4. Раковець, «площадка» № 3а. Відбитки дерева на нижньому пласті глини (за К. В. Зіньковським):

1 — рівний край відбитка дерева.
2 — текстура деревини.

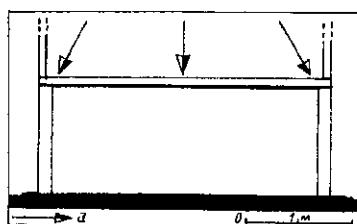

Рис. 5. Схема навантажень на настил перекриття:
а — напрямок сил тиску

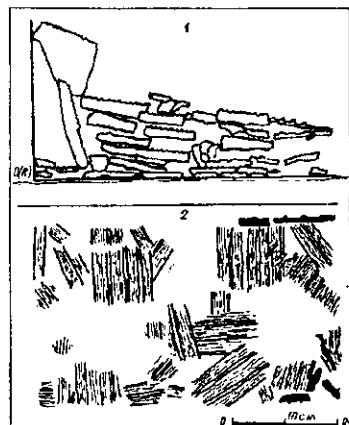

Рис. 6. Експеримент по спалюванню двоповерхової моделі трипільського житла (за К. В. Зіньковським):

1 — розріз решток руйнування.
2 — план відбитків дерев'яних конструкцій перекриття після руйнування моделі.

кам'яні гнізда для стовпів у Жванці (розкопки Т. Г. Мовши); частково збережний фундамент (довжина 1,4 м, ширина 0,4 м) з двох рядів плескатого каміння, щільно укладеного в один шар (житло № 4 Бернашівського поселення, розкопки автора) та ще кілька випадків. Тому треба вважати, що побудова стін базувалася на безфундаментній основі і, з точки зору конструктивно-технологічної, свідчить, певною мірою, проти наявності багатоповерхового будівництва.

Існує кілька реконструкцій будівництва стін. Найбільш поширена стовпотинова основа, закидана з обох боків глиною з половиною, стовпи до 15 см в діаметрі, товщина стін в межах 30 см. Залишки, які дозволяють реконструювати саме такі стіни, знайдені на поселеннях всіх регіонів поширення культури (Раковець, Бринзени, Бернашівка, Ворошилівка, Косенівка, Тальянки). Побудова стін велася таким чином, що стовпи ставились безпосередньо на землю або на камінці (значна кількість камінців, старих зернотерок по периметру жителі). В окремих випадках стовпи вкопувались²³. Другий варіант — це стіни, складені з валькових блоків або зведені за допомогою опалубки. Під час розкопок такі конструкції зустрічаються дуже рідко. Так, в Косенівці в житлі № 3 поперечна перегородка, простежена в довжину на 3,5 м, складалася із слабо випалених видовжених вальків із глини з домішками полови (розкопки автора); в житлах № 4 та 5 такі ж блоки фіксували нижні частини стін²⁴. Ширина блоків коливалася в межах 20—40 см. Всі вони були випаленими, можливо на стороні. Прикладом зведення стіни за допомогою опалубки, певною мірою, може слугувати житло № 9 на Ворошилівському поселенні, де значний фрагмент добре випаленої стіни, товщиною до 20 см із глини з рослинними домішками, лежав на підлозі і в процесі розкопок був відтворений у висоту майже на метр²⁵. Інших прикладів таких стін ми не маємо. Всі названі варіанти стін відносяться до першого поверху жител, які реконструюються в межах першої концепції, типу «А» другої концепції та до другого поверху жител типу «Б» другої концепції; щодо останньої вага стін без дерев'яних конструкцій сягатиме (14; 14,5; 3)×2 м×1,5 т = 22,8 т.

Відкритим залишається питання щодо конструкції стін першого поверху жител типу «Б» — ніяких наявних археологічних залишків від них немає. Тому К. В. Зіньковським було висунуто припущення, що вони були глиnobитними, невипаленими і після руйнації житла опливали, далі перетворюючись на чорнозем²⁶. Основним фактом, який начебто свідчить про це, є деяке освітлення ґрунту по краях та над самою «площадкою». На наш погляд, реальних підстав для реконструкції таких стін немає. Виходячи з логіки другої концепції реконструкції жител (вертикальне планування), можна припустити, що будинки функціонували як глиnobитні, глиняні рештки яких обгоріли під час спровокованої пожежі при залишенні будівлі. Але, якщо обплюються стіни другого поверху (залишки обпаленої глини з відбитками тину)²⁷, то немає сенсу вважати, що стіни першого поверху не зазнали дії вогню, тим більше, що в межах першого поверху концентрувався найзначніший обсяг деревини. Це по-перше. По-друге, уявлення про повну дифузію глини в чорнозем не коректне. Такий процес охоплює лише 5—6 см верхньої частини, що дернується, а обсяг глини для таких стін (для житла 14×5 м при товщині 0,5 м) складає близько 38 м³ і при їх (стін) наявності по периметру будівлі під час розкопок ми б завжди мали глиняний вал. Щодо освітлення ґрунту, то воно пояснюється, на нашу думку, наявністю як пороху необпаленої глини, так і дифузійними процесами між ґрунтом і всім шаром «площадки».

Перекриття горища. Питання реконструкції цього елементу в домобудівництві, на наш погляд, є дискусійним. Можна виділити значну кількість, якщо не більшість, розкопаних решток трипільських будівель, де дослідники відзначають наявність над шаром підлоги з конструкціями, шар складений з хаотично розташованих фрагментів досить аморфної, різного ступеня випалу, з відбитками невеличких плашок, прутків, соломи, глиняної з рослинними домішками обмазки. Такий шар, як правило, інтерпретується як залишки від стін та перекриття горища. Такі залишки не дають змоги дати конструкцію

перекриття горища, вони можуть належати цілком до решток стін або і до перекриття горища, конструкція яких нам не відома.

Окремо виділяються реконструкції перекриття горища в межах другої концепції, тип «А», коли підлога першого поверху з конструкціями, інвентарем перекрита суцільним шаром обпаленої глини з відбитками дерев'яних плах (в поперечному напрямку) знизу та конструкціями типу підвищень на ньому²⁸. Звернемось до конкретного прикладу такої інтерпретації будівлі № 25 (розміром 8×4 м) на поселенні Бринзени III (рис. 2, 1—4)²⁹. Показані рештки дають можливість двох інтерпретацій. Перша, яку запропонував В. І. Маркевич, згідно якої на перекритті розташувались лава для спання, підвищення для відкритого вогнища та лаз. При двометровій висоті даху на перекритті залишається смуга ширину трохи більше одного метра, де висота була б більше 1,5 м, при триметровій висоті даху така смуга в ширину буде трохи більше двох метрів; робити дах вище навряд чи мало сенс, враховуючи вітрове навантаження. Наявність відкритого вогнища викликає сумнів з точки зору пожежної безпеки навіть тоді, коли солома даху зсередини обмазувалась глиною. Підквадратний розрив в шарі безпосередньо над піччю першого поверху (рис. 2, 2, 3) навряд чи міг слугувати лазом — може це був прохід для диму. Вага перекриття (без дерев'яної основи) складала 4,8 т при товщині біля 10 см (розрахунки за раніше визначеною схемою (8 м×4 м×0,1 м×1,5 т). Стіни, на яких трималось таке перекриття, за спостереженнями В. І. Маркевича, були стовпо-тинні, закидані з обох боків глиною, товщиною до 30 см. З вищесказаного випливає, що це перекриття горища не побутового, а господарського призначення, а ті підвищення, які були знайдені, також відносяться до господарських. Разом з тим можлива і інша інтерпретація: вказаний верхній шар є залишком перебудови підлоги житла. Під час ремонту робилась земляна підсилка, зверху клались дошки, обаполи і все це покривалось шаром глини і сплювалось. «Лаз» — спеціально зроблений розрив для використання непорушеної печі. Знахідки можуть пояснюватися культовими діями. Ми розуміємо, що така інтерпретація має свої вади. З цієї точки зору цікавим є приклад житла № 4 з Бернашівського поселення (розкопки автора), що відноситься до тієї ж групи і майже одного часу з Бринзенами III. В цьому житлі були три великих перебудови. Нижня підлога — шар глини, нанесений безпосередньо на землю. На ньому розташувалися піч і вимостка. Названий шар був перекритий наступним, товщиною до 10—12 см, який наносився блоками (про це див. вище), з ним пов'язане ще одне підвищення. Цей середній шар також був перекритий верхнім шаром глини, без відбитків дерева знизу (теж блочний), який зрівняв підвищення середнього шару. Але і середній і верхній шари обпаленої глини обходили піч і вимостку першої підлоги, що було оформлено бортниками. Що-правда, між шарами знахідок не було.

Остаточному вирішенню проблеми як з перекриттям горищ, так і з міжповерховим перекриттям зможуть надати допомогу математично-будівельні розрахунки як щодо несучих властивостей окремих конструктивних елементів, так і реконструкцій будівель в цілому, включаючи розрахунки на сейсмічність, вітрове навантаження тощо.

Наприкінці хочеться зупинитися на інтерпретації моделей трипільських жителів.

Надзвичайно цікавою і єдиною моделлю з «вертикальним плануванням» є модель, знайдена на поселенні біля Розсохуватки (знахідка О. В. Цвек). Однак ми вважаємо, що вона не може трактуватися як відображення двоповерхового будинку (К. В. Зіньковський та ін.), а є моделлю одноповерхового будинку з льохом. Така інтерпретація пояснюється тим, що всі відомі моделі відбивають реальну ситуацію щодо пропорцій жителів як в цілому, так і співвідношення їх окремих елементів. Ця модель навряд чи є винятком. Виходячи з низького рівня розвитку домобудівної техніки, важко уявити, що нижній, основний поверх міг бути пропорційно менший, ніж верхній. Функціональне призначення отвору «нижнього» поверху пояснюється, певно, характером ритуальних дій, пов'язаних з культом родючості, оскільки саме льох служить для зберігання припасів.

Окрім названої, велику увагу дослідників привертає двоповерхова модель «храму» з Нових Русешт³⁰, яка з точки зору пропорційності відповідає умовам «вертикального» домобудівництва. На превеликий жаль, ця модель майже цілком реконструйована — дійсні її фрагменти складають лише частину першого поверху, все інше — дороблено з гіпсу для експонування в музеї. Зроблена реконструкція, на наш погляд, не відповідає дійсності і не може враховуватись як науковий факт. Наші раніші посилання на цю модель треба вважати необережними.

Подані вище міркування є спробою розібратися у сучасному стані проблемами й дозволяють вважати, що початкова концепція — одноповерхове домобудівництво з використанням вогню як конструктивного елементу — не втратила актуальності і є найбільш логічним поясненням трипільських «площадок». Разом з тим, необхідно відзначити, що порівняно зі своїм первісним змістом, завдяки роботі згаданих нами та інших дослідників, ця концепція поповнилась новими варіантами інтерпретації, такими як: перекриття горища, підмазка глиною солом'яного даху, глиnobитні стіни або стіни з сирцевих блоків та багатьма іншими спостереженнями, пов'язаними з загальною конструкцією будинків та інтер'єрів жителів, не згаданих в цій праці. Відкритими залишаються питання, пов'язані з технологією обпалення, співвідношенням обпалених і необпалених частин жителів, послідовністю обпалення та багато інших. Подальші польові та цілеспрямовані дослідження трипільського домобудівництва дадуть нові матеріали для вивчення цієї важливої та складної проблеми.

Примітки

¹ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. I.— С. 778—785; Хвойко В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // ЗРАО.— СПб., 1904.— Т. V.— С. 12—20; Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII АС в Екатеринославе в 1905 г.— М., 1906.— Т. I.— С. 9—95.

² Беляшевский Н. Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // АЛЮР.— К., 1900.— Т. II.— С. 148—155; Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // АИЗ.— М., 1900.— № 11—12.— С. 345—352; Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губернии // ИАК.— СПб., 1904.— Вып. XII.— С. 87—118.

³ Пассек Т. С. Трипольське поселення Коломийщина // Трипольська культура.— К., 1940.— Т. I.— С. 9—37; Пассек Т. С. Периодизация трипольських поселений // МИА.— М.,—Л., 1949.— № 10.— С. 8—11.

⁴ Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблеми трипільських площадок // Трипольська культура.— К., 1940.— Т. I.— С. 479—589; Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури // Там же.— С. 325—334; Пассек Т. С., Кричевский Е. Ю. Трипольское поселение Коломийщина // КСИИМК.— М.— Л., 1946.— Вып. 12.— С. 14—22.

⁵ Маркевич В. И. Трипольское поселение Варваровка // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР и РНР.— Кишинев, 1964.— С. 15, 16.

⁶ Зіньковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія.— К., 1975.— Т. 15.— С. 13—21; Маркевич В. И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутени // РПГТКУ.— Тальянки, 1990.— С. 47—51.

⁷ Зіньковський К. В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // МАСП.— 1976.— Вып. 8.— С. 36—49.

⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 36, рис. 45.

⁹ Маркевич В. И. Там же.— С. 75—85.

¹⁰ Маркевич В. И. Там же.— С. 85.

¹¹ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // КСИА.— Вып. 134; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР.— М., 1982.— С. 170; Зіньковський К. В. До проблеми... — С. 13—21; Зіньковський К. В. О методах изучения... — С. 47—51; Крук В. А. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 118—120; Крук В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // РПГТКУ.— Тальянки, 1990.— С. 43—47; Бузян Г. Н., Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Там же.— С. 58—63.

¹² Зіньковський К. В. До проблеми... — С. 17; Крук В. А. К истории населения... — С. 120.

- ¹³ Зіньковський К. В. До проблеми... — С. 20.
- ¹⁴ Круц В. А. К истории населения... — С. 120.
- ¹⁵ Зіньковський К. В. До проблеми... — С. 14.
- ¹⁶ Зиньковский К. В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 24.
- ¹⁷ Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Вказ. праця.— С. 325—334.
- ¹⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена... — С. 75.
- ¹⁹ Видейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // РПГТКУ.— Тальянки, 1990.— С. 119.
- ²⁰ Круц В. А. Планировка поселения... — С. 46.
- ²¹ Зиньковский К. В. Значение моделирования... — С. 28.
- ²² Маркевич В. И. Домостроительство племен... — С. 47.
- ²³ Бузян Г. Н., Якубенко В. А. Вказ. праця.— С. 60.
- ²⁴ Там же.— С. 59—62.
- ²⁵ Гусев С. О. Трипольская культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. // Автореф. дис.... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 7.
- ²⁶ Зіньковський К. В. До проблеми... — С. 29.
- ²⁷ Круц В. А. Планировка поселения... — С. 45.
- ²⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена... — С. 83—85.
- ²⁹ Маркевич В. И. Там же.— С. 36, 37.
- ³⁰ Маркевич В. И. Там же.— С. 37, рис. 46, 1.

A. Г. Колесников

ТРИПОЛЬСКОЕ ДОМОСТРОЕНИЕ

Трипольские «площадки», остатки бытовых и др. сооружений древнего энеолитического населения Украины вызывают непреходящий интерес на протяжении всей истории исследования культуры. К настоящему времени сложились два диаметрально противоположных подхода к интерпретации этих сложных объектов.

Первая концепция объясняет «площадки» как одноэтажные строения, в процессе возведения которых огонь использовался как технологический фактор строительства. Вторая — как одноэтажные с чердачным перекрытием или двухэтажные постройки глинобитного типа, где огонь выступал в качестве деструктивного элемента (ритуальное сожжение жилищ).

Анализ логики интерпретаций, соответствие их фактам археологической практики, характеристики реконструируемых элементов строений и их конструктивных возможностей позволяют считать первую объяснительную концепцию наиболее адекватно отражающей как процесс строительства, так и разрушения трипольских построек. Вторая концепция, по мнению автора, нуждается в дополнительной аргументации, чтобы сохранить свое право на существование.

A. G. Kolesnikov

THE TRIPOLIAN HOUSE-BUILDING.

The Tripolian «grounds» ("ploshchadki") — the remains of the domestic and other buildings of the Eneolithic people of Ukraine — arouses a great interest during the whole period of the Study of Tripolskaja culture. Up to now the two diametrical contrary approaches to the interpretation of these complex objects was formed.

The first conception interpretes the «grounds» as a one-storeyed buildings where the fire was used as a technological factor in the process of building. The second one — as a one-storeyed buildings with a garret or as a two-storeyed pise buildings where the fire was a destructive element (the ritual burning of the dwelling).

The analysis of the logic of the versions and their correspondence to the facts of the archaeological practice, the characteristics of the elements of the building under reconstruction and their constructive possibilities permit to consider the first explaining

version as the most reflected both the processes of building and destruction of the Tripolian buildings. As to author the second version needs the additional reasoning to survive.

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЛЯ

О. В. Цвек

У статті на основі аналізу нових матеріалів розглядається світогляд носіїв східнотрипільської культури, фіксуються особливості прояву релігійних уявлень в різних місцевостях її поширення.

Монолітна ранньотрипільська культура на пізній фазі розвитку тяжіє до диференціації. Локальні особливості, що проявилися у цей час, дозволили окреслити два регіони, кордон між якими проходив у Прuto-Дністровському межиріччі. Аналіз основних ознак, що характеризують західний і східний ареали, вказує на значну різницю за всіма показниками матеріальної та духовної культур. Протягом всього розвинутого Трипілля формувались своєрідні, самобутні риси східного ареалу. Цей процес включав розвиток ранньотрипільських традицій, а також запозичення окремих рис сусідніх, як родинно-близьких, так і іноетнічних масивів. В результаті місцеві племена створили лише їм притаманні прийоми домобудівництва, керамічний комплекс, своєрідні форми прояву ідеологічних уявлень.

Систематизація матеріалів розкопок поселень східного ареалу дає можливість розкрити деякі грани релігійних поглядів і специфіку культової обрядності населення регіону.

За матеріалами Трипільської культури досліджуваного району реконструюються два боки соціальної організації культу, які представлені домашніми ритуалами та ритуалами святилищ поселенських общин. Існування на трипільських пам'ятках вівтарів відзначає ряд дослідників¹. Вівтарі як організуючий елемент родинних святилищ, а також культові атрибути навколо них фіксуються на багатьох поселеннях (Шкарівка, Веселій Кут, Кліщів, Миропілля, Копіювата, Тростянчик). Різноманітні за формою (прямокутні, п'ятилисті, округлі, хрестоподібні) вони були центром будинку, де проходили обряди, необхідними атрибутами яких були ритуальні посудини, виявлені в районі цих підвищень. Вівтарі як правило розміщувались у центральному будинку житлово-господарського комплексу і доглядались в сім'ї, про це свідчать постійні ремонти.

Свідчення общинного культу — святилища, виявлені в Сабатинівці II² і Шкарівці. Сабатинівське святилище і його інтерпретація дають підставу вважати, що воно пов'язане з культом родючості. Таке ж святилище виявлене і на Шкарівському поселенні. Споруда № 5 збереглась частково, її північна частина зруйнована при будівництві каналу. Вціліла частина (53 м²) мала прямокутну форму (рис. 1). Вздовж західної стіни був розташований багатошаровий глинобитний подіум, який повільно знижувався до центру. Нижній ярус «плитчастого настилу» переходив у товстий настил з бурої обпаленої розсипчастої глини, завдяки якому західний бік площа виявився трохи піднятим. На заполірованій похилій площині глинобитного подіума знаходились два вівтарі, повернуті на схід (рис. 1). Один з них (малий), у формі прямокутника із заокругленими кутами, був двоступінчастий. Нижній його ярус мав площину 1,6 м², верхній — 0,56 м². У центрі верхнього яруса (висота — 8—10 см) чашеподібне заглиблення діаметром 0,09 м (рис. 1). Другий вівтар зберігся фрагментарно. Третій (великий) прямокутної форми із заок-

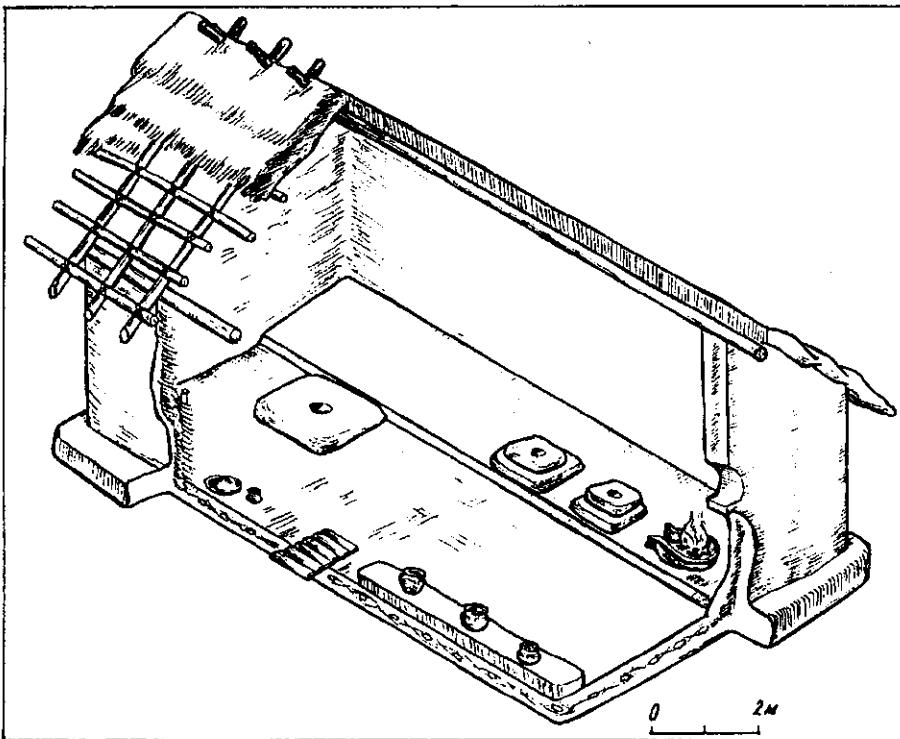

Рис. 1. Реконструкція шкарівського святилища.

ругленими кутами (площа 3,3 м², висота до 12 см) був виявлений у північній частині площадки біля підніжжя подіума. Його поверхня покрита тонким шаром відмуленої, добре обпаленої та ретельно загладженої обмазки. Простежуються сліди кількох поновлень. Первісно вівтар мав форму квадрата (1,7 м²), але при подальших ремонтах його площу дещо збільшено. У північно-західному куті будівлі виявлене овальне в плані відкрите вогнище, глибиною 15 см із заполірованим і обпаленим бортиком та челюстю, зверненою в бік великого вівтаря. У заповненні вогнища — перепалені кістки, фрагменти кераміки, мініатюрні посудини, глиняні конуси.

Вздовж східної стіни будівлі зафіксована одношарова плитчаста вимостка висотою до 10 см, на якій стояли посудини. Привертає увагу значна за розміром світлоглиняна посудина, яка ретельно залощена та прикрашена вишуканим орнаментом, виконаним зубчастим штампом. У південно-східному куті приміщення неподалік великого вівтаря розміщене округле заглиблення (діаметр — 0,45 м, глибина — 0,4 м) з добре загладженою та обпаленою глиняною обмазкою, на дні якого знаходились велика червоноглиняна миска і кубок. Під ними підсипка з кальцинованих кісток великої рогатої худоби (можливо бика)*. Інвентар та конструктивні деталі дають можливість виділити цю споруду з ряду інших і вважати її культовою.

Святилища відомі й на інших трипільських поселеннях: Сабatinівка II³, Солончени I, Коломійщина⁴, Стіна⁵, Коновка⁶, Володимирівка⁷ та ін.

Звернути на схід два вівтарі, священне вогнище, кальциновані залишки черепа бика, посудини з «живою водою» Шкарівського святилища мають особливе значення для розкриття світогляду місцевого трипільського населення. Інтер'єр святилища і його атрибути знаходять аналогії у священних будинках сільських общин куро-аракської культури⁸. Вівтарі з сакральними заглибленнями, знахідка у вогнищі конуса — найбільш раннього символу з

* Визначення кандидата біологічних наук В. І. Бібікової.

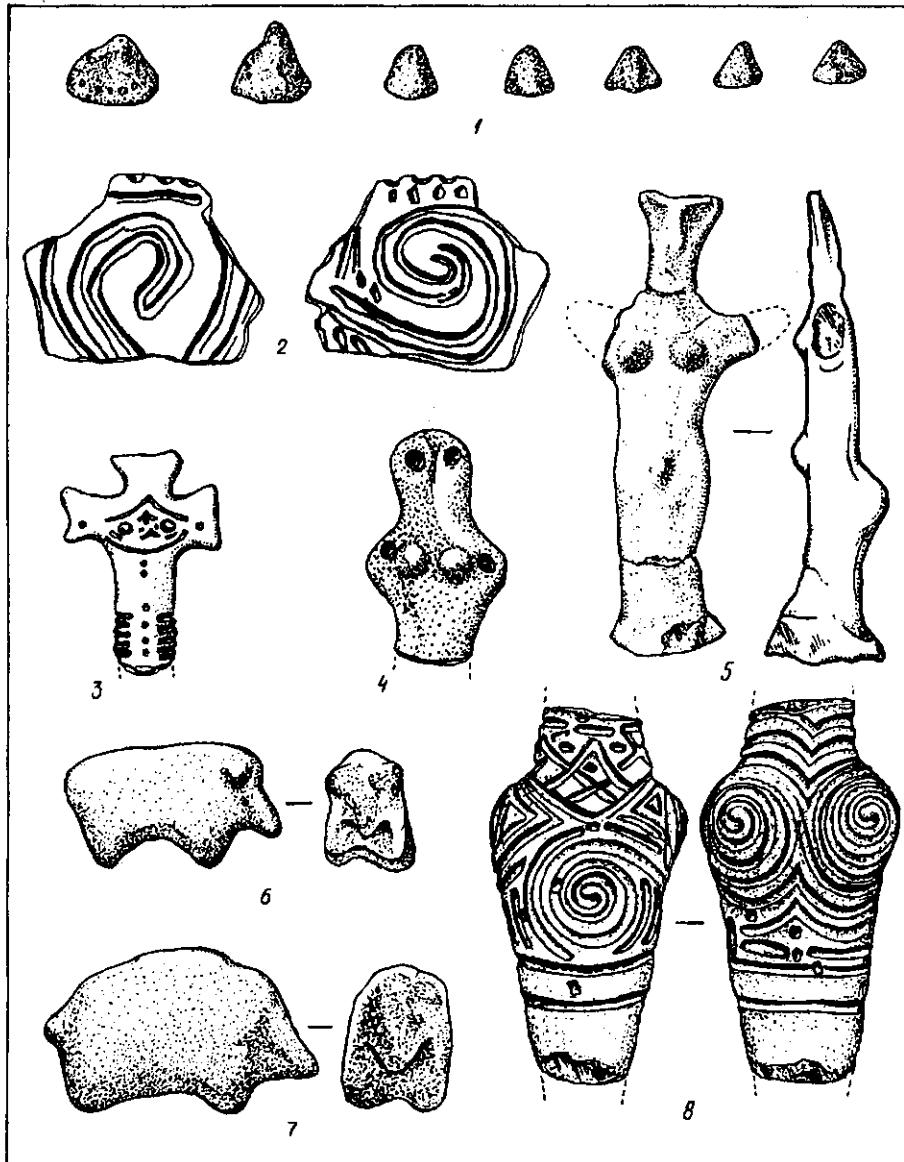

Рис. 2. Пластика.

1. Кокуси. Веселий Кут.
2. Антропоморфна статуетка. Красноставка.
3. Антропоморфна статуетка. Верем'я.
4. Фрагмент статуетки. Гарбузин.
5. Статуетка. Миропілля.
- 6—7. Зооморфна пластика. Веселий Кут.
8. Антропоморфна статуетка. Березівка.

рисами Великої богині-матері, дозволяють вважати, що тут проходили релігійні церемонії, пов'язані зі святом вогню та води, одним із найважливіших літніх свят землеробів.

Особливістю культової обрядності общин регіону, про який іде мова, є обмежене вживання в релігійному церемоніалі антропоморфної пластики, яка досить широко використовувалась у західному ареалі. Антропоморфні фігурки, що сидять, південнобузького типу зустрічаються в незначній кількості лише на поселеннях початку розвинутого Трипілля (Зарубинці). В комплексах пізніших пам'яток (Красноставка, Жакич, Шкарівка, Верем'я), виявлені плоскі (хрестоподібні) статуетки, які отримали місцеве етнографічне

оформлення (рис. 2, 2—3). Семантика їх орнаментальної символіки, як і сам факт виготовлення, пов'язані з культом родючості. окремими екземплярами антропоморфні статуетки представлені у Веселому Куті та Миропіллі. Досить незвичне і своєрідне трактування миропільської фігурки (рис. 2, 5). Дещо частіше жіночі схематичні зображення зустрічаються на пам'ятках кінця розвинутого Трипілля (Гарбузин, Гордашівка) (рис. 2, 4). Статуетки згаданого типу значно поширені на пам'ятках типу Володимирівки, звідки вони, найвірогідніше, і потрапили в середовище населення Буго-Дніпровського межиріччя.

Зооморфні скульптурні зображення (баран, вівця, дикий кабан, ведмідь, риба) виявлені лише на пам'ятках типу Веселий Кут — Пеніжкове (рис. 2, 6).

Декор посудин східного ареалу — складна продумана система, яка за допомогою піктограм передавала світогляд, що склався в середовищі населення цієї території. Небо із запасами вологи, зміна сезонів, кругобіг часу — головні ідеї трипільського орнаменту, розкриті Б. О. Рибаковим на прикладі розписної кераміки. Ці ідеї знаходять відображення і в орнаментальних схемах, які прикрашали посудини поселень східного ареалу. Композиції на них виконані в техніці графіки, що характерно для цього племінного об'єднання. Складний орнамент, що повторюється на кераміці всіх локальних варіантів східнотрипільської культури, свідчить про формування своєї міфологічної системи. За допомогою певних орнаментальних композицій давні традиції передавались майбутнім поколінням, що сприяло збереженню культурної єдності цього племінного об'єднання.

Центральне місце у віруваннях давніх землеробів даного регіону займав культ родючості у різних його обрядових проявах. З порою тривожного очікування в рожаю пов'язувалась ідея існування на небі безмежних запасів води, що знаходяться у розпорядженні двох богинь, небесних благодійниць, які сприяють урожайності. Дуалістичне уявлення про двох богинь було значно поширене у землеробських народів і має давні витоки. Воно притаманне багатьом архаїчним віруванням. Уявлення про двох богинь існувало у населення західно-анатолійської культури (зображення жіночих грудей у святилищі Чато-Хююка)⁹. На багатьох енеолітичних поселеннях Європи, а також на поселеннях раннього Трипілля зустрінуті посудини з рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, що свідчить про сталість уявлень про двох богинь. Такі посудини знайдені біля віттаря Сабатинівського святилища. З раннього Трипілля ці уявлення прийшли в середовище населення східного ареалу. Міф про двох повелительок неба, поширений у населення цього регіону протягом усього розвинутого Трипілля, знайшов втілення у посудинах з рельєфним зображенням жіночих грудей, яке часто облямоване солярними знаками чи відображенням змії (рис. 3, 1,2, 4—6). Ідея двох богинь у Шкарівському святилищі передана двома віттарями, розташованими на високому подіумі. Важлива частина аграрного культу — моління про небесну воду, про дощ — також пов'язана з дуальним божеством. Вода з'єднувала небо з землею, давала їй життя. Ритуали молінь про дощ багатогранні. Невід'ємною їх частиною були біноклеподібні посудини, в які здійснювались жертовні узливання, присвячені двом богиням, з проханням про родючість землі, стада і дарування дощу. Особливо цікаві у цій площині антропоморфні перемички посудині із Шкарівки (рис. 3, 3) та Верем'я¹⁰, на біноклеподібній посудині з Володимирівки розпис верхніх чащ також передає символи двох богинь¹¹. Майже завжди посуд із зображенням чотирьох грудей і «біноклі» знаходять разом біля домашніх віттарів або на них. У цьому плані цікаві вітварі із Липкан і Трушешт, які передають зображення двох богинь з чашами для ритуальних узливань¹². Біноклеподібні посудини значно поширені в зоні трипільських пам'яток східного ареалу. Багатоваріантність трактовки їх функціонального призначення зводиться до ритуалу, пов'язаного з культом родючості¹³, чому не суперечить і наш висновок. В обряді «волхвування» водою, що мав місце у населення східного ареалу, застосовувались, мабуть, кратери, орнамент яких має символи, пов'язані з цим ритуалом. У мистецтві племен східного ареалу відбита сцена ритуального танцю (Гребені) (рис. 4, 1). У потоках води, серед снопів, дві жінки виконують магічний та-

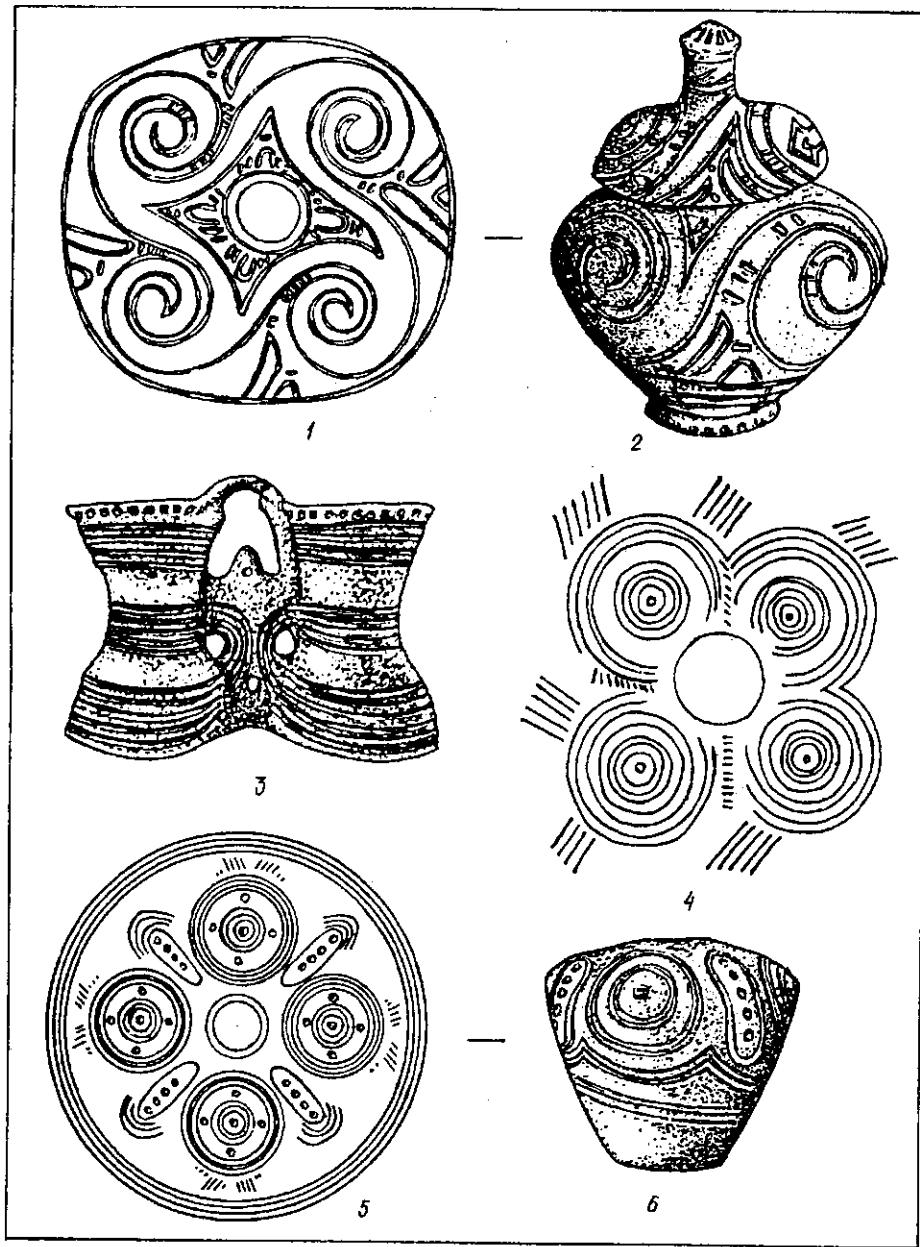

Рис. 3. Посуд та орнаментальні композиції:
 1. Орнаментальна композиція покришки. Березівка.
 2. Антропоморфна посудина. Березівка.
 3. Біоноклеподібна посудина. Шкарівка.
 4. Орнаментальна композиція. Миропілля.
 5. Орнаментальна композиція. Шкарівка.
 6. Антропоморфний посуд. Веселий Кут.

нок дощу¹⁴. На посудинах західного ареалу культурної спільноті Трипілля — Кукутені цей сюжет також зустрічається, але виконаний він у техніці розпису¹⁵.

Цікава обрядність зафіксована в спеціалізованих будівлях для зберігання та розмелювання зерна (Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин). У кожному такому приміщенні є спеціальні місця, де, очевидно, здійснювався обряд, пов’язаний з плодоносною силою зерна. Про це свідчать знайдені в коморі Миропілля спеціальне блюдо, виконане з глини зі значними домішками зерна,

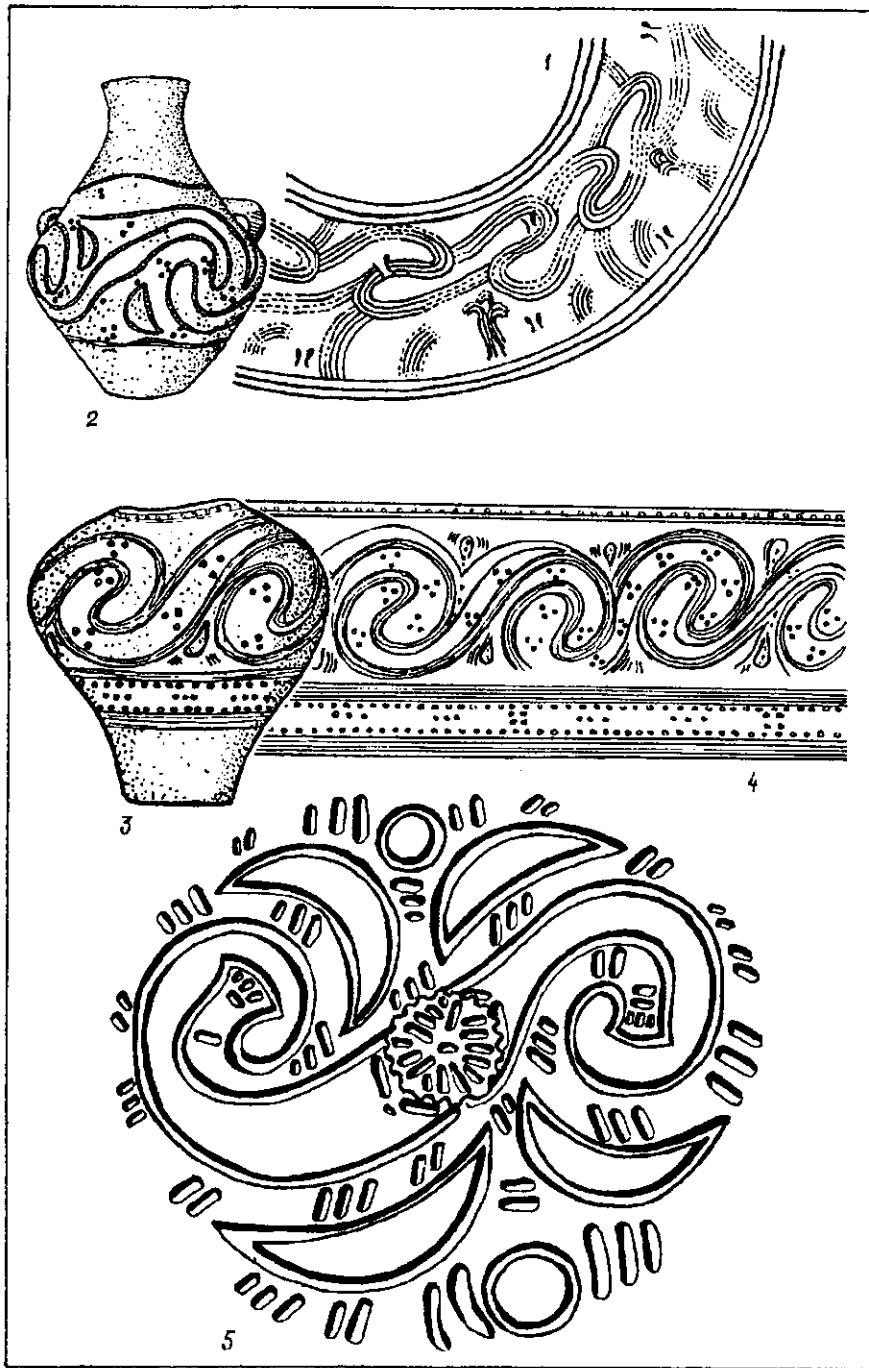

Рис. 4. Посуд та орнаментальні композиції:

1. Орнаментальна композиція. Гребені.
2. Антропоморфний посуд. Веселий Кут.
- 3—4. Зерновик та його орнаментальна композиція. Веселий Кут.
5. Орнаментальна композиція покришки. Березівка.

глиняні моделі хлібців, а також вохра та пластика. Особливо цікава антропоморфна статуетка зі своєрідним трактуванням голови (рис. 2, 5). Аналогічну форму голови має й статуетка з Верем'я¹⁶. Подібне зображення, виконане в техніці розпису, ряд дослідників пояснюють як рогатий головний убір чи рогату маску, а сам образ ототожнюють з прототипом богині полювання¹⁷.

Рис. 5. Орнаментальні композиції. Кераміка:
 1. Орнаментальна композиція. Гренівка.
 2. Віттар. Вигляд зверху. Березівка.
 3. Віттар. Вигляд збоку. Березівка.

Артеміда — богиня, яка дає життя, турбується про все живе на землі, благословляє роди, вссілля і одруження¹⁸. Миропільська статуетка, мабуть, відтворює образ «породіллі»¹⁹. Аналогії цій теракоті ми знаходимо в пам'ятках культури Алдень II²⁰. У подібному приміщенні з Веселого Кута (площадка № 9) також зафіксовані сліди близького за змістом обряду. В східній половині цієї будівлі знаходилося глинобитне підвищення, на якому розміщені зерновики з покришками, дескоровані космогонічним орнаментом — оберегом, кілька зернотерок з розтиральниками. Тут же знайдено фрагмент розписної антропоморфної статуетки та вохру. Мабуть, у цих приміщеннях від-

значались сезонні свята²¹. Навесні, можливо, відкупорювали зерновики, молоти зерно і пекли священні хлібці. Символи головних божеств — стилізовані антропоморфні статуетки брали участь у здійсненні ритуалу. Витоки змісту обрядів, що проводились у зерносховищах, походять з вірувань, відбитих у святилищі із Сабатинівки II²², обрядів Березівського поселення²³ і, певно, з глибшої давнини — малоазійських культів²⁴.

У зерносховищах та культових приміщеннях, як правило, знаходиться посуд з космогонічним орнаментом — оберегом. Часто в складних композиціях присутнє зображення змії, культ якої яскраво проявляється в орнаментиці раннього Трипілля і стійко зберігається протягом усього розвинутого етапу. Образ змії в декорі посудин привертав увагу багатьох дослідників²⁵. Значення цього символу полісемантичне. В. Я. Пропп вважає, що первісно добрий змій, пізніше перетворився у свою противідність²⁶. Але новий образ не заміщує попередній повністю. Вони чудово співіснують у народному фольклорі пізнішого часу²⁷. Співіснують ці образи і в міфології трипільського суспільства. Змій, який охороняє посіви чи вміст посудини, викликає дощ²⁸ — це символи, відтворені в декорі кераміки досліджуваного нами регіону. Пара змій зображена на амулеті, виявленому поруч із зерновиками (Веселій Кут), зображення змії розміщене на пласкій статуетці-оберезі з Красноставки (рис. 2, 2). Цей символ часто декорує культові предмети (Березівка) (рис. 5, 2). Композиційна схема з мотивами змії, яка інколи переходить у спіраль, з'явившись у ранньому Трипіллі, стає однією з основних і найпоширеніших в орнаментиці посудин східного ареалу.

Марія родючості полів, зерна тісно переплітається з магією родючості людини. У цьому плані цікаві посудини з антропоморфними рисами. У Березівці знайдено посуд, який скульптурно передає жіночий образ. Його тулуб декоровано зображенням змія. Перемичка біноклеподібної посудини із Шкарівки відтворює жіночий образ (рис. 3, 3). На аналогічній посудині з Веселого Кута розтруби з'єднуються ромбом з округлим отвором у середині (рис. 6, 1). Ромб пов'язується дослідниками з символом жінки та родючості²⁹. З другого боку він відтворює чотири сторони світу, простір³⁰. Округлий отвір у перемичці, мабуть, символізує солярний знак³¹. Поєднання між собою символів родючості та астральних знаків підтверджує нашу думку про використання біноклів у ритуалах, пов'язаних з культом родючості та вказує ще раз на полісемантичність релігійних уявлень трипільців. У плані цього сюжету цікаві знахідки антропоморфних посудин, які мають жіночі та чоловічі ознаки. Посудини з рельєфними чоловічими ознаками виявлені на поселеннях Веселій Кут (рис. 4, 2) і Верем'я. На цих же пам'ятках знайдені антропоморфні по-

Рис. 6. Посуд:
1. Бінокль. Веселій Кут.
2. Тринокль. Веселій Кут.

судини, в орнаментиці яких присутні символи, що передають образ жінки. Аналогічна кераміка зустрічається на поселенні Кліщів. Розписна посудина з цього поселення доповнена рельєфною чоловічою ознакою, а інша декорована розписом, що передає образ жінки³².

Наявність цих посудин, мабуть, свідчить про існування культу небесного подружжя³³, який набув такого своєрідного вияву.

Прогресивний розвиток гончарного виробництва у населеннях східного ареалу народив певні вірування. У багатьох народів виготовлення кераміки має яскраво виражений магічний характер³⁴. У зв'язку з цим певний інтерес викликають об'єкти і предмети культу, пов'язані з керамічними майстернями. На Шкарівському поселенні до одного житлово-виробничого комплексу входили гончарна майстерня і культова будівля. Інтер'єр святилища та виявлений там інвентар дають можливість вважати, що тут проходили церемонії, пов'язані зі святом вогню та води.

Під час розкопок гончарної майстерні на поселенні біля с. Веселий Кут також простежено культ, який мав відношення до керамічного виробництва. Спорудження гончарного горна супроводжувалось окремими релігійними церемоніями, свідченням чого є мініатюрні глиняні конуси, розміщені у певній системі під фундаментом стін печі (рис. 2, 1). В одній з майстерень знаходився вівтар з біноклеподібною посудиною на ньому. Тут же знайдені перепалені фрагменти черепа бика.

На поселенні біля с. Тростянець поруч з приміщенням, де знаходився горн, виявлено круглий вівтар з чашоподібним заглибленим, навколо якого розташовані зооморфні та інші культові посудини. Тут же знайдено пінгадер з розписом.

Наведені приклади свідчать про появу в трипільському суспільстві вірувань, які мали відношення до керамічного виробництва (промисловий культ за С. А. Токаревим)³⁵. Певну роль у культі, пов'язаному з виробництвом кераміки, відігравало уявлення про двох богинь. Вияв дуалістичної ідеї спостерігається у двох вівтарях Шкарівського святилища, в бінокулярній посудині на вівтарі майстерні з Веселого Кута і в аналогічних посудинах біля вівтаря в Тростянецьку. На інші ритуали, пов'язані з керамічним виробництвом Трипілля, вказує ряд авторів³⁶.

Етнографічні матеріали дозволяють оцінити важомість становища в суспільстві людей, відзначених божеством (причетних до рідкісного ремесла), які користувалися особливими почестями серед своїх одноплемінників. Марновірна свідомість надавала цим людям надприродних властивостей, їм присувалась магічна сила, чудотворні якості³⁷. Процес виділення осіб зі специфічними релігійними функціями почався, очевидно, наприкінці раннього Трипілля і розвивався на його середньому і пізнньому етапах³⁸. В общинах з'являються професіонали, які виконували ритуальні обряди та зберігали існуючі традиції. Фахівці по здійсненню релігійних функцій займали відособлене і часто панівне становище в общині. Можливо, майстер, який виготовляв з глини і води посуд та вмів керувати вогнем гончарної печі, міг виконувати обряди, пов'язані з культом священного вогню та води.

Протягом багатовікового існування пам'яток східного ареалу Трипілля змінюються співвідношення складових частин його господарської системи, ускладнюється соціальна структура, що знаходить відображення в деяких нових аспектах світогляду. Підвищення ролі скотарства викликає посилення обрядності по відтворенню стада. На спеціальних вівтарях виявлені ритуальні посудини, заповнені кальцинованими кістками тварин (Веселий Кут, Миропілля). Інколи спалене жертвовне м'ясо чи посудина, заповнена ним, закопувались під підлогу житла або в ямах (Шкарівка, Веселий Кут, Гарбузин). Цей звичай зберігається і в пізніший час. Так, у Коломийщині I під фундаментом житла № 25 виявлена посудина з жертвовними кістками тварин. Подібний ритуал спостерігається і на інших територіях поширення Трипільської культури³⁹. У плані розвитку описаного культу цікаві спостереження, пов'язані з визначенням видової приналежності фауністичних залишків. У Шкарівці, Веселому Куті, у стаді яких переважав бик, посудини заповнювались його перепаленими кістками. На вівтарі у Миропіллі посудина запов-

нена кальцинованими кістками дрібної рогатої худоби, яка переважала у стаді цієї та пізніших пам'яток. Звичай закопувати під підлогою перепалені кістки або тварин має подвійне трактування. Деякі дослідники вважають, що він відбиває культ, пов'язаний з ідеєю оборотності, відродження і, зрештою, співзвучний ідеї родючості, збільшення сім'ї, роду, його благополуччя⁴⁰. О. О. Формозов вважає, що виявлені під підлогою жителі залишки тварин є «будівельними жертвами»⁴¹. Обидві версії не виключають одна одну, відбиваючи складність і конкретичність культу. Посилюється і культ сімейних предків-покровителів, який одержав тотемістичне забарвлення. Уявлення про тотемістичних предків є не що інше, як міфологічна персоніфікація почутия єдності групи, спільноті її походження і спадкоємності традицій⁴². Сприйняття цієї ідеї населенням східного ареалу документується знахідками різноманітних зооморфних статуеток, похованнями тварин або їх частин під підлогою будинків. Особливо це характерно для пам'яток початку розвинутого Трипілля Південного Бугу (Березівка) і середини цього етапу в Буго-Дніпровському межиріччі. Під підлогою будинків у садибах пам'яток типу Веселого Кута — Пеніжкове ми зустрічаємо різноманітні зооморфні статуетки. Як правило, ці атрибути культу виявляються в одній з житлових споруд комплексу, вірогідно, в будинку старійшини сім'ї. Зооморфна пластика представлена добре збереженими екземплярами, що дає можливість визначити їх видову приналежність (вівця, дикий кабан, ведмідь, риба) (рис. 2, б, 7). В одному з комплексів під підлогою будинку поряд з піччю виявлено ритуальне поховання ягняти. Різноманітність видів зображенів тварин та звірів, маєть, пояснюється тим, що тотемізм був не лише формою усвідомлення зв'язку колективу, його єдності, але й усвідомленням його протилежності іншим групам⁴³. Різні тотеми сім'ї виступали в ролі покровителів колективів і нерідко останні носили однакові з ними імена⁴⁴. Повторюваність знахідок зооморфних зображень у кожному житлово-гospодарському комплексі на ряді поселень (Веселий Кут, Пеніжково-Бучагівка, Харківка, Копіювата) дозволяє говорити, що ми маємо справу з сімейним культом. Кожна з таких груп усвідомлює спорідненість з тим чи іншим тотемом — заступником і проводить магічні обряди впливу на нього. Обряд, атрибути якого є зооморфна пластика, ритуальні поховання тварин, пов'язаний з певною групою населення і носить колективний характер, що свідчить про пережитки тотемізму. Культ сімейних святинь і заступників, як форма релігії, зберігається у батькох народів і після розкладу материнського роду. У північноамериканських індійських племен при переході до патрілійного роду збереглись уявлення про міфічних предків і сімейних заступників із зооморфними і зооантропоморфними рисами. У народів Сибіру при становленні батьківського роду розвивається культ родових святинь і заступників, що веде до злиття сімейних і родових форм культу. Кожний нанайський рід має своїх духів-заступників, зображення яких зберігається в коморі чи під дахом фанзи. Доглядає за святынями старший у сім'ї⁴⁵. У стародавній Адигеї відзначено шанування домашнього вогнища і родових божеств-заступників; у кожній сім'ї — свій заступник⁴⁶. Пережитки тотемістичних уявлень і світогляд населення Буго-Дніпровського межиріччя тісно переплітаються з іншими уявленнями, породженими землеробською спохою, — з ідеєю родючості. Так, у деяких зооморфних статуетках виявлено домішок зерна, що свідчить про синтез культів.

Орнаментальні композиції зерновиків — яскраве відображення релігійних уявлень населення східного ареалу, передають тричленну структуру світу (рис. 4, 1, 3, 4). В композиціях орнаменту відтворено небо, сонце, хмари, що біжать, інколи з падаючим дощем. Під цим іде зображення рослин, будинків, людини. Нижче смужки землі зображені не було, це дає можливість думати, що у цієї групи племен уявлень про особливий потойбічний світ не було, і, ймовірно, пояснює відсутність могильників у добу розвинутого Трипілля. Маєть, вони мали особливий ритуал поховання, який не залишав речових слідів. Швидше всього, це було тілоспалення. На вітварі одного з будинків Миропільського поселення в посудині з кальцинованими кістками тварин виявлено фрагмент обгорілої кістки людини. Під час розкопок у Верем'ї та Щербанівці неодноразово зустрічались грушоподібні посудини, декоровані

складними композиціями заглибленого орнаменту, з кальцинованими кістками людини. На площах цих поселень часто знаходили рештки обгорілих людських черепів. Виявлені також площахи із залишками кремації (Верем'я — XXVI, Халеп'я I i II)⁴⁷. Посудина з кальцинованими людськими кістками виявлена в шарі попелу, в ямі одного з будинків поселення в Колодистому⁴⁸.

Одним з важливих завдань вивчення ідеології Трипілля є встановлення особливостей прояву релігійних церемоній в різних місцевостях поширення культури. У міру розселення і подальшого розвитку споріднених груп носіїв східнотрипільської культури при збереженні загальних рис нарстають і стають відчутними деякі відмінності в їх матеріальній і духовній культурі. Ще більше ускладнюється світогляд населення східного ареалу, коли до його складу вливаються нові групи населення зі своїми віруваннями та культами.

У період розвинутого Трипілля в межах східнотрипільської культури виділяються групи пам'яток, на основі яких склались чотири локальні варіанти. Поселення буго-дніпровського варіанту розташовані в основному в басейнах річок Рось, Гірський та Гнилий Тікіч. Пам'ятки північнобузького (за І. І. Зайцем) або середньобузького (за С. О. Гусевим) варіанту локалізуються по обох берегах північної частини середньої течії Південного Бугу. Третій, південнобузький варіант займає південну частину середньої течії ріки. Четверта група поселень сконцентрована в Подніпров'ї, в районі між Обуховом та Ржищевом і відповідає дніпровському локальному варіанту.

Зараз з'явилися матеріали, які дозволяють, поряд із загальними рисами в релігійних уявленнях населення східнотрипільської культури, визначити відмінності в культовій обрядності для деяких з її локальних варіантів.

У віруваннях населення буго-дніпровського локального варіанту чільне місце займає дуальне жіноче божество, якому присвячені Шкарівське святилище та ритуали, що здійснюються навколо сімейних вівтарів (рис. 1). На посудинах, що зображують жіноче божество, чотирікратний символ — груди — облямовується знаком сонця (рис. 3, 4—6). Лише у населення пам'яток типу Веселого Кута — Пеніжкове (Веселий Кут, Копіювата, Пеніжкове, Вільховець) цього локального варіанту існував ритуал закладки під майбутнє житло зооморфних пластичних зображень тварин, риб тощо. У носіїв східнотрипільської культури цього району у другій половині розвинутого Трипілля з'являються трьохчасні культові посудини. Близька за формулою знахідка виявлена на кукутенському поселенні Флорешти V (фінал ВІІІ)⁴⁹.

Ці посудини близькі посуду лендельської культури (Глубокі Масувські)⁵⁰, але за формою та декором вони місцеві. Так, триноколь, знайдений на поселенні Веселий Кут (рис. 6, 2), прикрашений візерунком, виконаним червоною фарбою з чорним облямуванням. Композиція і стиль розпису характерні для посуду цього поселення. За формулою, пропорціями та розписом він подібний до бінокля, знайденого на вівтарі керамічної майстерні з Веселого Кута (рис. 6, 1).

Поховання вівці під підлогою жителі цього ж поселення також знаходить аналогії в обрядах, зафікованих на поселеннях лендельської культури⁵¹. У цей період населення Буго-Дніпровського межиріччя має контакти з носіями згаданої культури, що можливо, привело до проникнення деяких елементів ідеологічних уявлень, притаманних племенам лендельського кола, в трипільське середовище.

Дослідники середньобузького локального варіанту вказують на особливість проведення культових дійств⁵². При виконанні сімейних ритуалів населення Кліщів застосовувало велику кількість біноклеподібних посудин⁵³. Ритуальні антропоморфні посудини цього поселення мали своєрідне оформлення і були розписані у стилі, характерному для кукутенських пам'яток Подністров'я. Культові церемоніали на поселеннях середньобузького регіону, мабуть, відбувалися не тільки в спеціалізованих будівлях, а й у відповідних

місцях на просторі⁵⁴. Між будовами часто зустрічаються невеликі заглиблення, в яких знаходять чимало речей сакрального змісту: пластику, бінонглі, черепи та роги тварин, конуси, хлібці (Вербівка I, Тростяник та ін.). У Вербівці I у заглибленні знайдено 5 фігурок птахів, інтерпретованих дослідником цього поселення як ритуальний набір⁵⁵. На деяких поселеннях* (Немирів, Ворошилівка) виявлені культові ями, заповнені попелом, серед якого знаходилися зооморфна, антропоморфна пластика, пінтадери, хлібці та кістки тварин. Специфіку регіону також визначає невелика кількість орнаментованої пластики. На деяких поселеннях зустрічаються жіночі фігурки, пофарбовані червоним кольором. Поширені тут і пластика великих розмірів⁵⁶.

Ритуали населення середньобузького локального варіанту, на що вказує С. О. Гусев, часто мають зооморфне навантаження (Вербівка I, Тростяник, Ворошилівка). У цьому плані надзвичайно цікаве святилище з Ворошилівки⁵⁷. В одному з його приміщень розміщено жертвовник, на якому знайдено крем'янний ніж для м'яса та предмети культу із зооморфними рисами. Стіни між камерами святилища були пофарбовані червоною вохрою. У невеликому заглибленні біля культової споруди виявлено модель будівлі, антропоморфну та зооморфну статуетки. Привертають увагу реалістичні зооморфні деталі моделі. У давніх землеробів існувала традиція прикрашати ритуальні будівлі зображенням тварин (чи їх частин)⁵⁸. Образ зооморфного божества часто увінчував фронтони моделей (Кашиорелі, Бранче, Вадастра, Розохуватка, Ворошилівка та ін.), що дає можливість припускати аналогічне оформлення і для існуючих святилищ. Цікавою деталлю є те, що у святилищі з Ворошилівки виявлена овальна миска на ніжках. Близької форми посудина знайдена в Шкарівському та Раковецькому святилищах, а також культовому комплексі Чатал Гуюка. За рядом ознак Ворошилівське святилище, на думку дослідників, призначалось для проведення магічних дійств, пов'язаних з поклонінням тваринам (бику)⁵⁹. Культові будівлі аналогічного змісту відомі в Подністров'ї (Раковець, Конівка)⁶⁰. Проникнення носіїв кукутенської культури в Побужжя простежується з самого початку розвинутого Трипілля, а на етапі VI—VII вже чітко фіксується імпульс із Західу⁶¹. Можливо, кукутенське населення принесло в Середнє Побужжя не тільки поліхромію розпису посуду, а й характерні для цієї культури культури, які, наклавшись на місцеву основу, дали своєрідне забарвлення ритуалам цих пам'яток.

Свої особливості має і світогляд носіїв південнобузького локального варіанту. В ідеологічних уявленнях жителів цього регіону в період розвинутого Трипілля відчувається спадкоємний зв'язок з ранньотрипільськими племенами, що знаходять вияв у міфічних образах, відображеніх у декорі кераміки, пластики та інших предметів. Найбільшого поширення у цьому секторовиці набув культ змія. Релігійні уявлення, пов'язані з цим образом, у вигляді міфів і обрядності, на думку В. М. Даниленка і В. Г. Збеновича, відносяться до періоду формування ранньотрипільської культури⁶². Змій — одна з найскладніших та незрозумілих фігур світової релігії⁶³ — також привертає увагу дослідників Трипілля⁶⁴. Зображення змія часто зустрічається на кераміці й ритуальних предметах як ранньотрипільських поселень цього регіону (Гайворон, Гренівка, Сабатинівка II та ін.) (рис. 5, 1)⁶⁵, так і на пам'ятках етапу VI (Сабатинівка I, Березівка). Аналіз композиційних схем орнаменту, де використано ідеограму змія, дозволяє визначити кілька його семантичних ознак. Посудини, які відтворюють дуалістичний образ богині родючості, характерні для всіх племен східнотрипільської культури. В секторовиці населення південнобузького локального варіанту вони отримують притаманне лише йому оформлення — символ грудей, оточених зображенням змія. На цих посудинах і покришках поряд зі змієм розміщується ідеограма місяця — знак Великої Богині-матері (рис. 3, 1, 4, 5). У землероб-

* Через обмеженість матеріалів, що характеризують ідеологічні уявлення цього регіону, ми звертаємося і до пам'яток кінця розвинутого Трипілля, які, мабуть, певною мірою відображують ритуали ранішого часу.

ському світі Велика Богиня часто виступає в образі богині Місяця — богині відродження, яка дарує життя, підвищує родючість. Можна гадати, що комплекс посудин описаного типу призначений, мабуть, для зберігання насіння, був відтворенням образу Великої Богині (рис. 3, 2): закладене нібито в утробу богині насіння підвищувало свою родючість. У цих композиціях відчувається семантичний зв'язок між уявленнями стародавніх землеробів про родючу силу жінки з родючістю землі, зерна.

Вивчення розгорнутого орнаменту однієї з посудин Березівського поселення описаного вище типу дозволило встановити, що композиція ідеограм передає сонячно-місячний цикл (рис. 3, 1). Від лінії землі відходять і здіймаються вгору, як посередники між небом і землею, чотири змії, в утробі кожного з них зображені місяць, який також виходить із землі. Різні розміри знаків місяця і певна кількість ямок біля кожного з них дозволяють вважати, що тут зображені фази місяця, зміна яких лежить в основі обчислень місяців. Річний рух землі навколо сонця відображає чотиричасність середньої частини композиції, яка передає пори року. В ній же відображена ідея дуалістичності Великої Богині — вмираючої та вічно відроджуючої природи. Відродження — один з головних її проявів. Богиня асоціюється з півмісяцем, чотиричасними композиціями. Ромб навколо горловини посудини може виступати як універсальний символ простору, чотирьох сторін світу⁶⁶. На посудині з Березівки відображена ідея одного з найраніших примітивних місячно-сонячних календарів, які були поширені в досконалішому вигляді у Вавілоні, Китаї, Індії та інших країнах стародавнього світу⁶⁷.

На покришках вищезгаданих посудин часто зображена пара змій, що в зустрічному русі обертаються навколо грибоподібної ручки⁶⁸. Образ змія-дракона, на думку В. М. Даниленка, пов'язаний з сонцем та небесною волгою⁶⁹. Це явище відзначено і для олександрівської групи ранньотрипільських поселень⁷⁰. Міфологічний образ змія-дракона характерний не лише культури Кукутені-Трипілля⁷¹, але й всьому колу неоенеолітичних культур південно-східної Європи⁷². Верхнє розміщення ідеограми змія відносно всієї орнаментальної композиції, пофарбування його тулуба в червоний колір на покришках посудин з Березівки і наведені вище аналогії дають підставу вважати, що перед нами небесний змій-дракон (рис. 4, 5). Таке трактування образу підтверджує його причетність до родючості рослин⁷³ і тісно пов'язане з ідеєю, закладеною в орнаментальних композиціях цієї групи посуду.

На Березівському поселенні зустрічаються посудини, які своєю формою нагадують жіночу фігуру, але вони дещо іншого типу, ніж згадувані вище. Швидше всього, вони нагадують велику порожнисту статуетку. В декорі цього посуду також відтворено образ змія. Обвиваючи ноги та стегна жінки, він тягнеться до її лона. Близькі за формуєю посудини і статуетки з орнаментом даного типу характерні для раннього Трипілля⁷⁴. Аналогічна статуетка відома з більш ранніх розкопок із Березівки⁷⁵. Семантичний взаємозв'язок двох начал змійного і жіночого відзначався багатьма дослідниками. У давньо-китайській міфології змій-дракон Лун — добра істота, втілення світлої небесної сили, зв'язок землі з небом. Мабуть, близький образ зображені і на посудинах та теракотах південнобузького локального варіанту.

У стародавній міфології виділяється ще один образ — самка змія, яка відіграє велику роль у створенні світу. Вона постачає його енергією і поїТЬ землю водою. У віруваннях, пов'язаних з нею, вона сприймалась як покровителька життя, носій добра та хранителька всього найціннішого.

Змія — хтонічна істота, символ землі і родючості, хранителька вод, космічний медіатор, що з'єднує небо і землю⁷⁶. І. В. Мельничук вважає, що в період розвинутого Трипілля змія виступає як атрибут богині родючості й уособлює в собі жіноче начало⁷⁷. На поселеннях південнобузького локального варіанту виявлена група статуеток, на яких зображена ідеограма змії іншого типу, ніж описана вище. Нижче ромба, який передає знак засіянного поля, розміщена згорнута клубком змія. Аналогічні зображення знаходяться на сидницях статуетки, а іноді і на зімкнутих ногах (рис. 2, 8). На початку розвинутого Трипілля ідеограма змії, виконана на пластиці врізним орнаментом, змінюється розписом. На нашу думку, образ змії, згорнутої клубком, вико-

нував роль оберега. Талісман з аналогічною ідеограмою знайдено в культовому місці комори з Веселого Кута. Охоронну функцію образу змії підкреслював Б. О. Рибаков, вивчаючи трипільську пластику⁷⁸. М. Гімбулас вважає, що населення стародавньої Європи поклонялось змійній богині, атрибутом якої були змії на статуетках⁷⁹. На глибоку архаїку і сталість культу змії вказує О. В. Антонова⁸⁰. Свідченням поклоніння населення південнобузького локального варіанту образу змії є як описані вище статуетки, так і переносні вівтарі, виявлені на поселенні в Березівці. Один із них (зооморфної форми) глиняний вівтар на чотирьох ніжках, що нагадує черепаху. До речі, залишки деталей панциря цієї тварини досить часто зустрічаються серед фауни поселень згаданого регіону. В центрі круглого диска вівтаря відтворено образ змії, згорнутої в клубок, а по його краях вигравірувані різні знаки, які мають семантичний зміст. Переносні вівтарі близького типу виявлені в культурі Болград-Алдень II⁸¹. Зображення змії відомі і на антропоморфних та глиняних жертвниках культури Градешниця. До речі, деякі знаки, зображені на диску вівтаря з Березівки, знаходять аналогії серед знаків на глиняних табличках цієї ж культури⁸². У пізніший час у цьому районі в будинках зафіковані стаціонарні хрестоподібні глиняні жертвники⁸³. Часта повторюваність образу змії в культовій обрядності дозволяє вважати, що вона могла бути тотемом цього племені.

Ще про одну особливість культів населення південнобузького локального варіанту свідчать знахідки рогів тварин. Роги бика, що символізують постійне створення і зміни вважають атрибутом великої богині. З колом скотарських та мисливських ідеологічних уявлень пов'язаний і інший божествений персонаж — прототип Артеміди⁸⁴. Слід зазначити, що в господарстві населення, яке залишило ознаки цього обряду, велику роль відігравало полювання. Чепери диких тварин — часті знахідки під будинками Березівського поселення. Населення цього району практикувало й певні ритуали, пов'язані з печами, що підтверджує знайдена на березівському поселенні модель печі з культовими ознаками. Існування обрядів, пов'язаних з печами, підтверджують і знахідки моделей горнів у багатьох неоенеолітичних культурах Південно-Східної Європи⁸⁵.

У релігійних уявленнях мешканців цього регіону в період розвинутого Трипілля (поряд із спадкоємним зв'язком з ранньотрипільськими племенами) відчувається і вплив носіїв гумельницького кола культур, особливо найближчих сусідів — населення культури Алдень II. Проникнення останніх у середовище населення південнобузького локального варіанту відчувається як в духовній, так і в матеріальній культурі. У світогляді, в мистецтві орнаменту і пластики носії східнотрипільської культури відображали свій міфічний світ. Інтер'єр святилищ і здійснювані в них обряди з різноманітними атрибутами створювали зміст їх релігійних свят. Поклонінням своїм богам давні землероби хотіли забезпечити циклічне оновлення життя.

Примітки

¹ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— М.—Л., 1949.— № 10; Мовша Т. Г. Святилища Трипольской культуры // СА.— 1971.— № 1.— С. 201—205; Цвек Е. В. Религиозные представления населения восточного ареала трипольско-кукутенской области // Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 160.

² Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО.— Одесса, 1960.— 1(34).— С. 291, 292.

³ Там же.— С. 219—292.

⁴ Мовша Т. Г. Глинобитные жилища раннетрипольского поселения Солончены I // Изв. Молд. ФАН СССР, 5 (25).— Кишинев, 1955.— С. 9.

⁵ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА.— 1950.— № 10.— С. 24, 28.— Рис. 5, 1.

⁶ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 46.

⁷ НА ІА АН України, Ф. 10.

⁸ Арешан Г. Е. Элементы религиозных представлений эпохи зарождения городской циви-

- лизации // Идеологические представления древнейших обществ.— М., 1980.— С. 53—58; Мун- чаев Р. М. Энеолит Кавказа // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 129, 130.
- ⁹ Mellart J. P. Catal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolic.— London, 1967.— Р. 107, f. 21; Р. 113, f. 26; Антонова Е. В. К реконструкции мировосприятия неолитических обитателей Анатолии (на материалах Четал Хуюка) // Идеологические...— С. 49—53.
- ¹⁰ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС.— М., 1901.— Т. 1.— Табл. XXVI.
- ¹¹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 2.— С. 16.— Рис. 28.
- ¹² Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 50.— Рис. 78, 4; Petrescu-Dumbovita M. Santierul Trusesti // SCIV.— 1953.— Anul. XV. 1.— Р. 14, f. 2.
- ¹³ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днепре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 147; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1982.— С. 186, 187.
- ¹⁴ Цвек О. В. Трипільська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія.— 1984.— XVI.— С. 76—82.
- ¹⁵ Думитреску Г. Антропоморфное изображение на сосудах из Трояна // Dacia. SN.— IV, 1960.— С. 32.— Рис. 1; С. 34.— Рис. 2; С. 36.— Рис. 34; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 48.— Рис. 72.
- ¹⁶ ТКУ.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 164.— Рис. 26.
- ¹⁷ Маркевич В. И., Черныш Е. К. Исследования в Прuto-Днестровском междуречье // АО 1973.— М., 1974.— С. 423; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 166; Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология. Поиски, находки.— К., 1980.— С. 194; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 189.
- ¹⁸ Кун Н. А. Легенды и мифы древней Греции.— М. 1957.— С. 41.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 166.
- ²⁰ Бибиков С. Н., Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница на территории УССР // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 266, 267.
- ²¹ Цвек Е. В. Некоторые вопросы становления идеологических представлений трипольских племен Буго-Днепровского междуречья // Идеологические представления древнейших обществ.— М., 1980.— С. 101.
- ²² Макаревич М. Л. Об идеологических...— С. 290—292.
- ²³ Цыбесков В. П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1976.— С. 173.
- ²⁴ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1984.
- ²⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 36.
- ²⁶ Propop B. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 216—280.
- ²⁷ Риндюк Н. В. Деякі питання ідеології давньоземлеробських племен та семантика підвіски буго-дністровської культури // Археологія.— 1993.— № 3.
- ²⁸ Рыбаков Б. А Язычество...— С. 170.
- ²⁹ Амброз А. К. Раннеземледельческий символ // СА.— 1965.— № 3.— С. 13—27.
- ³⁰ Антонова Е. В. Указ. соч.— С. 14.
- ³¹ Риндюк Н. В. Вказ. праця.
- ³² Заец И. И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге (VI—VII) // СА.— 1974.— № 4.— С. 180—199.— Рис. 5, 1; 20, 7; Заец И. И., Рыхов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге.— К., 1992.— С. 96.— Рис. 47, II.
- ³³ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 157—166; Чмыхов М. О. Ідея священного шлюбу у культуры трипольских племен // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тальянки—В — Кут-Майданецкое.— 1990.— С. 158—162.
- ³⁴ Воеводский М. В. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР // СА.— 1936.— № 1.— С. 66; Григорьев Г. В. Архаические черты в производстве керамики у горных таджиков // Изв. ГАИМК.— 1931.— Т. X.— Вып. 10.— С. 1, 2.
- ³⁵ Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.— М., 1964.— С. 236—252.
- ³⁶ Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с составлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие...— С. 146—152; Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.: Автореф. ... канд. дис.— К., 1992.— С. 16.
- ³⁷ Токарев С. А. Указ. соч.— С. 297.
- ³⁸ Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 184; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 151.
- ³⁹ Формозов А. А. Строительные жертвы на поселениях и в жилищах эпохи позднего металла // СА.— 1984.— № 4.— С. 239.

- ⁴⁰ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 197, 198; Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре.— К., 1974.— С. 101; Мунчаев Р. М. Указ. соч.— С. 137.
- ⁴¹ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 238—241.
- ⁴² Токарев С. А. Указ. соч.— С. 67.
- ⁴³ Толстов С. П. Пережитки тотемизма в дуальной организации у туркмен // Проблемы истории докапиталистических обществ.— М., 1935.— № 9—10.— С. 3—41.
- ⁴⁴ Спиркин А. Происхождение сознания.— М., 1960.— С. 290.
- ⁴⁵ Токарев С. А. Указ. соч.— С. 256, 275.
- ⁴⁶ Там. же.— С. 244.
- ⁴⁷ ТКУ.— С. 91—92, 144.
- ⁴⁸ Спицын Л. А. Раскопки глиняных площадок близ села Колодистого Киевской губернии // ИАК—СПБ., 1904.— В. 12.— С. 102.
- ⁴⁹ Тодорова Т. Д. Об одной уникальной находке культуры Кукутень-Триполье // Раннеземледельческие...— С. 166—168.— Рис. 1.
- ⁵⁰ Neustupni, J. Nastin pravekych dejn Ceskoslovenska.— Praha, 1960.— S. 192.
- ⁵¹ Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области // КСИИМК.— 1956.— № 63.— С. 139.
- ⁵² Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 13—15.
- ⁵³ Засець І. І. Ідеологічні уявлення трипільців поселення Кліщів // Тези доп. Х Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.— Вінниця, 1991.— С. 12, 13.
- ⁵⁴ Макаревич М. Л. Исследования...— С. 28.
- ⁵⁵ Хавлюк П. И. Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА.— 1959.— № 3.— С. 205—208.
- ⁵⁶ Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 13, 14.
- ⁵⁷ Засець І. І. Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 130—132.
- ⁵⁸ Muller Karpe, H. Uandbuch der Vorgeschichte.— Munchen, 1968.— Band II,— Jungsteinzeit, Tagein.
- ⁵⁹ Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 15.
- ⁶⁰ Попова Т. А. Культовый комплекс трипольского поселения Раковец в Молдавии // Краткое содержание докладов годичной научной сессии Ин-та этнографии АН СССР.— Л., 1983.— С. 48, 49. Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Вказ. праця.— С. 42—52.
- ⁶¹ Цвек Е. В. Локальные варианты восточного Триполья // Раннеземледельческие...— С. 21—24; Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 16.
- ⁶² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 24; Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовая культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 20.
- ⁶³ Propp B. Я. Указ. соч.— С. 216—280.
- ⁶⁴ Болсуновский К., Макаревич М. Л., Маркевич В. І., Мовша Т. Г., Цвек О. В., Збенович В. Г. у своих працях звертались до цього образу.
- ⁶⁵ Макаревич М. Л. Исследования...— С. 290—292; Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 20—34.
- ⁶⁶ Антонова Е. В. Очерки...— С. 71; Евсюков В. В. Мифология китайского неолита.— Новосибирск, 1988.— С. 53—78.
- ⁶⁷ Ермолаев И. П. Историческая хронология.— Казань, 1980.— С. 15—22.
- ⁶⁸ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 22.
- ⁶⁹ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 24.
- ⁷⁰ Бурдо Н. Б. Александровская группа раннетрипольских памятников // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 5—29.
- ⁷¹ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 20—34.
- ⁷² Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София, 1979.— Рис. 43, 49 в; Николов Б. Градешница.— София, 1974.— Рис. 41, 45, 75; Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 31.
- ⁷³ Чеснов Я. В. Дракон: метафора внешнего мира // Мифы, культуры, обряды народов зарубежной Азии.— М., 1986.— С. 68.
- ⁷⁴ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 32.
- ⁷⁵ Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— 1971.— Вып. 7.— Рис. 5.
- ⁷⁶ Иванов В. В. Дракон. Змей (змея) // Мифы народов мира.— 1980.— Т. I.— С. 394—395.
- ⁷⁷ Мельничук И. В. Изображение змеи в Триполье // Археологические исследования молодых ученых Молдавии.— Кишинев, 1990.— С. 39—46.

- ⁷⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 190—192.
- ⁷⁹ Gimbutas M. The Goels and Goddesses of Old Europe (7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cults Images). London, 1974.— P. 137.— Т. 42—146.
- ⁸⁰ Антонова Е. В. Указ. соч.— С:
- ⁸¹ Бибиков С. Н., Субботин Л. В. Указ. соч.— С. 267.
- ⁸² Николов Б. Указ. соч.— С. 145.— Р. 6.
- ⁸³ Пассек Т. С. Периодизация...— С. 88, 89, Рис. 1—6.
- ⁸⁴ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 24.
- ⁸⁵ Makay, J Altorientalische paraliken zu den Kasten heiligtum — Stupen. Südosteuropas.— Alba Regia.— Széhesfenevar, 1971.— XI.— P. 142.— Abb. 5; Kalicz N. Die Hütten nodele der Lenguel Kultur in Ungarn // Garesschrift fur Mitteldentsche vorgeschte.— 1976.— Band 60.— S. 121, f. 4, 1—5; Николов Б. Модель на печь от Салатино. Опыт за интерпретации // Археология.— София, 1990.— XXXIII.— С. 33.— Рис. 1—2.

E. V. Tzvek

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ТРИПОЛЬЯ

В статье на основе систематизации материалов восточнотрипольской культуры раскрываются религиозные взгляды и специфика культовой обрядности населения этого региона. Реконструируются две стороны социальной организации культа, представленные домашними обрядами и ритуалами святилищ поселенческих общин. Декор сосудов восточного ареала — сложная, продуманная система, передающая при помощи пиктограмм мировоззрение его населения. Центральное место в культе плодородия занимает дуальное женское божество, нашедшее отражение в алтарях, керамике и других атрибутиках. Своеобразие проявления этого культа зафиксировано в постройках для хранения и помола зерна. Магия плодородия полей, зерна тесно переплетается в сознании древних с магией человеческой плодовитости, о чем свидетельствует ряд находок. Появляются специализированные культы, имеющие отношение к керамическому производству. Изменение соотношения составных частей хозяйства, усложнение социальной структуры общества находит отражение в некоторых новых аспектах мировоззрения. Повышение роли скотоводства вызывает обрядность по воссозданию стада. Усиливается культ семейных предков-покровителей, получивших тотемистическую окраску. Анализ орнаментальных композиций и других материалов дает возможность предполагать отсутствие у этой группы племен представлений о потустороннем мире, что нашло выражение в существовании у них особого ритуала захоронения, не оставляющего вещественных следов. Четко фиксируются особенности проявления культов в разных местностях распространения культуры, обусловленные приходом в ее среду новых групп населения со своими верованиями.

E. V. Tzvek

THE RELIGIOUS CONCEPTIONS OF THE POPULATON OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

On the base of systematisation of the materials of East—Tripolskaja culture the religious ideas and specificity of the customs of the population of this region are considered. The two sides of the social organization of the cult represented by home customs and rituals of the sanctuaries of the communities of settlements are reconstructed. The decoration of the East area vessels is an involved considered system reproducing the world outlook of the population by pictogrammes. The main place in the fertility cult sets the duel female deity reflected by altars, pottery and other attributes. The originality of the manifestation of this cult is fixed in the gramaries and mills. The magic of the corn and fields fertility is closely interwoven with the magic of human one in the consciousness of ancient people which is confirmed by a number of the finds. The specialized cult concerned the pottery making appears. The change of correlation of the components of economy and the complication of the social structure of society is reflected by some new aspects of the world outlook. The rise of the cattle-breeding role engenders the cattle reproduction customs. The family ancestors-protectors cult which acquires the totemistic tinge becomes stronger. The analysis of the ornamental compositions and other materials permits to suppose the absence

of the beliefs to the Beyond for this group of tribes which was expressed by the special funeral custom retaining no material traces. The peculiarities of the cult manifestation was clearly fixed at the different areas of spread of the culture which was stipulated by coming of the new groups of population with their own beliefs into its environment.

ЗНАКОВА СИСТЕМА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Т. М. Ткачук

У статті на основі статистично-позиційного вивчення знаків, що використовувались в орнаментації розписного посуду, розглядаються тенденції в змінах їх кількісного застосування в знаковій системі культури Кукутені-Трипілля на діахронному рівні.

Давно помічено, що наукові ідеї, виникнувши і, здається, не набувши підтримки, через певний час повертаються і оволодівають дослідниками. Це стосується й ідеї О. О. Бобринського, котрий на початку ХХ сторіччя, випереджаючи сучасний семіотичний підхід до вивчення знакових систем, поклав перед собою завдання розробити орнамент дописемних культур «за методикою лінгвістики, шукаючи його етимології»¹.

Але тоді ніхто не використовував цю цікаву ідею на практиці. Можливо, далається взнаки відсутність розробленої методології, з одного боку, і невелика кількість джерел — з іншого.

З виникненням і розвитком семіотичного підходу, на його основі почали вироблятися методи вивчення не тільки знакового аспекту лінгвістики, але й, за термінологією Вяч. Вс. Іванова і В. Н. Топорова, так званих вторинних моделюючих знакових систем², до яких відноситься і орнамент дописемних культур, Кукутені—Трипілля зокрема.

Правда, вивчення знаків цієї культури відбувалося в руслі Бартівської теорії усвідомлення знаків і далі їх символічного розуміння не пішло³. Дослідників цікавило те, що вони визначають, а на те, що означає його «життя», уваги не звертали. На той час, в літературі почали з'являтися заявки на використання семіотичних методів у вивченні кукутенсько-трипільських знаків. Але це стосувалось або окремих речей, наприклад стели з Усатово⁴, або порівняльного аналізу знакових систем поселень Майданецьке і Тальянки на синтаксичному рівні⁵. Вивчення ж усієї знакової системи не проводилось.

Перед дослідниками, що звертаються до вивчення знакових феноменів дописемних культур, зокрема Кукутені—Трипілля, стоїть колosalне за обсягом завдання. Насамперед це з'ясування синтаксичних відносин між знаками. Сюди входить вивчення парадигматики — зв'язків кожного знаку з іншими, на які він схожий, але в той же час і різнятися. Крім цього, необхідно вивчати і синтагматику — співвідношення знаків не тільки між собою, але й з сусідніми, попередні і наступні зв'язки між ними, «мости», які об'єднують їх з іншими знаками⁶.

При зверненні до орнаментів дописемних культур у дослідників часто виникає питання: «Що тут є знак?».

Перефразуючи Є. Гуссерля⁷, можна сказати, що будь-який графічний вислів є знаком. Ми не можемо, принаймні зараз, йти за Гуссерлем і розрізняти в орнаментації культури Кукутені—Трипілля «справжні знаки» і «мітки», тому що виділити ці «мітки» з масиву знаків неможливо. Спроби такого виділення можуть мати занадто суб'єктивний характер.

Для виділення знаків на великих серіях однотипного посуду видається

можливим застосувати позиційно-статистичний метод, який використовував Ю. В. Кнорозов⁸.

У цій праці синтаксичні співвідношення знаків не розглядаються. Перед нами стоїть завдання простежити кількість використовуваних знаків на керамічному посуді культури Кукутені—Трипілля на синхронному та діахронному рівнях з етапу ВІІ до УІІ і звернути увагу на явища, що супроводжували розвиток знакової системи.

На підставі виділених знаків, використаних у розписі посуду кожного з досліджених поселень, складено три гістограми. У них вказана загальна кількість посуду, що аналізувалась (блі колонки знизу), кількість знаків (перші штрихові колонки зверху), їх блоки (другі блі колонки зверху), а також кількість використаної червоної (треті штрихові колонки зверху) та бліої фарби (четверті чорні колонки). Всі показники, за винятком кількості посуду, подані в процентах.

Зауважимо, що проаналізовано тільки той посуд, на якому добре зберігся розпис. Але стан збереженості розпису різний, тому показники, занесені до гістограм, не абсолютні, а ще вказують на тенденції в знаковій діяльності населення різних районів та локальних варіантів культури Кукутені—Трипілля.

Гістограми складені за ступенем ймовірності. У першій з них подані показники по тих пам'ятках, з колекціями яких автор працював безпосередньо*. Це, як правило, добре вивчені пам'ятки з розкопок останніх років. Керамічні комплекси тут проаналізовано по площадках, що дозволяє з високим ступенем вірогідності простежити явища, які нас цікавлять.

На другій гістограмі вказані ті керамічні колекції, які не можна вивчати по площадках. Це або давні відані пам'ятки (наприклад Шипенці Б⁹, Петрені¹⁰), або змішані колекції з старих розкопок, що дуже постраждали під час війни (Сушківка^{**}, Томашівка^{***}). У цю ж гістограму занесені покажчики розписного посуду з Вихватинського¹¹ та Усатівського¹² могильників, інших пам'яток, чий керамічний матеріал вивчався у змішаному стані. В третьій гістограмі, найменш ймовірній,— покажчики, головним чином, надрукованих керамічних комплексів. Незважаючи на незначну кількість, здається, їх також можна використовувати в наших дослідженнях, хоча б як допоміжне джерело. Тут можна згадати дослідження теоретико-інформаційними та теоретико-ймовірнісними методами ряду проблем математичної лінгвістики, пов'язаними з віршуванням. О. Н. Колмогоров дійшов висновку, що статистично ймовірні висновки можуть бути одержані при аналізі порівняно невеликих вибірок (у статистичному віршознавстві достатньо 50 рядків)¹³.

Звернемось до гістограм. Вони показують наявність великої кількості знаків у знаковій системі поселення Коновка кінця етапу ВІІ на Середньому Подністров'ї¹⁴ (рис. 1). Можливо, багато знаків використовувалось на кераміці поселення цього етапу Голосків**** (рис. 2). На Південному Побужжі на початку етапу ВІІ також багато знаків у розписі посуду з поселення Немирівське (Одеська обл.). Дещо менше їх на кераміці з поселення Станіславка¹⁵ (рис. 2). Етап ВІІ межиріччя Собу і Синюхи репрезентує поселення Піщане¹⁶. Його знакова система складається з порівняно невеликої кількості знаків (рис. 1).

* Висловлюю подяку співробітникам ІА України, які працювали або працюють надалі над проблемами культури Кукутені—Трипілля: Кручу В. О., Рижову С. М., Відейку М. Ю., Колеснікову О. Г., Шмаглю М. М., Шумовій В. О., Збеновичу В. Г., а також співробітникам: ДІМ України Якубену О. А., Вінницького педагогічного інституту Гусеву С. О., Вінницького краєзнавчого музею Косаківському В. А. за можливість ознайомитися з унікальними колекціями і допомогу в роботі.

** Розкопки Козловської В. Е. Фонди ДІМ України, № фонд. а/25.

*** Розкопки Курінного П. П. Фонди ДІМ України, № фонд. а/99.

**** Розвідки Борковського М. С. Матеріали зберігаються у фондах ІА України, № фонд. 11/581, та фондах Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчого музею.

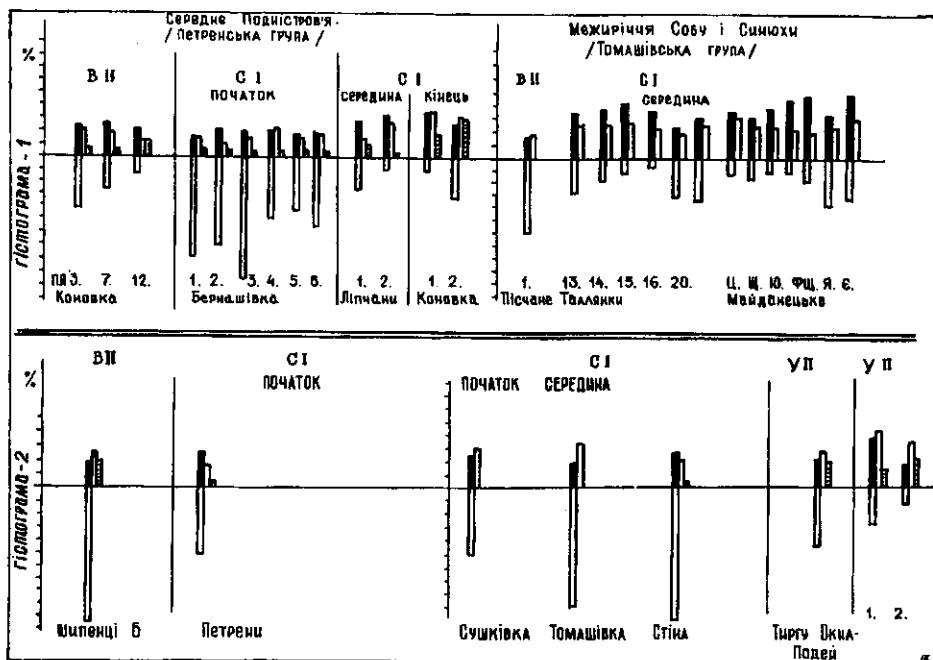

Рис. 1. Гістограма 1, 2.

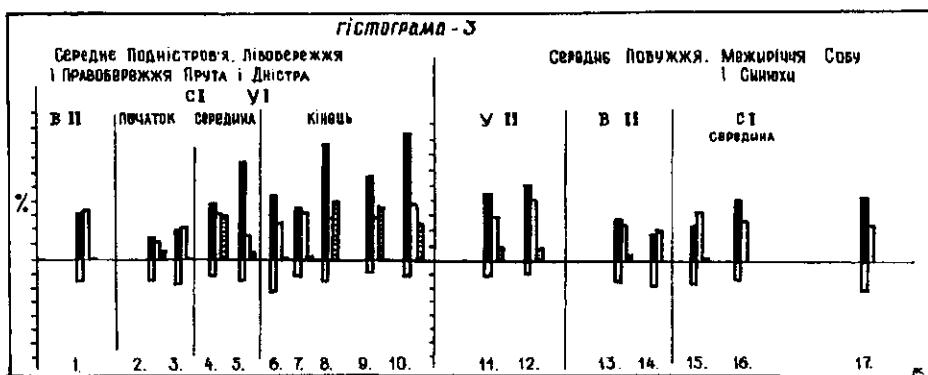

Рис. 2. Гістограма 3.

Таким чином, на етапі ВІІ, і особливо наприкінці, в знаковій діяльності населення різних територій культури Кукутені—Трипілля використовувало досить багато знаків і значну, по відношенню до них, кількість блоків (об'єднань знаків між собою).

На етапі СІ, у Подністров'ї, кількість знаків у знаковій системі, порівняно з етапом ВІІ, зменшується. Так, на поселенні Бернашівка* (рис. 1) їх мало, але зберігається досить багато блоків. Також небагато знаків бачимо на поселеннях цього періоду, показаних на гістограмах 2 і 3. У знакових системах поселень Більче Золота Сад ІІ¹⁷, Шипенці Б, Петрені, Бринзени IV¹⁸ також мало знаків, проте кількість блоків тут різна. Дуже багато їх у Шипенцях Б і Бринзенах IV. Таке ж явище зафіксоване на поселенні Томашівської групи Сушківка, а також на поселенні Чечельник (Побужжя)¹⁹.

Але, починаючи з середніх ступенів етапу СІ, кількість використовуваних знаків починає зростати на всіх пам'ятках і по всьому ареалу культури. На

* Розкопки Дністровської Новобудовної експедиції під керівництвом О. Г. Колеснікова.

гістограмі 1 це явище простежується за керамікою поселення Ліпчани з Середнього Подністров'я²⁰, в межиріччі Собу і Синюхи — на кераміці поселень Томашівської групи — Тальянки²¹, Майданецьке²² і на гістограмі 3 — Тальне II²³.

На гістограмі 3 воно найясніше проявляється на поселенні Північної Молдови Варварівка VIII²⁴ і на наступному ступені в розпису кераміки поселень Шури I²⁵ і Варварівка XV²⁶. На Побужжі це можна помітити, аналізуючи розписи кераміки Черкасового Саду²⁷.

Зростання кількості знаків набуває свого апогею наприкінці етапу CI. На Правобережжі Прута це явище помітне на кераміці поселення Валя Лупулуй²⁸ (гістограма 3) і пам'ятках Бадразького ступеня Північної Молдови²⁹. До цього ж типу пам'яток належить і поселення Коновка (пл. 1 і 2) в Середньому Подністров'ї³⁰. На пам'ятках цього часу, крім збільшення кількості знаків, помітно збільшилось і застосування червоної фарби в розписі посуду. Крім того, в цей час спостерігається початок повернення до знакових виразів, що часто зустрічаються на етапі VI, або в ще архаїчніших знакових системах культури. На етапі VII і CI таких знаків практично немає, або вони зустрічаються дуже рідко (відомі буквально поодинокі випадки їх знахідок).

Одним з проявів цього є повернення до розпису посуду від вінець до днищ або значно нижче ребер. Такий розпис з'являється наприкінці етапу CI на пам'ятках Північної Молдови типу Варварівка XV, і особливо на пам'ятках типу Валя Лупулуй і Старих Бадражів, де при збереженні розпису трохи нижче ребер, що властиво для етапу CI, зустрічається посуд, розписаний або повністю від вінець до днищ, або набагато нижче ребер. До цього часу, в усякому разі для початку і середини етапу CI, такий розпис не знайдений. Зони розпису посуду цього періоду розміщені від вінець або шийок і сягають трохи нижче ребер. Натомість на етапах VI і VI—VII³¹ посуд розписували або повністю від вінець до днищ, або залишали незафарбованими невеликі ділянки біля днищ.

Починаючи формальний аналіз знакових виразів і окремих знаків, що їх складають, на нашу думку, важливо дотримуватися класифікації Ч. Пірса, який поділив їх на: знаки-ікони, що мають аналогії в навколоишньому середовищі; знаки-символи — не мають аналогій у зв'язку з їх абстрактними зображеннями; знаки-індекси — вказують або натякають на якийсь предмет чи явище³².

За цією класифікацією реалістичні зображення змій відносяться до знаків-ікон. Ці зображення, судячи з присвяченіх їм публікацій, є найпопулярнішим в усій знаковій системі культури Кукутені—Трипілля. В одній з останніх праць на цю тему простежується еволюційний розвиток «образу дракона» від реалістичного (на ранньому етапі культури) до абстрактного (на середньому та пізнньому)³³. На нашу думку, якщо послідовно дотримуватись формального підходу до орнаментації, наприкінці етапу CI в знакових системах поселень Правобережжя і Лівобережжя Прута, Верхнього Подністров'я ми спостерігаємо повернення до реалістичних зображень змій. До цього тут зустрічаються тільки поодинокі реалістичні зображення. Наприклад, у великому керамічному комплексі з поселення Бернашівка етапу CI відомі тільки два глечики з такими зображеннями. Отже, в цьому випадку можна говорити про ще глибші, ніж етапи VI і VI—VII, витоки тих ідей, до яких звертались майстри розпису, а саме: орнаментація етапу A. В знакових системах поселень цього етапу реалістичні зображення зустрічаються досить часто, хоча й виконані не фарбою, а, як і весь орнамент, у техніці заглиблого різьблення³⁴.

На етапі CI—VII елементи знакових систем раніших суспільств культури Кукутені—Трипілля (етапів VI, VI—VII, а іноді, як у випадку із знаком «змія», і давніших) повністю замінюють пануючу до цього знакову систему (етапу CI).

Крім схем орнаментації, зникають і форми посуду, яким вони були притаманні. На зміну їм з'являються нові форми, деякі з них знаходять аналогії в досить архаїчних пам'ятках. Як приклад наведемо посуд з високими зрізано-конічними горловинами і наліпами біля їх основ, на тулубах

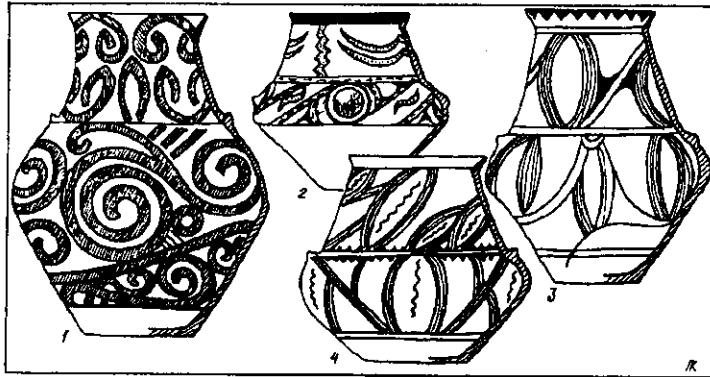

Рис. 3. Посуд із зрізано-конічними горловинами:

- 1 — етап ВІ — Жури;
- 2 — етап СІ — Валя Лупулуй;
- 3 — етап юІІ — Бринзени ІІІ;
- 4 — етап юІІ — Усатово.

(рис. 3, 1—4). В. О. Дергачов звернув увагу, що ця форма посуду зустрічається вже на пам'ятках з бояноподібними рисами прекуутенських поселень Румунії і, пройшовши ряд трансформацій, доживає до етапу VII, де набуває значного поширення³⁵.

Приблизно в той же час з'являється посуд на піддонах, до цього практично не відомий (на етапах ВІІ і СІ), за винятком знахідок фрагментів на поселенні Бернашівка (1 екз.) і Валя Лупулуй (1 екз.)³⁶. Поява широкогорлих форм посуду на піддонах носить, мабуть, локальний характер. Такий посуд на етапі VII відомий тільки на Правобережжі Сірету в керамічному комплексі з Тиргу Окна-Подей³⁷ (рис. 4,3—4). На цьому ж поселенні зустрічається ще одна архаїчна форма — двоярусний посуд³⁸ (рис. 5, 1—4). Він також не відомий (принаймні, поки що) на етапах ВІІ і СІ, але значно поширений на пам'ятках етапів ВІ і ВІ—ВІІ Правобережжя і Лівобережжя Прута і Дністра³⁹.

Повернення до архаїчних форм дозволяє висловити думку, що знаками є не тільки графічні вирази (орнамент), але й пластичні форми (в нашому випадку — посуд).

Щодо графічних виразів то повернення до архаїчних знаків на етапі СІІ—УІІ спостерігається надзвичайно широко. Надалі дуже часто використовуються знаки у вигляді змій (Вихватинці, Усатово). Крім цього, одними з домінуючих у розписі посуду стають лінзо-подібні овали. Ці знаки часто застосовувались уже в розписі посуду Бадразького ступеня⁴⁰, але домінуючими стають на Бринзенсько-

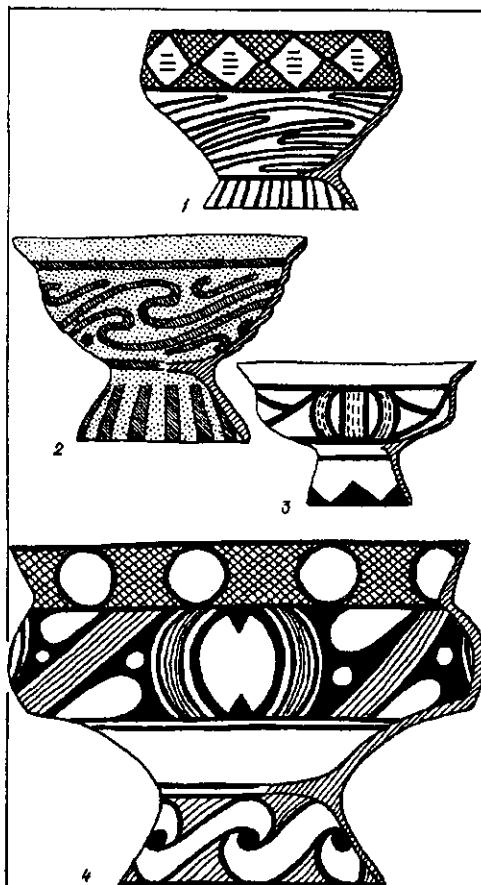

Рис. 4. Посуд на піддонах:

- 1—2 — етап ВІ — Фрумушіка;
- 3—4 — етап юІІ — Тиргу Окна-Подей.

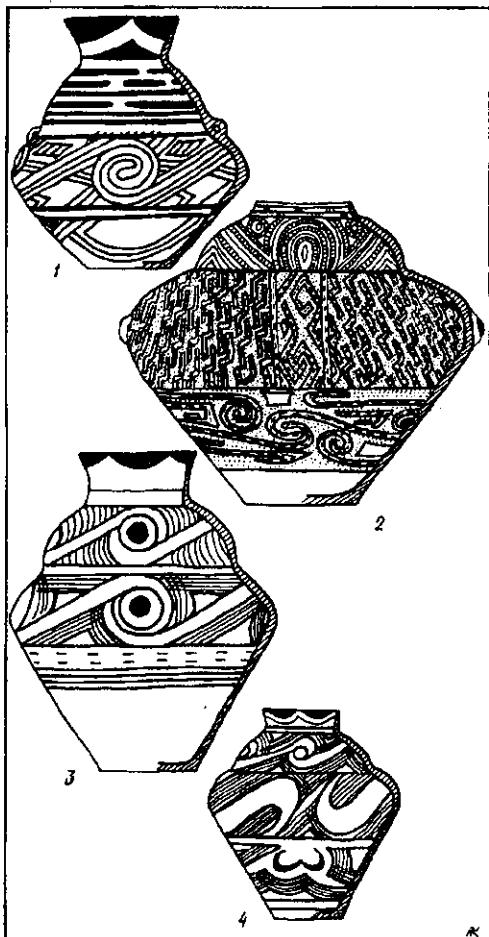

Рис. 5. «Двоєрусний» посуд:

1 — етап VI — Дрегушен;

2 — етап VI — VII — Траян Дялул Финтінілор;

3—4 — етап VII — Тирку Окна-Подей.

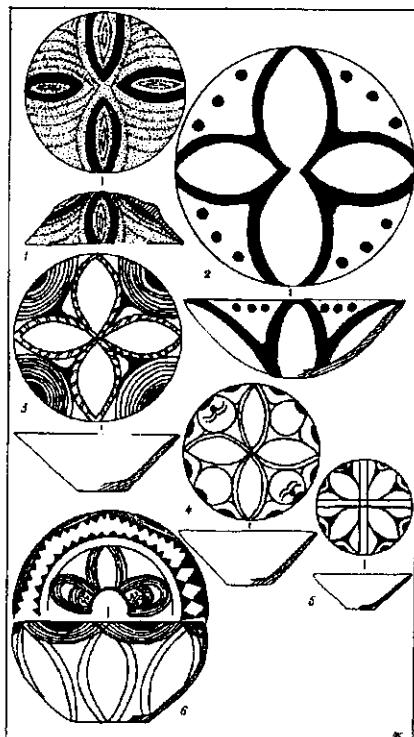

Рис. 6. Розписи покришок і мисок овалами:

1 — етап VI — Гринчук;

2 — етап VII — Немирівське (Одеська обл.);

3—5 — етап CI — Бернашівка;

6 — етап VII — Бринзени III.

чаються їй у розписі етапу CI, але досить рідко (рис. 6, 3—5). Набагато частіше лінзоподібні знаки зустрічаються в розписах з поселень етапів VI та VI—VII. Наприклад, на кераміці з поселення Траян Дялул Финтінілор ці знаки хоча й не домінують, але зустрічаються досить часто⁴².

Окрім овалів, на етапі VII, особливо на пам'ятках Бринзенського ступеня, спостерігається велика кількість антропоморфних зображень⁴³. Т. Г. Мовша присвятила їм спеціальне дослідження, в якому на кераміці цього ступеня нарахувала 53 таких зображення⁴⁴. Антропоморфні мальовані зображення етапу VII нам поки що не відомі. На посуді етапу CI відомо 4 таких зображення (по два на кожному глечику). Один глечик походить з Петрен⁴⁵, другий — з Бернашівки (рис. 8,5). Серед розписного посуду етапу VI—VII з Траян Дялул Финтінілор такі зображення трапилися на одному цілому глечику (2 фігури?) і трьох фрагментах (три фігури)⁴⁶. Одна посудина з антропоморфним зображенням знайдена на поселенні Гелаешті⁴⁷. Це дозволяє висловити припущення, що на етапі VI—VII антропоморфних зображень все ж таки більше, ніж на етапі CI.

Перерахувавши деякі, на нашу думку, найяскравіші прояви повернення до архаїчних знаків у знаковій діяльності середини і кінця етапу CI, а також CIІ—VІІ, звернемось до механізмів передачі традиції. Виходячи з наведених прикладів, можна сказати, що знакам і формам посуду, які використовува-

му ступені етапу VII⁴¹. Їх зображували хрестоподібно всередині, а іноді назовні мисок (рис. 6, 1—6), або малювали в один — три яруси на інших типах посуду (рис. 7, 1—4). Слід сказати, що овали зустрі-

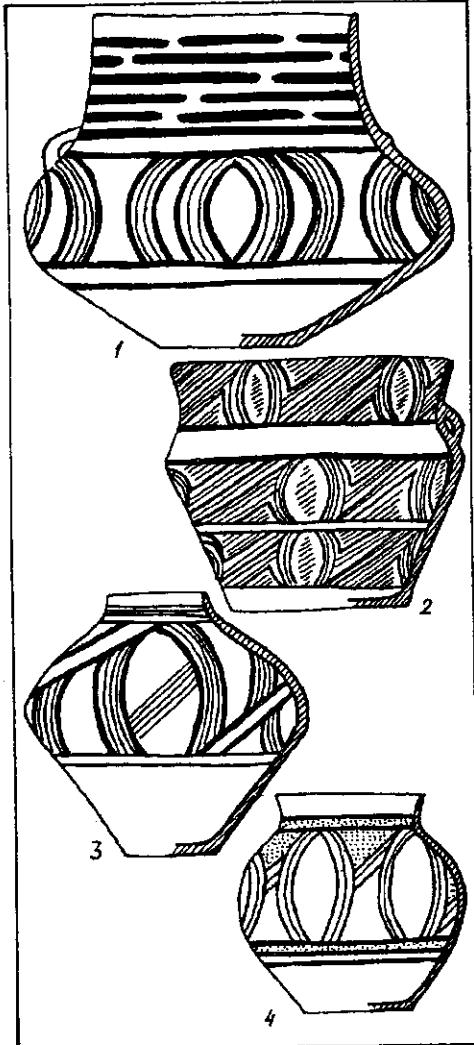

Рис. 7. Знаки у вигляді овалів в орнаментації етапів VI — γII:

- 1 — етап VI — ВІІ — Траян Дялул Финтінілор;
- 2 — етап VI — ВІІ — Фрумушіка;
- 3 — етап CI — Петрені;
- 4 — етап γII — Бринзени III.

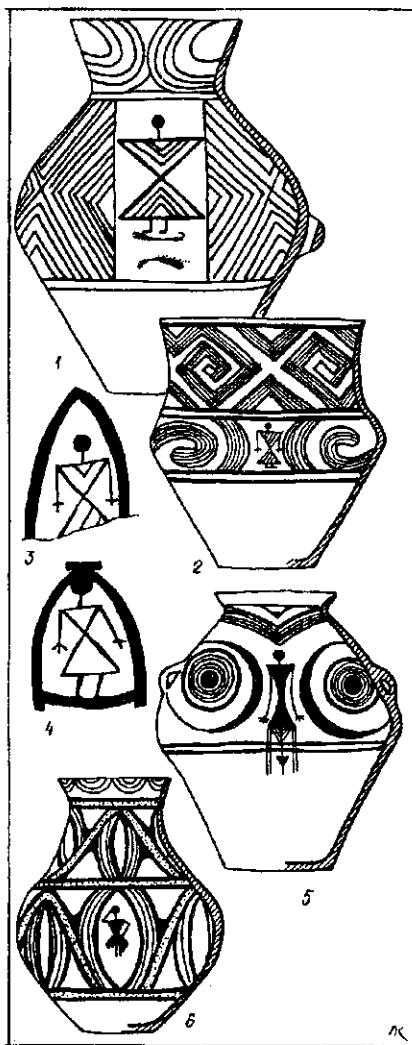

Рис. 8. Антропоморфні зображення:
1—3 — етап VI—ВІІ — Траян Дялул Финтінілор;

- 4 — етап VI — ВІІ — Гелаешті;
- 5 — етап CI — Бернашівка;
- 6 — етап γII — Тіганаші.

лись предками, надавали великого значення. На етапах ВІІ і СІ їх не забували, про що свідчать, наприклад, поодинокі зображення овалів на мисках, біконічних та грушоподібних глечиках. Не забувалась також традиція розпису мисок з двох боків, це підтверджує знахідка на поселенні Бернашівка двох розписаних з обох боків мисок, що абсолютно не характерно для цього етапу. Постійно пам'ятали і знаки-ікони у вигляді змій, антропоморфних фігур.

Безумовно, ці зображення графічно відрізняються від давніх. Але, як зазначає Є. Шацький, можливість збереження в усьому вірності «батькам» ілюзорна, оскільки вимагало б неможливого: жити точно в такому ж, як вони, світі⁴⁸.

Особливо цікаво те, що населення кукутенсько-трипільських поселень Бринзенського, Вихватинського, Усатовського та Горданешського типів етапу VII застосовувало знаки предків, які останні використовували не часто. Так, наприклад, вони зовсім не використовували дуже поширену на розписах

етапів VI і VІ —VІІ спіраль (за винятком посуду з поселення Тиргу Окна-Подей, де спіраль зустрічається досить часто), натомість, як вже зазначалося, лінзоподібні овали, що зображувалися на етапах VI і VІ —VІІ не так часто, на етапі VII разом із «сіткою» та криволінійними композиціями стають основними схемами розпису⁴⁹.

Можливо, це можна пояснити, використовуючи запропоновану Ч. Морпісом теорію цінності знаків⁵⁰. У розписах етапу VII застосовувались ті знаки, яким надавали особливої цінності вже предки, і за своїм статусом вони могли зображенуватись не так часто.

Тут виникає питання щодо причин, які викликали повернення до знаків предків. Останнім часом в літературі з'явились думки, що наприкінці етапу CI і початку СІІ —VІІ в суспільствах культури Кукутені—Трипілля почали проявлятись певні кризові явища⁵¹. Зараз найбільш доведеними є їх екологічні пояснення⁵². Ця криза торкнулася усієї ойкумені культури і викликала зростання знакової діяльності, ймовірно, як магічного засобу впливу на природу або надприродні сили.

Але це не принесло результатів, що спричинило ще більші зміни. Вони проявилися у повній відмові на етапі СІІ —VІІ від схем розпису і форм посуду, використовуваних раніше, і в масовому виникненні як нових, так і дуже трансформованих знаків предків. Можливо, ці явища були викликані певними уявленнями про Золотий Вік, добробут і достаток за часів предків. Але й ці знаки не допомогли, і апогеєм кризи культури стало її повне зникнення.

Таким чином, можна сказати, що вторинна знакова моделююча система (в нашому випадку орнаментація і форми посуду) — це пульс культури, який одразу реагує на найменші зміни.

Перед самим початком кризи різко зростає кількість використовуваних у системі знаків, що є своєрідним індикатором майбутньої кризи. В кризовий час відбувається майже повна відмова від пануючої до цього знакової системи. Разом з цим надається велика увага знакам предків, що були наділені особливим ціннісним статусом. Можливо, це було зумовлено вербалними текстами типу міфа про Золотий Вік. Слабо виявлена вторинна моделююча система, орнамент, принаймні, свідчить про стабільність суспільства, яке її використовує.

Підсумовуючи, зазначимо, що все викладене є не більш ніж гіпотеза і лише подальші дослідження можуть підтвердити або спростовувати як окремі положення, так і всю її в цілому.

Примітки

¹ Бобринский А. А. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии // Труды Ярославского областного съезда.— М., 1902.— С. 67.

² Греймас А. Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика.— М., 1983.— С. 492.

³ Барт Р. Воображение знака // Избранные работы. Семиотика и поэтика.— М., 1989.— С. 247, 248.

⁴ Петренко В. Г. Каменная плита с изображениями из Усатово // Северное Причерноморье. Материалы по археологии.— К., 1984.— С. 18.

⁵ Ткачук Т. М. Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое (Знаковый аспект проблемы) // I полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. Тез. докл.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, 1990.— С. 152—154.

⁶ Барт Р. Указ. соч.— С. 246—252.

⁷ Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика.— М., 1987.— С. 27.

⁸ Кнорозов Ю. В. Неизвестные тексты // Забытые системы письма.— М., 1982.— С. 8, 9.

⁹ Kandyba O. Schipenitz. Kunst und geräte eines neolithischen Dorfes.— Wien — Leipzig, 1973.— S. 156.

¹⁰ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.— М., 1907.— С. 9—95.

¹¹ Дергачев В. А. Выхватинский могильник.— Кишинев, 1980.— 78 с.

¹² Платокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— 184 с.

- ¹³ Леви-Строс. Примечания // Структурная антропология.— М., 1985.— С. 343.
- ¹⁴ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— 1985.— Вип. 52.— С. 42—51.
- ¹⁵ Шмаглій Н. М., Відеїко М. Ю. Отчет о работе майданецкого отряда Трипольской экспедиции в 1986 г. // НА ІА України.— 1986/2а.— С. 16—18.
- ¹⁶ Круц В. А., Рыжов С. Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции // НА ІА України.— 1988/4а.— С. 11—22.
- ¹⁷ Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1890 // Zbior wiadomości do antropologii krajoowej.— Krakow, 1891.— T. XV.— S. 1—89; Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1891 // Zbior wiadomości...— Krakow, 1892.— T. XVI.— S. 63—96.
- ¹⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 7.— Рис. 17; С. 18.— Рис. 9.
- ¹⁹ Косаківський В. А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // I полевої семінар. Раннеземедельческие поселения...— С. 200—204.
- ²⁰ Збенович В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 101—105.
- ²¹ Круц В. А., Рыжов С. Н., Збенович В. Г., Шумова В. А. Отчет Тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1981 г. // НА ІА України.— 1981/116.; Круц В. А., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) за 1983 г. // НА ІА України.— 1983/30а; Круц В. А., Рыжов С. Н., Салий Н. Г. Отчет Тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1984 г. // НА ІА України.— 1984/38; Круц В. А., Рыжов С. Н., Ключко В. И. Отчет о работе Трипольской экспедиции в 1985 г. (Тальянковский отряд) // НА ІА України.— 1985/23с; Круц В. А., Рыжов С. Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 г. // НА ІА України.— 1988/4а; Круц В. А., Рыжов С. Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1989 г. // НА ІА України.— 1989/17.
- ²² Шмаглій Н. М., Дудкін В. П. Отчет о работе Трипольского развед. отряда ІА УССР в 1971 г. // НА ІА України.— 1971/14а; Шмаглій Н. М., Шумова В. А. Отчет о раскопках Трипольского пос. у с. Майданецкое Тальновского р-на Черкасской обл. в 1973 г. // НА ІА України.— 1973/5; Шмаглій Н. М., Зиньковський К. В. Отчет о работе отряда Трипольской комплексной экспедиции у с. Майданецкое Черкасской обл. // НА ІА України.— 1975/14а; Шмаглій Н. М., Зиньковський К. В., Шумова В. А. Отчет о работе отряда Трипольской Комплексной экспедиции в 1976 г. // НА ІА України.— 1976/28; Шмаглій Н. М., Зиньковський К. В., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Отчет о работе Трипольской Комплексной экспедиции в 1979 г. (Майданецкое, Черкасская обл.) // НА ІА України.— 1979/27б; Шмаглій Н. М., Відеїко М. Ю. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции ІА УССР // НА ІА України.— 1982/21б; Шмаглій Н. М., Відеїко М. Ю. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции ІА УССР // НА ІА України.— 1984/38б; Шмаглій Н. М., Відеїко М. Ю. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции ІА УССР // НА ІА України.— 1985/238; 1988/4б; 1989/17а.
- ²³ Круц В. А., Відеїко М. Ю. Отчет о работе Тальновского отряда Трипольской экспедиции // НА ІА України.— 1990/76.
- ²⁴ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 25.— Рис. 24; Рис. 26.— Рис. 25.
- ²⁵ Бикбаев В. И. Исследования трипольского поселения Шуры I // Археологические исследования в Молдавии 1984.— Кишинев, 1989.— С. 50—61.
- ²⁶ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 31.— Рис. 34; С. 32.— Рис. 35.
- ²⁷ Палищук Л. Ю. Памятники развитого Триполья // Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 30—49.
- ²⁸ Dinu M. Santierul arheologic Valea Lupului // Materiale si cercetari arheologice.— 1957.— Vol. III—V.— Р. 161—178.
- ²⁹ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 34.— Рис. 40.
- ³⁰ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення...— С. 51.
- ³¹ Виноградова Н. М. Племена Днестро-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— 106 с.
- ³² Партиментьєр Р. Элементарная теория истины Пирса // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах.— Новосибирск, 1990.— С. 29, 30.
- ³³ Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени—Триполье // Духовая культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 20—34.
- ³⁴ Там же.— С. 21.— Рис. 1.
- ³⁵ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— С. 80.
- ³⁶ Dinu M. Op. cit.— Р. 169.— Fig. 6.
- ³⁷ Matasa C. Asezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei // Archeologia Moldovei.— 1964.— V. II—III.
- ³⁸ Matasa C. Op. cit.— Р. 43.— Fig. 27, 1, 2.

- ³⁹ Dumitrescu Vl. Arta Culturii Cucuteni.— Bucuresci. 1979.— Fig. 108, 109, 122, 123.
- ⁴⁰ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 61.
- ⁴¹ Там же.— С. 62.
- ⁴² Dumitrescu Vl. La station préhistorique de Train // Dacia, 1941—1944.— IX—X.— 1945.— Pl. VII, 1, 4, 10; Pl. IX, 4; Pl. X, 1, 4, 7, 10, 11.
- ⁴³ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 43.— Рис. 59; С. 48.— Рис. 72, 1, 3, 4.
- ⁴⁴ Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 35.
- ⁴⁵ Штерн Э. Р. Указ. соч.— Табл. II, 3.
- ⁴⁶ Dumitrescu VI. Op. cit.— Р. 53.— Fig. 44.
- ⁴⁷ Dumitrescu VI. Op. cit.— Fig. 127.
- ⁴⁸ Шацкий Е. Утопия и традиция.— М., 1990.— С. 300.
- ⁴⁹ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья...— С. 188—190.— Рис. 22—24.
- ⁵⁰ Morris Ч. У. Из книги «Значение и означивание». Знаки и действия // Семиотика.— М., 1983.— С. 18.
- ⁵¹ Бикбаев В. И. Исследования трипольского поселения...— С. 60.
- ⁵² Петренко В. Г. Усатовская локальная группа // Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 116—118; Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины.— М., 1991.— С. 166, 175.

T. M. Tkachuk

ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье, базируясь на статистическо-позиционном методе изучения знаков, употребляемых в орнаментации расписных сосудов культуры Кукутени—Триполье, рассматриваются тенденции в изменениях их количественного употребления в знаковой системе на диахронном уровне (этапы ВII — γII по Т. С. Пасек). Наблюдаются явления возвращения к архаическим знакам (этапов ВI и ВI—ВII) в конце этапа СI и СII — γII. Делается попытка связать количественный рост употребляемых знаков в расписях керамики середины и конца этапов СI и возвращение к архаическим знакам в конце этапов СI и этапа γII с кризисным состоянием общества носителей культуры Кукутени—Триполье.

I. M. Tkatchuk

THE SIGN SYSTEM OF TRIPOLSKAJA CULTURE

In the paper the tendenses of the changes of quantitative using of signs on the diachronical level /the stages B2—γ2 after T. Passek/ are considered. This analysis is based on the statistical-position method of study of the signs which were in use in the decoration of the painted pottery of Kukuteni-Tripolie culture. The occurrences of return to the archaic signs /belonged to the stages B1 and B1—B2/ at the end of the stages C1 and C2—γ2 are observed. It is made an attempt to connect the quantitative rise of the signs in use on the pottery painting of the middle and the end of the stage C1 and the return to the archaic ones at the end of the stages. C1 and γ2 with the crisis of the community of the bearers of Kukuteni-Tripolie culture.

НЕБЕЛІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. М. Рижов

У статті аналізуються матеріали трипільських поселень етапів ВІІ—СІ у Буго-Дніпровському межиріччі та ставиться питання про необхідність виділення в межах «західної» генетичної лінії розвитку культурно-історичної спільноти Кукутені-Трипілля небелівської локально-хронологічної групи.

Систематизація пам'яток кінця середнього — початку пізнього Трипілля Буго-Дніпровського межиріччя важлива для встановлення загального вигляду розвитку культури, насамперед тому, що пам'ятки цієї території виступають сполучною ланкою двох еволюційних ліній (західної та східної) єдиної етно-культурної спільноти Кукутені—Трипілля¹. Якщо в межах східного ареалу (східна еволюційна лінія) виділено чотири локальні варіанти, кожний з яких членується на типи пам'яток, які послідовно змінюють один одного, то для племен західної лінії цілком встановлено шкали, яка б відбивала розвиток культури цього населення, до останнього часу не було². До західної лінії розвитку на території Буго-Дніпровського межиріччя були віднесені поселення типу Володимирівки та типу Томашівки. Дослідники розглядають їх або як ступені одного, томашівського локально-хронологічного варіанту (культури за Т. Г. Мовшево)³, або як локальні групи (володимирівська, томашівська) з притаманними їм специфічними ознаками та перехідною між ними ланкою — небелівською групою, що складають єдину генетичну лінію розвитку⁴.

Поселення, що відносяться до небелівської локальної групи, почали вивчатися в кінці XIX — на початку ХХ століття. Були досліджені пам'ятки біля сіл Луківка, Корсунка, Глибочок, Піщана, Пекарі, Хмільна, Кононча⁵. Значні розкопки були проведені на поселенні біля с. Колодисте, що дали чисельний та різноманітний матеріал для вивчення планування, житлобудування, керамічного виробництва трипільських племен⁶. Кілька поселень групи було відкрито українськими археологами на Уманщині⁷. Під керівництвом Т. С. Пассек на Канівщині розвідувалися поселення, кераміка яких подібна до посуду уманських пам'яток⁸. У 1957 році Канівська експедиція Київського держуніверситету (керівник І. І. Бондар) розкопала одне наземне глинобитне житло на поселенні Пекарі—ІІ⁹. Завдяки багаторічним розвідкам В. А. Стефановича, Г. Ю. Храбана, П. І. Хавлюка в межиріччі Південного Бугу і Дніпра були відкриті десятки поселень вказаної групи¹⁰. Слід згадати також краєзнавців В. П. Мицика, І. П. Гірника, І. П. Гуріненка, які сприяли успішним пошукам нових пам'яток.

Стаціонарне вивчення поселень розпочалося із створенням в регіоні Трипільської комплексної експедиції та роботою окремих загонів Трипільської експедиції під керівництвом М. М. Шмаглія, О. В. Цвек, Т. Г. Мовші, В. О. Круца¹¹. Крім розвідок, розкопувалося поселення біля с. Піщана та досліджувались пам'ятки на Канівщині¹². Важливе значення для встановлення планування поселень мало дешифрування аерофотознімків, проведене К. В. Шишкіним¹³.

Зараз в регіоні відомо понад 40 поселень небелівської локальної групи. Територія їх поширення обмежена з півночі басейном р. Рось, зі сходу середньою течією р. Вільшанки, верхів'ям р. Гнилого Ташлику та Турія, з півдня басейнами р. Вись та Ятрань, із заходу приблизно по р. Удич, але остаточна межа ще не встановлена (рис. 1).

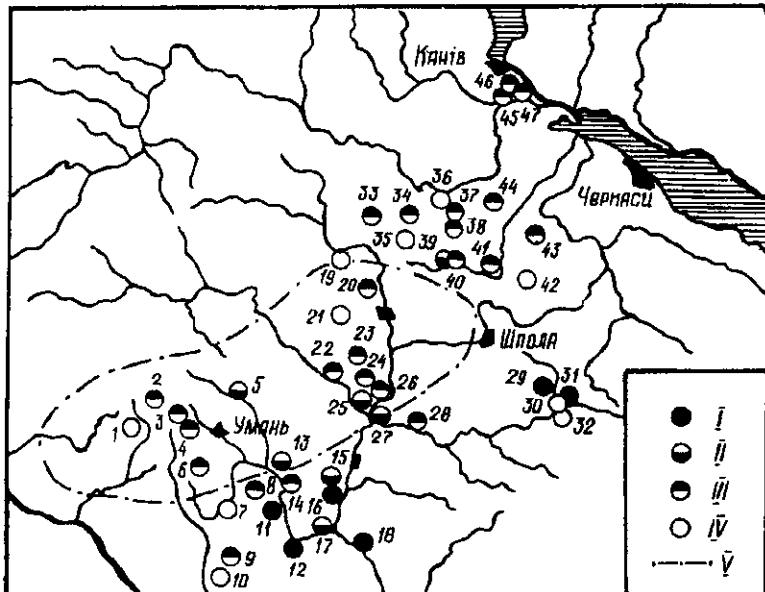

Рис. 1. Карта розселення трипільських племен в Буго-Дніпровському межиріччі.
 I. Пам'ятки володимирівської локальної групи.

II. Пам'ятки небелівської локальної групи першої фази.

III. Пам'ятки небелівської локальної групи другої фази.

IV. Пам'ятки небелівської локальної групи (фаза не визначена).

V. Територія томашівської локальної групи.

1. Талалаївка, 2. Христинівка, 3. Верхнячка, 4. Вербувата, 5. Краснопілка, 6. Синиця, 7.

Текуча, 8. Коржова Слобода, 9. Наливайка, 10. Голованівськ, 11. Перегонівка, 12. Полонисте, 13. Небелівка, 14. Острівець, 15. Левківка, 16. Володимирівка, 17. Лещівка, 18. Михайлівка, 19. Бужанка, 20. Неморож, 21. Попівка, 22. Глибочок, 23. Розсохуватка, 24. Колодисте, 25. Криві коліна, 26. Луківка, 27. Піцана, 28. Ямпіль, 29. Маслове, 30. Рубаний Міст, 31. Андріївка, 32. Лікареве, 33. Журжинці, 34. Комарівка, 35. Моринці, 36. Яблунівка, 37. Переможенці, 38. Квітки, 39. х. Незаможник, 40. Ольшана, 41. Хлистунівка, 42. Ксаверове, 43. Буда-Орловецька, 44. Завадівка, 46. Пекарі, 47. Хмільна.

Поселення містились на схилах мисоподібних виступів плато, що обмежені з двох-трьох боків долинами річок та глибокими ярами, а також з рідкісною на високих заплавах. Більшість поселень має площину 30—50 га, але зустрічаються такі, розміри яких сягають 150—200 га (Небелівка, Глибочок). Площа деяких пам'яток не перевищує кількох гектарів (Коржова Слобода). Планувались поселення здебільшого по кількох (2—5) концентричних колах з вільною або квартально забудовою центральною частиною. Невеликі поселення, ймовірно, сплановані були в один-два ряди вздовж схилу мису. Забудовувались наземними глинобитними одно- або двоповерховими житлами. Останні мали земляну, інколи частково підмазану глиною, долівку першого та глинобитне перекриття на дерев'яному каркасі другого поверху. На рівні другого, рідше першого, поверху споруджувались прямокутні вимостки або округлі чи підквадратної форми жертовники, інколи прикрашені орнаментом, купольні печі або відкриті вогнища, невеликі «коритця», спеціальні робочі місця. Розміри жителі коливаються в межах 15—10x6—4 м. Невеликі, одноповерхові будівлі, зважаючи на бідність інтер'єру і особливий склад знахідок, можна віднести до господарських споруд. Крім наземних будівель, розкопувались господарські ями, що знаходилися або в межах жителів на рівні підлоги (часто обмазані глиною), або поза ними. В останньому випадку заповнення ям складало побутове сміття. Без сумніву, можна сподіватись на відкриття в майбутньому на поселеннях групи заглиблених жителів — землянок та напівземлянок.

Серед антропоморфної пластики більшість становлять жіночі схематичні статуетки з веретеноподібною ніжкою, часто з позначенням стопою. Для цього типу фігурок притаманний монохромний розпис чорною фарбою по жовто-

червоному ангобу у вигляді паралельних смуг або фестонів. Відомі також і поодинокі екземпляри чоловічих статуеток. Значною кількістю представлена фігурки на масивній стовпчастій ніжці. Наявність фрагментів статуеток з модельованим обличчям, тулубом та характерною зачіскою дозволяє виділити пластику реалістичного стилю. Зовсім незначна кількість зооморфних фігурок. До пластики можна віднести моделі саней та жител, невеликі конуси.

Знаряддя праці представлені крем'яними ножами, скребачками, вкладишами до серпів та ін. З каменю вироблялись сокири, пласкі сокири-тесла, зернотерки, відбійники та розтиральники округлої або кубовидної форми. Серед підйомного матеріалу відомі невеликі сокири із сланцю. Знайдені були рогові та кістяні мотики, проколки, лощила. До знарядь праці треба віднести вироби з глини — округлі відтяжки до ткацького верстата, прясла з фрагментів кераміки. Загалом знарядь праці на поселеннях виявлено дуже мало.

Кераміка, як наймасовіша та інформативна категорія знахідок, є основою для встановлення характерних рис небелівської групи (рис. 2).

За техніко-технологічними, морфологічними та стилістичними ознаками кераміка поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд, що становить в середньому приблизно 20% усього керамічного комплексу поселень, виготовлявся із залізистих гончарних глин з грубими домішками до тіста подрібнених черепашок, жорстви, піску, зерен слюди, кварцу, каоліну та зрідка вапняку і шамоту. Посудини вироблялися із непогано виробленої маси, ліпилися досить тонкостінними і мали добрий випал. Поверхня майже порівну покривалась розчісами або старанно загладжувалась. Деякі екземпляри (тільки горщики) з зовнішньої сторони покривались тонким шаром обличкування із відмуленої глини, що відрізняється складом від основної гончарної маси, або фарбувались червоною вохрою.

За формою серед кухонної кераміки можна виділити два типи посудин — миски та горщики. В свою чергу ці типи поділяються на підтипи та варіанти. Так, миски мають два підтипи — високі конічні, з прямыми стінками та округлими вінцями і низькі, напівсферичні, широкодонні, з трохи опуклими стінками. Поверхні мисок, особливо внутрішня, добре загладжені. Орнаментація відсутня. Всього знайдено кілька мисок обох підтипів. Серед горщиків вирізняються два підтипи. Перший підтип — високі посудини з прямыми стінками зрізано-конічної нижньої частини корпусу, високими, широкими округлими (як варіант — гострореберними) плічками та високими, іноді майже вертикальними, прямыми або трохи з угином, вінцями. До другого підтипу віднесені приземкуваті горщики S-подібного профілю, відносно широкодонні, з опуклими стінками нижньої частини корпусу, широкими округлими плічками на середині висоти тулуба та невисокими, плавно відігнутими назовні, вінцями. Цей підтип поділяється на два варіанти — посудини з гострореберними плічками, горщики на 4 ніжках. Горщики обох підтипів на плічках мають петельчасті ручки або невисокі стовпчасті ручки-уступи, подвійні та поодинокі наліпи конусоподібної, округлої чи пласкої форми. На вінцях зустрічаються петельчасті ручки, а під краєм вінець видовжені псевдоручки-наліпи, та, зрідка, зооморфні наліпи серпоподібної форми. У двох випадках зафіковано на плічках наліпи, що стилізовано зображену голову тварини (бик?).

Кухонний посуд досить різноманітно орнаментований. Найчастіше орнамент на плічках складався з одного або кількох горизонтальних рядів, які виконувались переважно короткими насічками і прямоугольними або трикутними вдавленнями, відбитками нігтя і дрібними округлими наколами, іноді пальцювими заципами і багатозубчастим штампом. Часто в орнаменті використовувались фестони, що формувалися рядами насічок, вдавленими лініями, відбитками однозубчастого штампу. Між фестонами або в їх межах є поодинокі або групи пальцювих вдавлень. Такими ж засобами (вдавлені лінії, ряди насічок, штампу) робилася інша орнаментальна схема — зигзаг або ряд трикутників в вершиною донизу, поля яких зайняті пальцювими вдавленнями або відбитками штампу. Дуже рідко зустрічається орнамент у формі шеврону, де кути заповнені пальцювими вдавленнями. Більшість горщиків

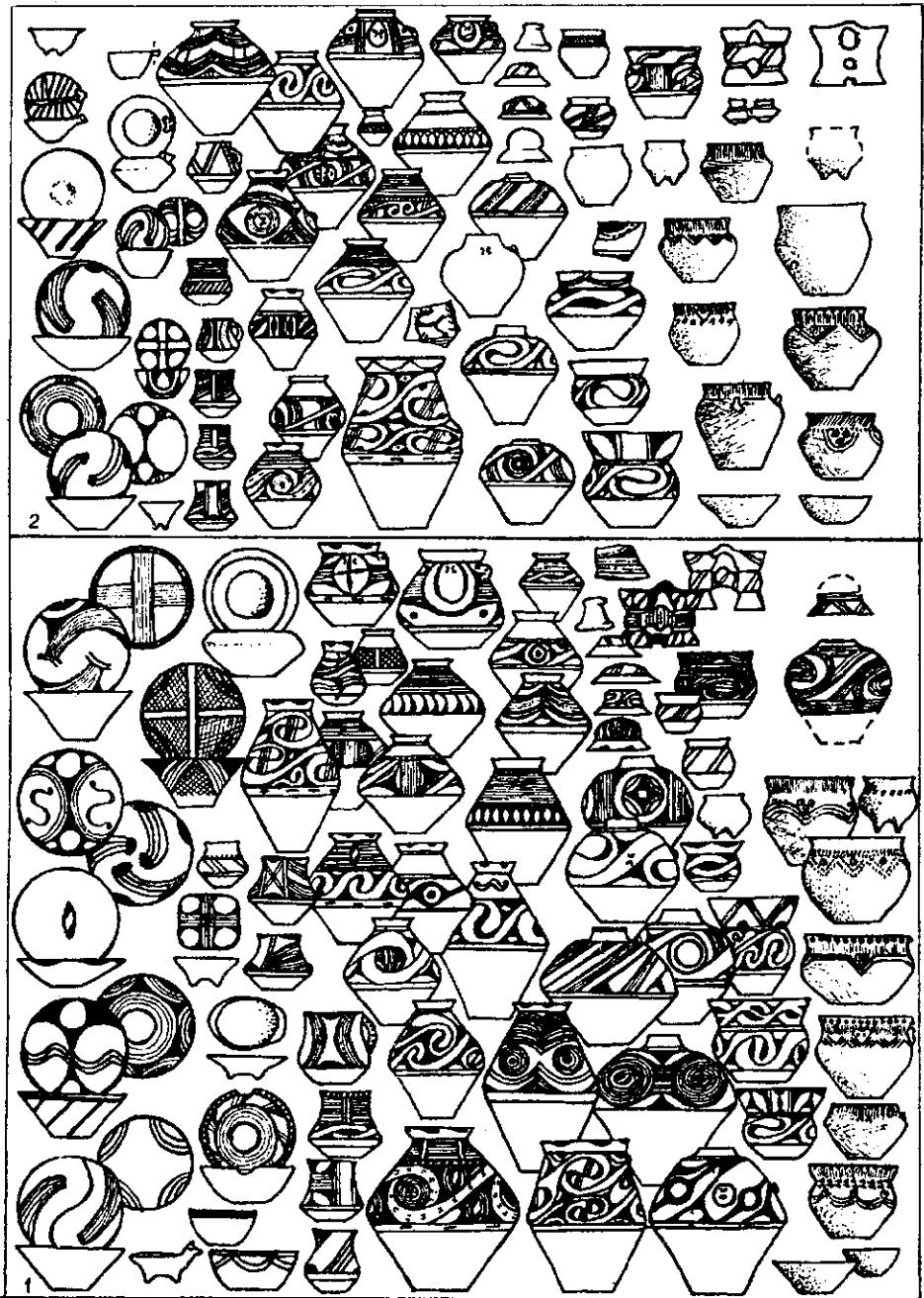

Рис. 2. Кераміка пам'яток небелівської групи: 1 — кераміка першої (ранньої) фази; 2 — кераміка другої (пізньої) фази.

по вінцях орнаментовані вертикальними розчісами, а по краю проходять ряди насічок, відбитків нігтя, зашипів, дрібних наколів. Зафіковані також, хоч і в значно меншій кількості, по краю вінець ряди «перлин» та «гусеничок». Нерідко весь орнамент горщика складався тільки з вертикальних розчісів по вінцях, коли ж посудини не мали орнаментації, зовнішня поверхня корпусу була ретельно загладжена, а у одному випадку покрита пальцями розводами.

До столової кераміки віднесені посудини, прикрашені заглибленим орнаментом, та розписний посуд. Кераміка з заглибленою орнаментацією стано-

вить 0,5—1 % усього столового посуду. Ліпилася вона переважно із залізистих гончарних глин з домішкою значної кількості грубозернистого піску та кварцу. Інколи вживались білі, каолінові глини, а тісто робилось майже відмулене з незначним вмістом піску. Посуд мав відносно товсті стінки, поверхня їх була добре загладжена, а інколи додатково покривалась тонким шаром ангобу. Заглиблений орнамент у вигляді стрічок, що складалися із 3—4 широких, дрібних паралельних ліній, займав верхню частину корпусу посудин. Кілька фрагментів мали орнамент іншого вигляду — широкі стрічки утворювались вузькими, глибокими, паралельними лініями. Один фрагмент має пастове заповнення таких ліній. Вірогідно, що ці фрагменти походять від імпортних посудин з одночасових поселень східної лінії розвитку або є місцевими наслідуваннями «східних» зразків.

Вдалося реконструювати тільки два типи форм кераміки з заглибленим орнаментом.

Перший тип — великі грушоподібні посудини з високими, широкими, округлими плічками та опуклими стінками верхньої частини тулуба, що плавно переходят у горизонтально зірзані вінця. Орнаментувались вони неширокими стрічками, що компонувались в S-подібні дуги (схема меандр). Другий тип — шоломоподібні покришки, з широкими, високими вінцями — крисами та напівсферичною верхньою частиною корпусу. По вінцях проходив орнамент у вигляді фестонів або стрічок, що стикаються під кутом. Схожі елементи зустрічаються на верхній частині покришки.

Столова кераміка з розписом виготовлялась переважно із білих каолінових високопластичних глин, до яких, з метою спіснення гончарної маси, вносились домішки грубозернистого піску та дуже рідко шамоту у вигляді зерен залізистих, рябих глин.

Майже половина посуду, де сировиною були каолінові глини, ліпилася із старанно обробленої пластичної гончарної маси. Для третини посудин сировиною слугували рябі, з великим вмістом заліза, глини. До гончарної маси домішувались у великий кількості пісок, каолін, зірдка шамот та вапняк. Незначна частина посуду вироблялась з рябих, добре перероблених, відмулених пластичних глин.

Посудини, прикрашені розписом, виконувались дуже ретельно, симетричної форми, з тонкими стінками та високим ступенем випалу. Зовнішня поверхня старанно загладжувалась, потім покривалась тонким шаром ангобу з відмуленої глини, як правило, каолінової, та фарбувалась жовто-червоною фарбою різних відтінків. На цей фон наносився розпис чорною або темно-буруватою фарбою. Монокромний розпис займав верхню половину корпусу посудини та складався або з одного широкого орнаментального пояса, або з двох фризів (третина розписного посуду). В кількох випадках зустрічався біхромний розпис — тонкими білими стрічками обводився основний чорний малюнок. Трохи менше половини розписних посудин зберегли сліди часткового лощіння.

До столової кераміки належать також посудини без розпису, поверхня яких добре загладжена або вкрита ангобом та пофарбована. Ці посудини відзначаються грубою гончарною масою та меншою охайністю виконання.

Серед столового посуду за формую можна виділити десять типів. Перший тип — миски, які поділяються на підтипи, варіанти та підваріанти. До першого підтипу першого варіанту віднесені конічні миски з прямими стінками та загостреними вінцями. Зустрічаються миски високі (перший підваріант) та з зооморфним наліпом (третій підваріант). Другий варіант складають конічні миски з широким дном та плавним переходом у трохи опуклі стінки. Маємо посудини високі (перший підваріант) та низькі (другий підваріант). До третього варіанту включені високі конічні миски з трохи увігнутими стінками та потовщеними вінцями. Четвертий варіант — конічні миски на 4 ніжках. До першого підваріанту входять миски з трохи потовщеними вінцями (іноді двома виїмками по краю), а в плані вони мають круглу, овальну або квадратну форму. Другий підваріант складають миски на ніжках та з зооморфним наліпом. Посудини першого підтипу за кількістю значно переважають миски інших підтипів. До другого підтипу можна віднести високі

напівсферичні миски з двома виїмками (перший варіант). Напівсферичні миски на 4 ніжках становлять другий варіант.

Третій підтип складають низькі біконічні закриті миски з трохи округлим ребром плічок та горизонтально розміщеними вінцями. Як варіант представлена біконічні миски з зооморфним наліпом.

За фрагментами встановлюється четвертий підтип — невеликі напівсферичні черпаки з однією сплощеною ручкою-наліпом на вінцях.

У більшості миски перших двох підтипів орнаментовані тільки з внутрішньої сторони. Майже половина з них має орнаментальну схему у вигляді двох трикутників, що стикаються в центрі миски своїми вершинами, чим утворюють два овали фону, які бувають зайняті хвильоподібними стрічками з тонких ліній. Інша схема складається з двох (рідше трьох) дугоподібних стрічок із тонких паралельних ліній, що опускаються від вінець та заходять одна за одну в центрі миски. На вінцях ці дуги мають замальовані круги або напівовали. Часто між дугами вписана S-подібна смуга. Менш поширені схеми-фестони під краєм вінець; концентричні кільця заповнені тонкими лініями; хрестовидні композиції, де поля залишаються пустими або заповнені «сіткою». Зустрічаються спрощені орнаментальні схеми. Це овал з зафарбованими кутами або напівовали, трикутники, суцільна широка смуга по краю вінець. Миски вказаних підтипів також орнаментувались з зовнішнього боку фестонами по краю вінців; широкими лініями, що навскісно йдуть від вінець до dna; трикутниками вершиною донизу, які заповнені тонкими паралельними лініями або «сіткою». Деякі миски не були орнаментовані. Не розписувались також миски третього та четвертого підтипів.

Значною кількістю представлені невеликі, тонкостінні кубки. Серед кубків за деталями форми маємо чотири підтипи. До першого віднесені посудини з широким dnом, напісферичною нижньою частиною тулуба, широкими, низькими, округлими плічками та високою увігнуту-циліндричною горловиною. Як варіант цього підтипу можна розглядати кубки з однією петельчастою ручкою від вінць до плічок. Другий підтип має вузьке дно, зрізано-конічну нижню частину корпусу, широкі округлі або загострені плічки на середині висоти тулуба та увігнуту-циліндричну горловину з плавно відгинутими назовні вінцями. До цього підтипу також відносяться кубки з ручкою (варіант). Третій підтип — посудини з трохи сплощеним dnом, округлим тулубом, невисокою широкою, майже циліндричною горловиною та однією петельчастою ручкою. Тільки кількома екземплярами представлені кубки четвертого підтипу — невеликі, біконічні форми, з широкими гостро-реберними плічками, відносно вузькою горловиною та відгинутими вінцями.

Орнаментовані кубки здебільшого метопними схемами — широкий орнаментальний пояс розділяється вертикальними лініями на метопи, поля яких були зайняті навскісними або хвильоподібними стрічками з тонких паралельних ліній. Поля тригліфів залишаються вільними або заповнені вертикальними лініями, навскісним хрестом, зафарбованими напівовалами по верху та низу орнаментального фриза. Іноді в метопах маємо малюнок фестонів, тобто поєднуються метопна та рефтонна схеми. Спостерігається також «чиста» метопна схема, де фестони розташовані по кількох горизонтальних рядах. Різновидом метопної орнаментації виступає лицьова схема, яка досить часто вживалась у розписі кубків. Використовувалась в орнаменті схема, що складалась з двох фризів. У нижньому були горизонтально розміщені S-подібні дуги з листоподібним потовщенням в центрі, а у верхньому проходила горизонтальна стрічка з тонких паралельних ліній. Іноді верхній фриз доповнювався горизонтальними S-подібними дугами. Розписувались кубки також спрощеними композиціями. Часто це був широкий орнаментальний пояс, утворений відрізками навскісних стрічок із тонких ліній, що йдуть від вінць до плічків. Зрідка кубки мали орнамент тільки у вигляді двох широких горизонтальних ліній на плічках. Кубки з ручками усіх підтипів орнаментувались досить стандартно — широкий фриз складався з горизонтальних овалів зі зрізаними вершинами, що утворені були широкими дугами з тонких ліній. Поля овалів та простір між овалами часто заповнювався навскісними лініями, фестонами, вертикальними стрічками. В одному випадку зафіксовано орна-

мент у вигляді зигзагу з двох широких ліній. Кубки четвертого підтипу, яких виявлено одиниці, орнаментувались вузьким фризом на плічках, де між двома широкими горизонтальними лініями розміщені групи тонких навскісних ліній. Деякі кубки цього підтипу не мали розпису.

Значну частину комплексу столового посуду складають сфероконічні посудини. Можна виділити два підтипи. До першого відносяться посудини високі, зі зрізано-конічною нижньою частиною корпусу, округлими плічками, що розміщені на середині або трохи вище середини висоти тулуба, сферичною верхньою частиною, вузькою горловиною та круті відігнутими прямими або лійчастими вінцями (перший варіант). Другий варіант цього підтипу — низькі посудини з широким дном, зрізано-конічною нижньою частиною тулуба, широкими округлими плічками на середині висоти корпусу, сферичною верхньою частиною, вузькою горловиною та відігнутими, переважно лійчастими, вінцями. На посудинах підтипу часто маємо невеликі ручки-вушка. Другий підтип складають посудини з широким дном, широкими, низькими, округлими плічками, високою верхньою частиною корпусу, вузькою горловиною та відігнутими лійчастими вінцями. Орнаментувались сфероконічні посудини — в один широкий пояс або у два фризи. Найчастіше вживались у розписі S-подібні, горизонтально та вертикально розміщені лінії, інколи переврекслені тонкими стрічками. Часто вони закомпоновані у два фризи або включені до складних меандрових композицій. Вживались фестонні схеми в один широкий або у два вузьких ряди з доповненням груп трикутників, відрізків прямої чи навскісної «сітки». Спостерігається в розписі схема «Tangentenkreisband» та тангентні композиції, де концентричні кола заміщені елементами напівовальної форми в поєданні з прямою «сіткою». Маємо також волютні схеми та композицію «совиний лик». Рідше зустрічаються орнаменти у вигляді горизонтальних хвилястих дуг з листоподібним потовщенням у центрі або широких смуг із зафарбованими кругами на кінцях. Незначною кількістю представлені спрощені схеми — горизонтальні ряди з хвилястих або прямих вертикальних ліній, «навскісної сітки», трикутників з витягнутими вершинами, груп широких навскісних відрізків. Для багатьох посудин характерний верхній фриз розпису — вузькі фестони, метопні композиції, ряди горизонтальних тонких ліній.

Наступний тип — біконічні посудини, що поділяються на два підтипи. До першого відносяться низькі посудини з широкими округлими плічками, вузькою горловиною та круті відігнутими прямими, рідше лійчастими вінцями (перший варіант). Другий варіант — високі посудини з відносно вузькими округлими чи гострореберними плічками та прямими відігнутими вінцями; вони мають на плічках невеликі ручки-вушка. До другого підтипу включають великі посудини з широким дном, вузькими округлими плічками, що розміщені трохи вище середини висоти корпусу, широкою горловиною та високими прямими вінцями. Під вінцем часто зустрічаються невеликі ручки-вушка або конічні наліпи. Орнаментувались посудини за тими ж схемами, що й сфероконічні, але частіше розпис компонувався у вузький фриз та більше зафіковано метопних схем.

Ще один тип столового посуду — амфори, які становлять у керамічному комплексі незначну кількість. Маємо два підтипи. Перший — невеликі приземкуваті посудини зі зрізано-конічною або округлою нижньою частиною корпусу, широкими, низькими, округлими плічками, високою горловиною та круті відігнутими прямими або лійчастими вінцями. Другий підтип — високі посудини біконічної форми з відносно неширокими округлими плічками, вузькою горловиною та круті відігнутими вінцями. Усі амфори мають під вінцями невеликі ручки-вушка. Орнаментувались вони виключно за лицьовою схемою, інколи в сполученні з малюнком хреста в центрі композиції.

Незначною кількістю представлені грушоподібні посудини, що за формує поділяються на три підтипи. Перший підтип має два варіанти. Перший варіант становлять приземкуваті посудини з широкими округлими плічками та прямими вертикальними або трохи нахиленими всередину вінцями. Другий варіант — високі посудини зі зрізано-конічною нижньою частиною тулуба, високими, широкими, округлими плічками та високою циліндричною

горловиною. До другого підтипу віднесені округлотілі посудини з широким дном та плавним переходом у прямі вертикальні вінця. До третього підтипу увійшли великі, високі посудини, з вузьким дном, конічною нижньою частиною, високими округлими або гострореберними плічками, майже зрізано-конічною верхньою частиною корпусу та невисокими, схиленими всередину, вінцями. Переважна більшість посудин орнаментувалась S-подібними лініями у різних варіантах виконання. Кілька посудин було розписано за схемою «Tangentenkreisband». Зустрічаються також волютна та метопна схеми. Зафіковані композиції, де лицьова схема сполучена з волютами. Іноді маємо спрощену орнаментацію — тонкі паралельні лінії в облямуванні широких смуг складають один фриз розпису. Грушоподібні посудини супроводжують покришки — наступний тип посудин. Зустрічаються два підтипи — шоломоподібні та ступкоподібні покришки. Шоломоподібні розподіляються на два варіанти. До першого входять високі посудини з напівсферичною верхньою частиною та відносно високими крисами (перший підваріант) і приземкуваті, зі сплющеною напівсферичною верхньою частиною корпусу та низькими крисами (другий підваріант). Другий варіант складають високі або низькі покришки зрізано-конічної форми, трохи схожі з ступкоподібними. Останні зустрічаються як високі, так і низькі.

В орнаменті покришок у спрощеному вигляді повторюється розпис грушоподібних посудин. Ступкоподібні не орнаментувались, але були пофарбовані.

Помітну частину столового посуду становлять кратери — досить великі посудини з широким дном, сферичною (перший підтип) або зрізано-конічною (другий підтип) нижньою частиною корпусу, широкими, округлими плічками, широкою горловиною та високими прямими або лійчастими вінцями-розвідрублом, що майже дорівнюють, інколи перевищують діаметр плічків. Знайдені високі або приземкуваті кратери. Їх орнамент поміщався у два фризи. Присутні волютні схеми та комбінації з хвилястих дуг, що мають потовщення в центрі. З зовнішньої сторони вінця розмальовувались лицьовими схемами, волютами, меандром, фестонами, зигзагом та зафарбованими напівколами. Внутрішня поверхня вінця часто розписувалась метопними (лицьовими) схемами, волютами, фестонами, видовженими трикутниками та навскінніми хвилястими стрічками з тонких паралельних ліній.

Наступний, досить малочисельний тип — горщики. Можна виділити три підтипи. До першого входять невеликі горщики з плавним S-подібним профілем, широкими, округлими плічками на середині висоти корпусу та низькими (перший варіант) або високими (другий варіант) відігнутими назовні вінцями. Як підваріант до підтипу залишаються горщики на 4 ніжках. Другий підтип складають посудини з широким дном, сферичним корпусом, слабо виділеними плічками та невисокими, майже вертикальними вінцями. Третій підтип — високі горщики зі зрізано-конічною нижньою частиною тулуба, високими, широкими, округлими плічками та круто підігнутими прямими вінцями. В розписі зустрічаються на плічках S-подібні лінії, тангентні композиції в поєднанні з метопною схемою, вузькі фризи, заповнені групами навскінних коротких ліній або стрічками «сітки». По вінцях проходить ряд фестонів з тонких ліній, хвилясті навскінні смуги, невеликі зафарбовані напівовали. Загалом переважає спрощений орнамент. Інколи горщики не мають розпису.

Характерним для керамічного комплексу є наявність біноклеподібних посудин. Маємо два підтипи. До першого віднесені посудини з сферичною центральною частиною, а до другого — з циліндричною. Верхні чаши та основи бувають або зрізано-конічної, або напівсферичної форми. Зустрічаються «біноклі» з двома або трьома перемичками. Часто орнамент компонувався у три фризи. Центральні частини розписувались широкими навскінніми лініями, лицьовою схемою, горизонтальними смугами. Чаши та основи орнаментувались рядами коротких ліній, трикутників, фестонів. Внутрішні поверхні чащ іноді мали розпис у вигляді «комет», тобто схожий на орнамент мисок. Ймовірно, до біноклеподібних можна віднести посудину цікавої форми — «блізнюки». За формую вона нагадує кубки, що зліплени разом на рівні плічків. Розписані широкими горизонтальними лініями.

Аналіз матеріалу, в першу чергу кераміки, дозволив виділити дві фази розвитку небелівської групи — ранню та пізню¹⁴. Якщо на ранній, першій фазі поселення групи займали територію в басейні р. Ятрань, Синюха, Велика Вись, Тікічів, верхів'я р. Ольшанки, то на другій фазі небелівське населення значно розширило зону свого перебування у північному та північно-східному напрямках і виходить в район нижньої течії р. Рось. Майже в три рази, незважаючи на те, що за браком матеріалу поки не вдається точно визначити приналежність ряду пам'яток до однієї з фаз, зростає кількість поселень другої фази. У топографії, плануванні, площи поселень помітних змін не спостерігається. Не зафіксовано значних відмінностей також в житлобудівництві. Характерна для пам'яток регіону мала кількість знарядь праці не дозволяє встановити різницю між комплексами знахідок. Відносно пластики можна вказати, що на пізніх пам'ятках зменшується кількість антропоморфних статуеток з розписом та збільшується — зооморфних фігурок.

У кераміці зміни, в більшій або меншій мірі, спостерігаються в усіх ознаках. Якщо на першій фазі в кухонному посуді переважає домішка в тісто товченій черепашки, то потім більше половини посудин ліпилось із гончарної маси, що спіснювалась жорством, піском, шамотом. З часом зменшується кількість горщиків з розчісами. Поступово збільшується відсоток посудин, що мають різко профільовану форму, а на плічках з'являються конусоподібні наліпи та стовпчасті ручки-упори. Якщо на третій фазі в орнаменті ще зберігаються «перлини», багатозубчастий штамп, шеврон, то згодом ці елементи оздоблення зникають. Значно більше, порівняно з першою фазою, стає горщиків, прикрашених зооморфними наліпами в різноманітному виконанні. Серед столової кераміки більше половини посудин на пізній фазі вироблялося із зализистих глин, тоді як на першій фазі з них ліпилася лише третина. Значно менше на пізніх пам'ятках посудин із відмуленої маси. Рідше зустрічається лощіння кераміки. Змінюються форми посудин або кількісний показник деяких підтипов і варіантів. Серед конічних мисок менше стає низьких з ледве опуклими стінками, натомість росте кількість високих з трохи вдавленими стінками та потовщеними вінцями. В орнаменті пізніх мисок поступово перевагу набувають дуги-стрічки із тонких паралельних ліній в облямуванні широких смуг, що закінчуються зафарбованими напівовалами. На ранніх пам'ятках у керамічному комплексі з'являються невеликі кубки біконічної форми з гострореберними плічками. Такі кубки зустрічаються та-кож на пізніх поселеннях, разом з тим, рідше знаходимо кубки з низькими округлими плічками. Кубки з таких поселень частіше орнаментувались метопними та фестонними схемами, а лицьові композиції майже не фіксуються. На пізній фазі зменшується кількість сферо-конічних посудин, а зростає біконічних, серед яких з'являються з високими гострореберними плічками. Вінця обох типів посудин переважно прямі, а не лійчасті. Серед орнаменту вказаних типів на пізній фазі більша фестонних композицій та схем «совиний лик», тоді як схема «Tangentenkreisband» фіксується не часто, до того ж цей малюнок виконується переважно у вузькому фризі. Більше вживаються спрощені схеми. Важливим показником є появі в орнаменті зооморфних зображенень. Амфори значних змін не зазнають. Трохи менше стає приземкуватих посудин з низькими плічками, а лицьові схеми виконуються в спрощеному вигляді. Порівняно з першою фазою, на пізніх пам'ятках стає менше кратерів, а підтип з сферичним корпусом майже не зустрічається. Рідше кратери мають лійчасті вінця. В орнаменті лицьові схеми займають незначне місце. Серед грушоподібних посудин пізніх поселень менше округлотілих та з високими вертикальними вінцями. Часто короткі вінця схилені усередину, а плічки мають гостре ребро. В орнаменті переважають S-подібні лінії, метопні, волютні композиції та спрощені схеми. На пізній фазі зникають зрізано-конічні покришки, а розпис інших помітно спрощується. Серед горщиків пізньої фази з'являються високі, різкопрофільовані, з високими плічками. В орнаменті частіше маємо метопні схеми та спрощені із окремих груп елементів композицій у вузькому фризі. Бінаклеподібні посудини змін майже не зазнають, а їх орнамент помітно спрощується. Загалом в кераміці другої фази форми посуду стають менш різноманітними, і деякі варіанти та підтипи зовсім зника-

ють. В орнаменті поступово починають домінувати поряд з S-подібними лініями метопні схеми та спрощені композиції, схема «Tangentenkreisband» відходить, а її місце часто займає тангентна схема. Важливим елементом деяких схем стають відрізки навскісної «сітки». Покажчиком пізньої фази виступає також відсутність посуду з заглибленим орнаментом (рис. 2, 1, 2). Генетичною підосновою небелівської групи виступають пам'ятки володимирівської групи, про що свідчить збіг територій, особливо на час першої фази небелівської групи, збереження традицій у топографії та плануванні поселень, у способах житлобудування. Спостерігається спадкоємність у пластичі. Багато спільних рис мають керамічні комплекси обох груп. Кухонний посуд майже не зазнає змін, тільки на володимирівських поселеннях посуд з домішкою подрібненої черепашки становить більшу частину. Серед розписного посуду зустрічаємо однакові форми та орнаментальні схеми, а різниця спостерігається тільки у кількісному співвідношенні. Так, в розписі володимирівської кераміки домінують S-подібні лінії, фестонні, лицьові схеми і не характерні «Tangentenkreisband», «совиний лик», метопні, волютні схеми, спрощені композиції, тобто такі, що притаманні небелівському посуду. Важливою ознакою володимирівської групи є наявність серед кераміки посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом в сполученні з монохромним, біхромним, поліхромним розписом. Такий посуд на небелівських поселеннях вже не зустрічається (рис. 3, 1).

У свою чергу небелівська група є основою формування томашівської групи¹⁵. Між пам'ятками обох груп спостерігається багато спільних рис — майже збігаються території, простежується спадкоємність у плануванні поселень, зберігаються традиції у житлобудуванні. Деякі зміни простежуються в пластичі, особливо антропоморфні — зникає розпис статуеток, частіше зустрічаються фігурки на стовпчастій ніжці; поширення набувають «реалістичні» статуетки. Особливою трансформацією зазнає кераміка. Починають переважати гострореберні форми, деякі підтипи представлені незначною кількістю або зовсім зникають, натомість з'являються нові типи та підтипи — «кухонні гутуси», циліндро-конічні миски, миски з перегородкою, кратероподібні посудини, гострореберні посудини та горщики. Характерними стають різко-профільовані кухонні горщики, конічні миски, гострореберні кубки, біконічні посудини, амфори та кратери з високими плічками. В орнаменті панівними стають специфічні, притаманні тільки томашівській кераміці, тангентні, метопні та волютні схеми, а композиції — S-подібних ліній, «Tangentenkreisband» «совиний лик», фестонні відходять на другий план. У розписі частішають спрощені схеми. Більшість орнаментальних схем виконується у вузькому поясі, а двофризових композицій значно менше. Основним елементом багатьох схем стають стрічки навскісної «сітки». Поступово набувають специфічних рис «томашівські» зооморфні зображення (рис. 3, 2).

Поселення володимирівської групи являють собою перші пам'ятки так званого західного ареалу в Буго-Дніпровському межиріччі. На жаль, їх походження недостатньо вивчене, але вказується на те, що вони споріднені з пам'ятками петренської локальної групи і виникли в результаті переселення останніх на ранньому етапі розвитку¹⁶. Кераміка з поселень володимирівської групи свідчить про те, що переселення з Середнього Дністра відбулося ще до сформування петренських пам'яток. К. К. Черниш відзначає подібність за стилем розпису посуду Володимирівки та Раковця¹⁷. Цієї думки дотримується Т. О. Попова, вказуючи на важливу особливість кераміки Раковця — наслідування традицій місцевого дністровського посуду солонченського типу (етап ВІ)¹⁸. На нашу думку, поступове переселення з Подністров'я почалося трохи раніше, про що свідчить збіг деяких орнаментальних схем посуду володимирівської групи та пам'яток типу Старі Радуляни-II. Просування відбувалось по правих притоках Південного Бугу (Яланець, Савранка, Кодима) і в майбутньому можна сподіватись на знаходження таких пам'яток, доказом чого є матеріали розвідок в Одеській області¹⁹. В цьому районі відомі пізніші поселення — Немирівське, Станіславка, Кінецьпіль, у кераміці яких відсутні посудини з заглибленим орнаментом²⁰. В подальшому територію займають племена, споріднені з петренськими, що залишили поселення типу

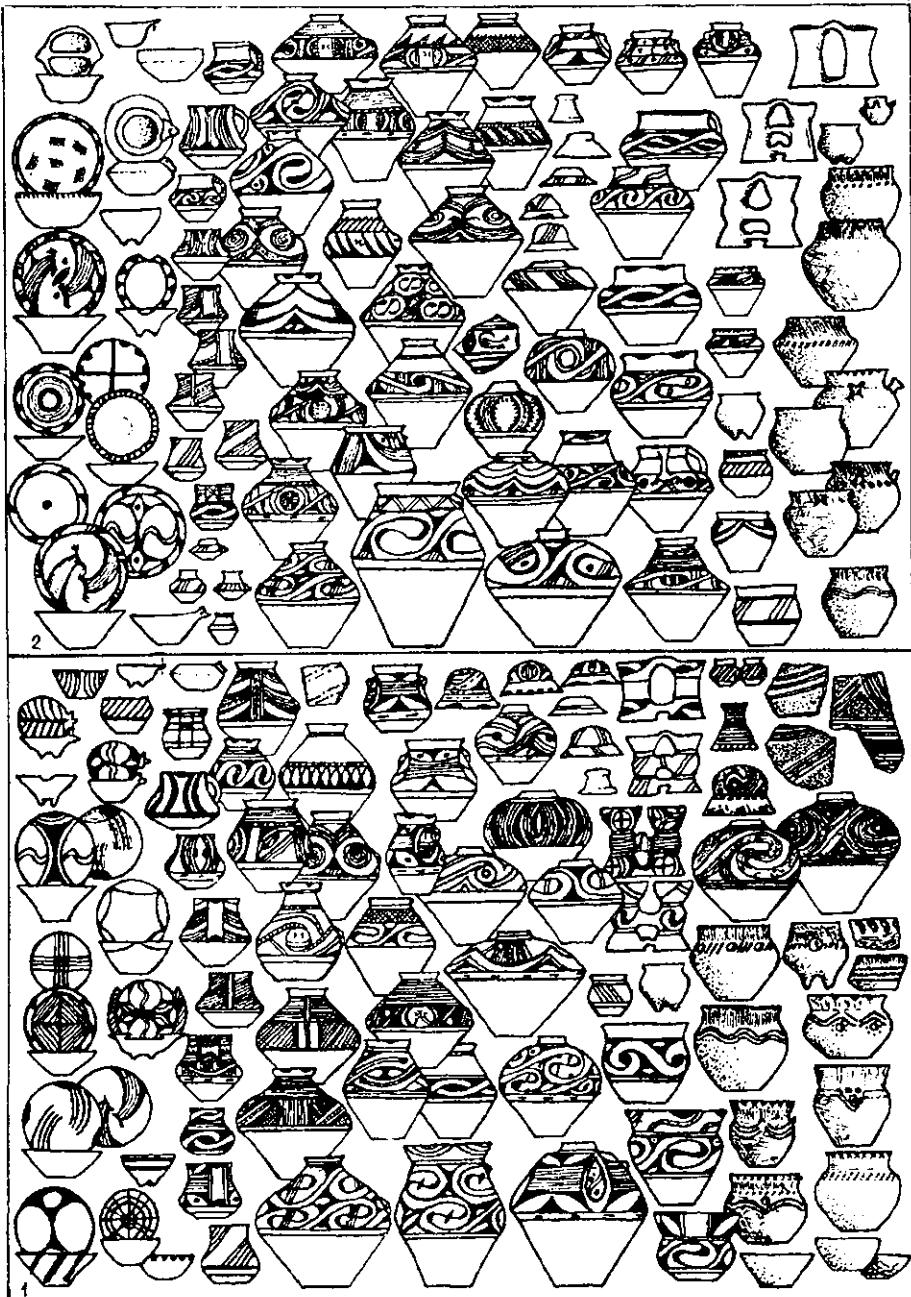

Рис. 3. Кераміка пам'яток 1 — володимирівської та 2 — першої фази томашівської груп.

Кринички, Ухожани, і, в свою чергу, склали основу чечельницької групи, що перебувала в тісних зв'язках з томашівськими поселеннями. В міру просування в басейні Південного Бугу племена, можливо, зазнали впливу з боку посткліщивських общин, про що свідчать окремі орнаментальні схеми володимирівського посуду. Відзначаються також контакти з іншоетнічним, степовим населенням²¹. У межах регіону межиріччя Південного Бугу та Дніпра володимирівські общини вступали у тісні взаємозв'язки з племенами «східного ареалу», в результаті чого з'являються поселення синкретичного характеру (Гордашівка, Гарбузин)²². Стійкі традиції давніх витоків у кераміці та вплив племен «східного ареалу» можливо викликали відродження в посуді володимирівських общин заглиблого орнаменту в поєднанні з розписом.

Племена небелівської групи остаточно відтіснили общини «східного ареалу» у Середнє Подніпров'я. Значно розширивши свою територію, саме вони, а не томашівські племена, вступили в активні контакти на півночі з общинами «східного ареалу» (Коломийщина-II, Гребені, Чапаєвка), а на південному сході з степовим населенням (Новорозанівка, Пугач, Ташлик-II). Свого часу дослідники виділили канівську групу пам'яток, для кераміки якої знаходили аналогії на посуді томашівських поселень. Зіставлення матеріалу канівських поселень з небелівськими вказує на деякі відмінності в розписі кераміки, але не настільки важливі, щоб виділити окрему групу. Не виключено, що поселення Канівщини, знаходячись на периферії, довше зберігали характерні риси, тоді як на основній території небелівські пам'ятки поступово починають переростати у томашівські. Лишається відкритим питання про співіснування небелівської групи з синхронними та спорідненими племенами Побужжя. Багато спільніх рис знаходимо між ними в кераміці поселень Тростянчик, Криштопівка, Вербівка-I, II, Селище, Борисівка-2. Особливістю цих та подібних пам'яток є збереження в комплексі тривалий час посудини з заглибленим орнаментом (ранні пам'ятки) та сприйняття значних впливів з боку петренської групи (пізні пам'ятки), що в першу чергу відбилося на розписі: біхромія малюнку, орнаментальні схеми, де переважають меандрові композиції.

Небелівська локальна група синхронізується з пам'ятками типу Бринзени-VIII — Мерешовка-Четецує в Подністров'ї, поселеннями типу Коломийщина-II і частково чапаївської групи в Середньому Подніпров'ї, пам'ятками типу Селище — Ворошиловка в Побужжі, тобто існувала приблизно в межах ХХХ—ХХІХ ст. до н. е. (рубіж етапів ВІІІ — СІ). Виділення локально-хронологічних груп, зокрема небелівської, а також розробка їх періодизації має велике значення в плані вивчення конкретних етнічних груп у межах Трипільської культури.

Примітки

¹ Dumitrescu VI. Oreginea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV XV, № 2, 1963, р. 285—305; Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 175; Мовша Т. Г. Две паралельные линии развития трипольской этнокультурной области // Новейшие открытия советских археологов.— Тез. докл.— Киев, 1975.— Ч. I.— С. 69—71; Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполья— Кукутени в среднем и начале позднего периодов // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— Тез. докл.— Днепропетровск, 1980.— С. 40, 41; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени—Триполье) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185.

² Черныш Е. К. Место поселений Борисовского типа в периодизации Трипольской культуры // КСИА, 1975.— № 142.— С. 3—10; Черныш Е. К. Формирование локальных вариантов Трипольской культуры // Новейшие достижения советских археологов.— Тез. докл.— М., 1972.— С. 18—21. Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 165—320; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 31—45; Цвек О. В. Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра (средний этап) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— 17 с.; Цвек О. В. Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 106—117; Мовша Т. Г. Средний этап трипольской культуры // Археология Ukrainianской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 206—223.

³ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья (III—I тыс. до н. э.).— Днепропетровск, 1984.— С. 60—83; Мовша Т. Г. Томашовская локальная группа трипольско-кукутенской общности // SP.— София, 1988.— № 9.— С. 84—110.

⁴ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія, 1985.— № 51.— С. 46; Рижов С. М. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток у Буго-Дніпровському межиріччі // Тез. доп. III Вінн. обл. істор.-краєзн. конф.— Вінниця, 1985.— С. 46—47; Рижов С. М. Небелівська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі (етап ВІІІ — СІ Трипольської культури) // Тез. доп. V Вінн. обл. істор.-краєзн. конф.— Вінниця, 1987.— С. 71, 72; Рижов С. М., Круц О. В. Динаміка розселення трипільських общин в Середньому Побужжі // Тез. доп. VIII Вінн. обл. істор.-краєзн. конф.— Вінниця, 1989.— С. 13, 14; Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дніпровському межиріччі // Тез. доп. X Вінн. обл. істор.-краєзн. конф.— Вінниця, 1991.— С. 15—17.

⁵ Доманицкий В. Н. Площадки с расписанными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах // АЛЮР.— 1899.— Т. I.— С. 174—176; Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI АС.— М., 1901.— Т. 1.— С. 736—812; Доманицкий В. Н. Раскопки в области Трипольской культуры в 1901 г. // Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества.— СПб, 1904.— Т. V.— С. 1—26.

⁶ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домиженского типа у с. Колодистого // АЛЮР.— 1900.— Т. 2.— С. 148—155; Доманицкий В. Н. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой до-микенского типа у с. Колодистого // АЛЮР, 1901.— Т. 3.— С. 69—72; Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого, Киевской губернии // Изв. ИАК.— 1904.— Вып. 12.— С. 87—118.

⁷ Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925. Розкопки біля с. Томашівки.— К., 1926.— С. 54.

⁸ Пасек Т. С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП.— 1949.— Т. 1.— С. 209—224.

⁹ Бондар М. М. Канівська експедиція Державного університету ім. Т. Г. Шевченка // НА ІА АН України, 1957/19.— 1958.— 25 с.

¹⁰ Стефанович В. А., Диденко О. П. Археологические памятники Уманщины // Наук. архів ІА АН України, ф. 12, № 534, 1968, 307 с.; Храбан Г. Ю. Археологические памятники Уманщины // Наук. архів ІА АН України, ф. 12, № 458, 1961, 255 с.

¹¹ Мовша Т. Г. Работы на Черкащине // АО за 1983.— М., 1985.— С. 320; Круц В. А. Работы трипольской экспедиции // АО за 1984.— М., 1986.— С. 257—258; Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.— Тез. конф. XVII конф. ИА АН УССР.— Ужгород, 1978.— С. 41, 42; Цвек Е. В. Группа трипольских поселений в бассейне реки Большая Высь // Первая правобережная краевед. конф.— Тез. докл.— Кировоград, 1988.— С. 40—42.

¹² Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дніпровському межиріччі // Тез. доп. Х Вінн. конф.— Вінниця, 1991.— С. 15—17; Відейко М. Ю. Каневская группа трипольских поселений в Среднем Поднепровье // Современные историко-археологические исследования Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко. УДК 93026, Деп. ИНИОН АН СССР 0.20.2 № 36853, 1989.— С. 61—66.

¹³ Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 72—77; Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія.— 1973.— № 10.— С. 32—41.

¹⁴ Рижов С. М. Небелівська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі (етап ВІІ—СІ трипільської культури) // Тез. доп. V Вінн. обл. істор.-краєзн. конф.— Вінниця, 1985.— С. 46—47; Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дніпровському межиріччі // Тез. доп. X Вінн. обл. істор.-краєзн. конф.— Вінниця, 1991.— С. 15—17.

¹⁵ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія, 1985.— № 51.— С. 45—56.

¹⁶ Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполья—Кукутени в среднем и в начале позднего периодов // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 41; Мовша Т. Г. Середний этап Трипольской культуры // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 217, 219, 231.

¹⁷ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 211.

¹⁸ Попова Т. А. О роли населения Поднепровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 145.

¹⁹ Пилищук Л. Ю. Памятники развитого Триполья // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 30, 49.

²⁰ Шмаглий Н. М. Исследования в Майданецком // АО за 1986.— М., 1988.— С. 352; Фоменко В. М. Знайдки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія, 1979.— № 31.— С. 46—53.

²¹ Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполья—Кукутени с племенами культур степного ареала // SP., № 5/6, София, 1981.— С. 61—72; Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Первобытная археология Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1984.— С. 60—83.

²² Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 116.

C. N. Ръжов

НЕБЕЛЕВСКАЯ ГРУППА ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье систематизируются материалы памятников этапов ВII—СI в Буго-Днепровском междуречье, относящиеся к «западной» линии развития культурно-исторической общности Кукутень-Триполье. Предлагается классификация керамики — основного источника при выделении небелевской локально-хронологической группы. Анализ технико-технологических, морфологических и стилистических признаков, в первую очередь столовой посуды, позволил выделить две ступени (фазы) развития группы — раннюю и позднюю, представленные соответственно поселениями типа Небелевки и типа Глыбочки. Определено место группы, занимающей промежуточное положение между памятниками владимировской и томашевской групп, характеризующие ее собственные и заимствованные этнокультурные черты. Рассматриваются вопросы происхождения группы и дальнейшего ее развития, определяются пути расселения «небелевских» общин, исследуются связи с трипольскими племенами смежных территорий.

S. N. Ryzhov

THE NEBELIOVSKAJA GROUP OF THE MEMORIALS OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

In the paper the materials of the memorials of stages B2—C1 at Bug—Dniester interfluve belonging to the «Western» line of development of the cultural-historical community Kukuteni—Tripolie is systematized. The classification of the pottery — the main source of the apportionment of Nebeliovskaja local — chronological group — is proposed. The analysis of the technical-technological, morphological and stylistic features, fierst of all, of the table crockery permits to mark out the two stages (phases) of the development of group — the early and the late ones represented correspondently by the settlements of Nebeliovka type and Glybochka one. The rank of group which occupies an intermediate place between the memorials of Vladimirovskaja and Tomashevskaja groups is marked. Its own and adopted ethnic-cultural features are defined. The problems of the genesis of group and its further development are considered; the ways of the settling of «Nebeliovka» communes are determined; the links with the Tripolian tribes of the adjoining territories are investigated.

ПАМ'ЯТКИ РОЗВИНУТОГО ТРИПІЛЛЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

С. О. Гусєв

Стаття присвячена характеристиці поселень розвинутого Трипілля Середнього Побужжя, визначено їх відносну хронологію і, порівняно з суміжними територіями, виділено локальні особливості культури.

У системі пам'яток трипільсько-кукутенської спільноті Середнє Побужжя вивчене недостатньо, хоча цей регіон привернув увагу дослідників Трипільської культури відразу ж після відкриття В. В. Хвойки в Подніпров'ї¹. Дослідженнями Е. Й. Сецінського², М. Ф. Біляшівського³, С. С. Гамченка⁴ було зафіксовано понад 50 пунктів, на окремих проводилися розкопки. В по- дальшому інтерес до Середнього Побужжя дещо зменшився, хоча район не був обійтися увагою в розвідковому плані. Т. Д. Березовець⁵, М. І. Артамо-

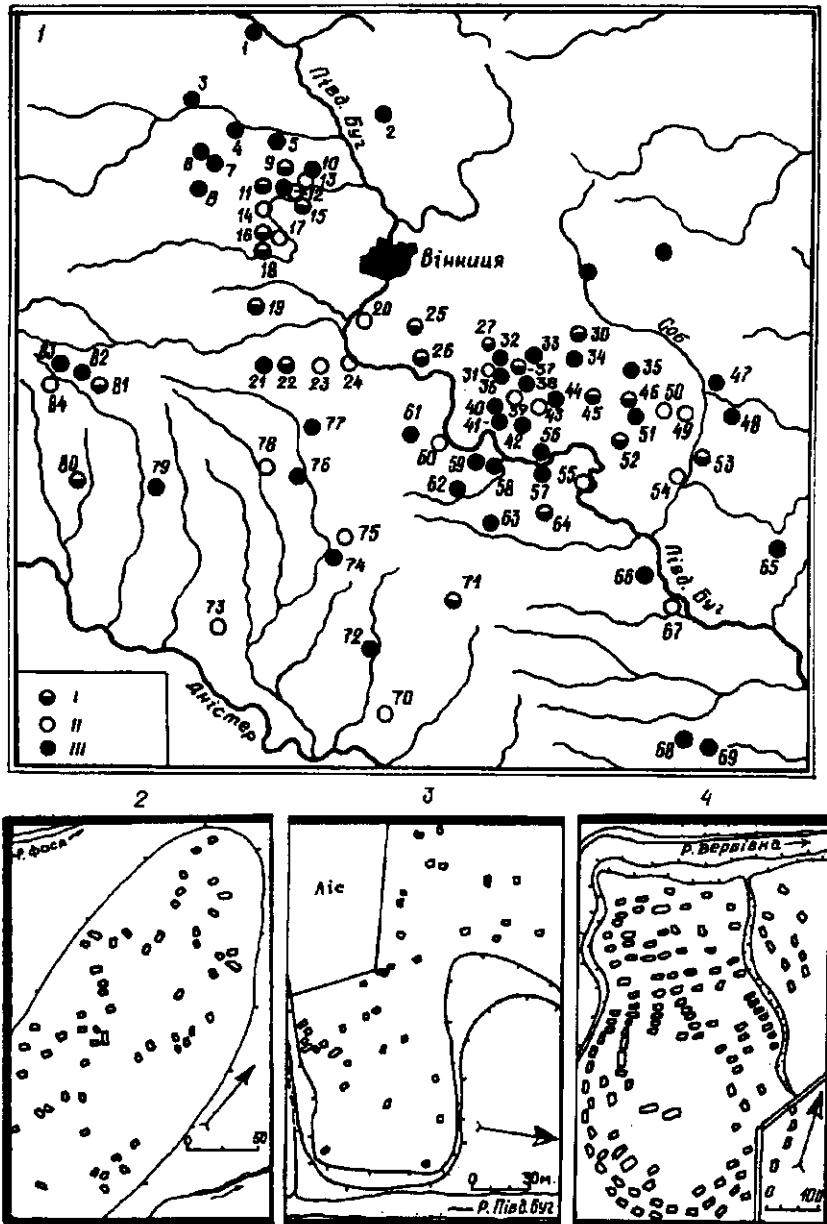

Рис. 1. 1 — карта поселень розвинутого Трипілля Середнього Побужжя; 2 — план поселення Білозірка за даними мікромагнітної зйомки; 3 — план поселення Ворошиловка за даними мікромагнітної зйомки; 4 — візуальний план поселення Вербівка II (за П. І. Хавлюком).

I — поселення етапу VI — VII; II — поселення етапу VII; III — поселення етапу CI.

1 — Митинці, 2 — Хомутинці, 3 — Березна, 4 — Голодьки, 5 — Курілівка, 6 — Лисогірка, 7 — Кожухів, 8 — Дяківці, 9 — Миколаївка, 10 — Вербівка, 11 — Городище, 12 — Городище-2, 13 — Брусленів, 14 — Сосни, 15 — Вишенька-1, 2, 16 — Білозірка, 17 — Борків, 18 — Залужне, 19 — Білківці, 20 — Селище, 21 — Жмеринка II, 22 — Жмеринка I, 23 — Потоки, 24 — Ворошиловка, 25 — Цвіжин, 26 — Кліщів, 27 — Байраківка II, 28 — Липовець, 29 — Кожанка, 30 — Іваньки («Василек»), 31 — Дубовець, 32 — Боблев, 33 — Ковалівка, 34 — Бондуровка, 35 — Борисівка-2, 36 — Гунька, 37 — Головеньки, 38 — Кірово, 39 — Немирів, 40 — Мухівці, 41 — Шелудьки, 42 — Чуків, 43 — Кароліна, 44 — Йосипенки, 45 — Ометинці, 46 — Юрківці, 47 — Даців, 48 — Рахни, 49 — Вербівка I, II, 50 — Криштопівка, 51 — Ситківці, 52 — Косаново, 53 — Кисляк, 54 — Млинки, 55 — Заянківці, 56 — Вовчок, 57 — Яструбиха, 58 — Вишківці, 59 — Печера, 60 — Рогізна, 61 — Рахни-Польові, 62 — Торків, 63 — Зарічне, 64 — Крицинці, 65 — Мала Мочулка, 66 — Оляниця, 67 — Тростяник, 68 — Білий Камінь, 69 — Рогузка, 70 — Ратуша, 71 — Кислицьке, 72 — Стіна, 73 — Садове, 74 — Покутино, 75 — Садківці, 76 — Заячівка, 77 — Будьки, 78 — Носиківка, 79 — Котюжани, 80 — Дерешово, 81 — Ялтушків-2, 82 — Ялтушків-1, 83 — Ходаки, 84 — Бригидівка.

нов⁶, П. І. Хавлюк⁷, В. Д. Гопак⁸, І. І. Заєць⁹ та інші науковці поповнили карту не одним десятком нових поселень. Розвідки тривають¹⁰. На сьогодні відомо понад 250 пам'яток Трипільської культури лише в межах Вінницької області, причому чверть їх відноситься до розвинутого Трипілля (рис. 1).

Перші дослідження поселень розвинутого етапу культури в Середньому Побужжі носили спонтанний характер і велися, по суті, лише для ознайомлення з матеріалами (Немирів¹¹, Білий Камінь¹² та ін.). Планомірне вивчення розпочалося з 70-х років, коли на широкій площі було досліджено поселення у Кліщеві¹³ (етап VI — VII) і виникла потреба простежити лінію подальшого розвитку пам'яток у даному регіоні¹⁴.

У 70—90-х рр. проводилися розкопки у Цвіжині¹⁵, Білозірці, Біликівцях¹⁶, Городищі-2, Соснах, Ворошиловці, обстежено десятки інших пунктів у районі, обмеженому зі сходу р. Соб, з півдня рр. Дохною—Савранкою, на заході — Буго-Дністровським вододілом і верхів'ями рр. Ров, Ровець та Згар. Північний кордон вивчений ще не достатньо. Можливо, він проходить верхів'ями річок Тетерів — Іква — Вовк.

Як з'ясувалося, пам'ятки в Білозірці, Біликівцях, Залужному, Цвіжині належать до того ж етапу, що й Кліщів (VI — VII), але генетично не пов'язані з ним, що викликає особливий науковий інтерес. Коротко зупинимося на їх характеристиці.

Невеликі за площею поселення займали підвищення в заплавах річок або схили перших заплавних терас, які з двох-трьох боків були захищені водою чи болотом. В аналогічних топографічних умовах знаходилися деякі пам'ятки етапу VI — VII Буго-Дніпровського межиріччя, зокрема Шкарівка¹⁷. За даними геомагнітної зйомки, проведеної в Білозірці¹⁸, поселення не мало чіткого плану забудови. Житла розташовувалися переважно на південному боці заплавного підвищення. Загальна кількість площадок перевищує чотири десятки (рис. 1, 1).

Для виділених пам'яток характерні два види будівель: наземні та заглиблені. Уявлення про заглиблені житла дають результати досліджень в Біликівцях¹⁹. Тут відкрита напівземлянка неправильної овальної форми, розміром $4,6 \times 2,55$ м, глибиною 0,8 м від денної поверхні. Наземна частина споруджувалася за допомогою дерев'яного каркасу, обмазаного глиною з рослинними домішками. Підлога і стіни заглибленої частини по периметру на висоту до 60 см теж обмазувалися глиною, товщиною 2—4 см. В напівземлянці знаходилася купольна піч, розміром $1,6 \times 1,4$ м з димовим отвором, від якого добре збереглася глинена пробка. Між піччю і стіною розміщувалася невелика лежанка. Серед руїн печі виявлено скupчення посуду, а поряд — антропоморфну статуетку. Менш виразну напівземлянку розкопано і в Цвіжині²⁰.

Про існування наземних споруд на поселеннях цього часу свідчать рештки повзводженої стіни з Білозірки, спорудженої безпосередньо на земляній долівці²¹.

Оскільки більшість названих пам'яток займали ділянки заплави, де ґрунт мав підвищену кислотність, збереженість кераміки, зокрема розписної, надзвичайно погана. Однак вдалося встановити, що столовий посуд виготовлявся з добре відмуленої глини з домішками шамоту і піску. Особливо слід підкреслити наявність у керамічній масі розписного посуду жорстви, яка ніколи не використовувалася на заході, але широко практикувалася гончарами східного ареалу.

Група розписного посуду представлена: амфорами з лійчастими вінцями, що переходять в округлий приземкуватий тулуб з широкими ручками (рис. 2, 1); напівсферичними мисками з ледь відігнутими вінцями (рис. 2, 3—5); шоломоподібними покришками (рис. 2, 7—8); невеликими кубкоподібними посудинами з ручками під вінцями (рис. 2, 2); «біноклями» (рис. 2, 15). Посуд оздоблювався монохромним (чорна або червона фарби) чи біхромним (чорна з червоною, чорна з білою) розписами (рис. 2, 11, 14, 17). Великі грушоподібні посудини (рис. 2, 9), деякі миски (рис. 2, 10), грибоподібні покришки з вушками (рис. 2, 6) прикрашувалися заглибленим орнаментом. На окремих фрагментах столової кераміки з Білозірки та

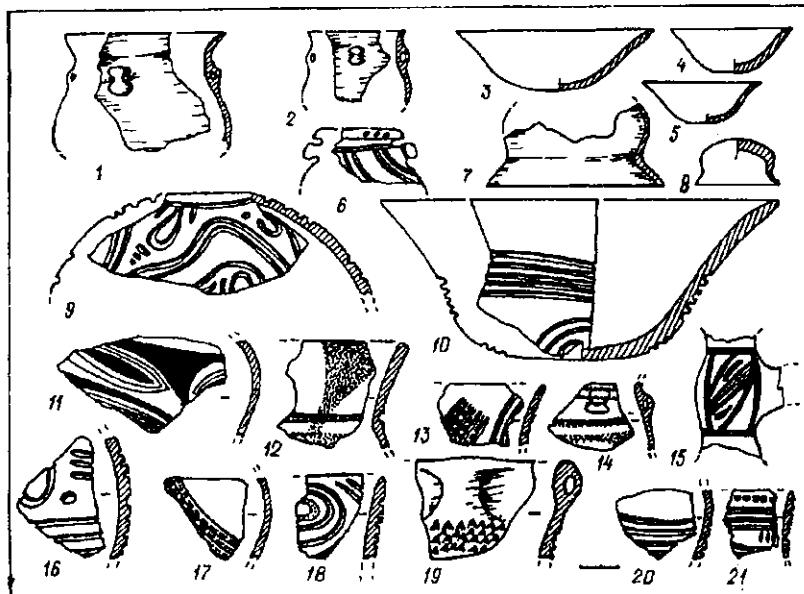

Рис. 2. Кераміка етапу VI — VII. Біликівці (1—7, 9—18), Білозірка (8, 19, 20), Залужнє (21).

Біликівці зустрічається комбінований декор, у візерунку якого поєднані і заглиблення і розпис фарбами (рис. 2, 12, 13, 18).

Кухонна кераміка комплексів етапу VI — VII репрезентована широкогорлими горщиками з прямими або злегка відігнутими назовні вінцями. Вона виготовлялася із суміші глини, шамоту, жорстви, крупнозернистого піску (зрідка з домішками слюди). Попереднє випалювання надавало посудинам сірого й світло-коричневого кольору. По верхньому зрізу вінець наносилися косі насічки, а ззовні, під краєм — «перлини» або овальні вдавлення. Штампом чи відбитком намотаного на паличку шнуря прикрашалися округлі плічка горщиків. Композицію завершував шеврон — одна-две заглиблені лінії під нижнім краєм проштампованого поля. Оригінальний фрагмент кухонного горщика з трикутним штампом з Білозірки (рис. 2, 19) знаходить аналогії в матеріалах Поливанового Яру II²², що поряд з іншими деталями дозволяє синхронізувати ці пам'ятки.

Остаточно визначити місце поселень біликівського типу у відносній хронології Трипілля, в тому числі і Середнього Побужжя, вдається лише при розширенні їх джерелознавчої бази. Тепер правомірно зазначити, що за рядом ознак (морфологія посуду, поліхромія розпису, орнаментальні стилі та ін.) Білозірка, Біликівці, Залужне, Цвіжин належать до кінця етапу VI — VII. На Побужжі вони змінюють Кліщів, але в даному регіоні представляють відмінну від кліщівської лінію розвитку культури, яка склалася, очевидно, в результаті взаємодії місцевого та прийшлого із заходу населення.

Між кінцем етапу VI — VII і початком VII залишається певна лакуна. Поки що в Середньому Побужжі не досліджені поселення, синхронні типу Яблони²³ та Раковець²⁴; але наявність пам'яток у верхів'ях лівих приток Дністра²⁵, що межують з побузькими заплавами, дає підставу говорити про можливість існування поселень цього часу й тут.

До середини етапу VII належать Ворошилівка, Сосни, Борків, Селище. Поселення будувалися на захищених з кількох сторін струмками, болотистими низинами чи яругами округлих або видовжених мисах, висотою 15—18 м над рівнем води. Топографічні умови визначали розміри поселень (Ворошилівка — 8, Сосни — 4, Борків — 2 га). Як і на попередньому етапі, судячи за геомагнітною зйомкою у Ворошилівці, чітка система розміщення жителів не склалася (рис. 1, 2). Характерна інтенсивна забудова південних схилів невеликими групами жителів. Подібні «гнізда» виявлені на пам'ятках синхронної

верхньодністровської локальної групи²⁶ і в Буго-Дніпровському межиріччі²⁷. Такий прийом розташування споруд, можливо, був підготовчим при переході до планової забудови, яка в Середньому Побужжі фіксується вже наприкінці етапу ВІІ (Вербівка ІІ) (рис. 1, 3)²⁸.

На поселеннях побутували наземні житла та землянки. Техніка спорудження наземних будинків найкраще простежена у Ворошилівці, де розкопано 9 площацок. Тут наявні, принаймні, три типи будівель. Перший, найчисленніший (6 площацок) — однокамерні споруди невеликої площині (4—5×5 м), зведені за допомогою дерев'яного каркасу безпосередньо на земляній долівці. Обмазка залягала в три шари. Різний вміст полови чи піску в глиняній масі обумовлювався, певно, конструктивним призначенням деталей (стіни, перегородки тощо). За даними хімічного аналізу зразків нижнього шару площацки № 1, обмазка включала 74—77% кремнекислоти (SiO_2) 12—14% глинозему (Al_2O_3), 3—4% заліза (Fe_2O_3), по 2% вапна (CaO) і магнезію (MgO). Менше 1% становлять інші мінеральні домішки²⁹. Наведені дані практично ідентичні результатам хімічного вивчення обмазки з площацки № 11 поселення Коломийщина³⁰. Дещо менший вміст кремнекислоти компенсувався глиноземом, що пояснюється, певно, місцевими відмінностями хімічного складу сировини.

У житлах, як правило, крім невеликої глиняної вимостки, не виявлено інших деталей інтер'єру (піч, лежанка тощо). І все-таки, перший тип споруд, очевидно, був основним для малої сім'ї³¹, що мешкала на поселенні.

Другий тип — великі багатокамерні будівлі, площею 4—5×10—12 м, розташовувалися більше до центральної частини поселення. Найвиразніші конструктивні деталі таких споруд збереглися на трикамерній площаці № 8, орієнтованій по лінії північ-півден. Обмазка залягала на площині 4×10 м у три шари. Верхній шар — з домішками піску, січки товщиною понад 10 см. Його поверхня знизу аморфна, а зверху — потинькована трисантиметровим шаром глини з піском. Середній шар товщиною 4 см містить глину й пісок, з обох боків загладжений і пофарбований червоною вохрою. На нижньому боці третього шару залишилися відбитки широких (10—18 см) поперечних дерев'яних плах.

Верхній шар обмазки, найвірогідніше, пов'язаний з повздовжніми стінами споруди, середній — залишки від перегородок, а нижній, очевидно, відповідав стелі. Подібна збереженість цих архітектурних деталей в Середньому Побужжі зустрічається вперше.

Навколо восьмої площацки зібрано велику кількість ритуальних предметів: модель житла, зооморфні та антропоморфні статуетки, зооморфні миски, «біноклі», конуси. Крім того, в першій камері містилася глиняна вимостка-жертвовник, на якій знаходився крем'яний ніж для м'яса. За набором цих предметів і цілого ряду інших ознак споруда характеризується як культова, призначена для проведення магічних дійств, пов'язана з поклонінням тваринам (бику)?³².

Третій тип наземних споруд — невеликі будови господарського призначення площею до 9 м², які зводилися на периферії поселення. Так, площацка № 9 розміщувалася на косогорі околиці, з перепадом висоти до 2 м (!). Її підлога попередньо дещо вирівнювалася і частково покривалася тонким шаром глини з піском. З уламків обмазки вдалося скласти понад 70 см вертикальної стіни товщиною 15—18 см. Відбитків дерев'яних конструкцій не зафіксовано. Це спростовує пропущення К. В. Зіньковського, що стіни в трипільських будинках були глиnobитними і не збереглися³³. Не знаходить підтвердження і «блокова» теорія³⁴, оскільки стіна виявилася монолітною, без стиків і обпалена досить нерівномірно.

Таким чином, існування щонайменше трьох типів наземних жител на Ворошилівському поселенні вказує на їх різне функціональне призначення.

Наземні глиnobитні житла виявлені й досліджені також у Боркові та Селищі. Вони мало чим відрізняються від Ворошилівських.

Поряд з наземними будівлями на поселеннях Середнього Побужжя наявні й заглиблені. Одну з таких будов досліджено у Ворошилівці. Землянка була викопана в лесі, поряд з площацкою № 5, мала овальну в плані форму, роз-

міром 4×3,8 м, глибиною 1,9 м від денної поверхні. Вздовж стін земляні східці утворювали своєрідні стелажі-лежанки, ширину 35—40 см і такої ж висоти. На дні знаходилася глинобитна піч, зведення над круглою ямою до 1 м глибиною, попередньо засипаною піском, шматками обмазки та фрагментами кераміки. На дні землянки № 2 в Соснах містилася не піч, а вимостка для багаття з 12 пласких камінців. Під нею — невелике заглиблення, а в ньому — миска, прикрашена біхромним розписом (рис. 3).

Існування наземних жителів і землянок трактувалося дослідниками Трипільської культури по-різному. Б. Л. Богаєвський, наприклад, писав про два основних етапи розвитку пізньородового суспільства, що проживало «великими общинами» на площах і «ранніми батьківськими родами» в землянках³⁵. С. М. Бібков у розвитку раннього Трипілля також видіяв два етапи: етап АІ із землянками та АІІ з площаами³⁶. На Березівському поселенні В. П. Цибесков помітив хронологічну близькість цих видів будов, хоча матеріал землянок і площаок мав деяку відмінність. На його думку житла заглиблених конструкцій були тимчасовими. В них мешкали перші переселенці, готуючи поселення і все господарство³⁷. Ще раніше до аналогічних висновків дійшов і М. М. Шмаглій³⁸.

Дослідження трипільських поселень Середнього Побужжя дали можливість говорити про співіснування тут наземного і заглибленого домобудівництва і навіть виділити пам'ятки, забудовані переважно землянками (Сосни). Логічно, що спочатку могли будуватися землянки. На спорудження такого невеликого житла затрачувалося близько 36 годин³⁹, а наземна будівля, крім великої кількості будівельних матеріалів⁴⁰, потребувала відповідної пори року, дотримання технологічного часу, певної кількості робочих рук тощо. Побудувавши наземне житло, трипільці не завжди відмовлялися від землянок, що добре простежено у Ворошиловці.

Кераміка комплексів поселень етапу ВІІ за технологічними ознаками може бути розділена на дві групи — столову та кухонну.

Серед столового посуду, що виготовлявся з добре відмуленої глини з домішками шамоту й піску і мав добрій випал, переважає розписний (у Ворошиловці з 10 тис. фрагментів кераміки лише 5 мають заглиблений орнамент, виконаний у техніці, наявній в матеріалах окремих поселень Підністров'я⁴¹). Візерунок наносився чорною чи темно-буруватою фарбою по жовто-гарячому або червонуватому ангобу.

В кераміці Ворошиловки та Сосен помічена стійка особливість: кожній формі посуду відповідає певна схема орнаменту (кореляція лише в деталях), причому домінантою виступає S-подібна петля. Цим універсальним сюжетом оздоблювалися великі й середнього розміру грушоподібні посудини (рис. 4, 1, 2), амфори середніх розмірів (рис. 4, 6, 11), великі сферичні миски з відгнутим краєм вінець (рис. 4, 15), кратери. Малі амфори і бомбоподібні кубки прикрашалися метопним з подвійним горбиком і «лицьовим» орнаментами (рис. 4, 7, 8) «Лицьова» схема розпису зустрічається на пам'ятках східних територій переважно на кубках⁴², а на заході — на амфорах⁴³. У Середньому Побужжі ці дві традиції переплелися.

Напівсферичні, а найбільше сфероконічні миски, як один з найчисленніших типів посуду оздоблювалися рядами напівдуг, що заходили одна за одну (рис. 4, 10, 13, 14), і розписом, типовим для зооморфних мисок⁴⁴ (рис. 4, 16, 17). Покришки в основному шоломоподібні (рис. 4, 9). Ори-

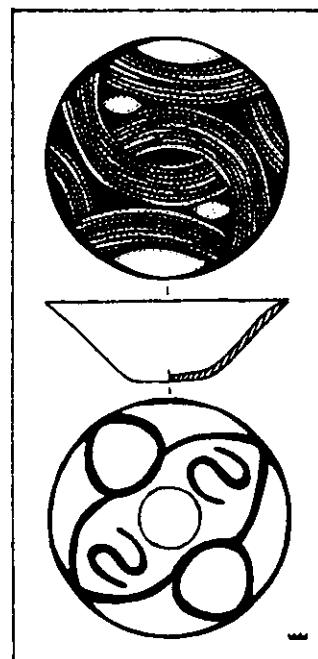

Рис. 3. Миска з біхромним розписом. Сосни.

гінальні за формою і орнаментом великі кубкоподібні посудини (рис. 4, 3, 4) знаходять аналогії в пам'ятках петренської групи⁴⁵.

Мініатюрні посудини з добре обробленою зовнішньою поверхнею і недбало пропрацьовані зсередини повторюють форми й основні орнаментальні схеми посудин великих розмірів (рис. 5, 13—18).

Ритуальних біноклеподібних посудин на поселеннях етапу ВІІ виявлено небагато. Якщо у Кліщеві (етап ВІ — ВІІ) їх нараховано близько 160⁴⁶ (10 «бінокль» на одне житло), то у Ворошилівці — всього 10 (1 на житло), в Соснах — 3 (1,5 на житло). Вони виготовлялися з глиняної маси аналогичної для столового посуду, мали великі лійчасті розтруби і яйцеподібний тулуб. Частини «бінокля» з'єднувалися двома перемичками — зверху й посередині. Їх орнамент чорнофарбовий, переважно «лицьовий». В Соснах вперше виявлено «бінокль», у верхній часті якого збоку пальцем спеціально зроблений отвір⁴⁷.

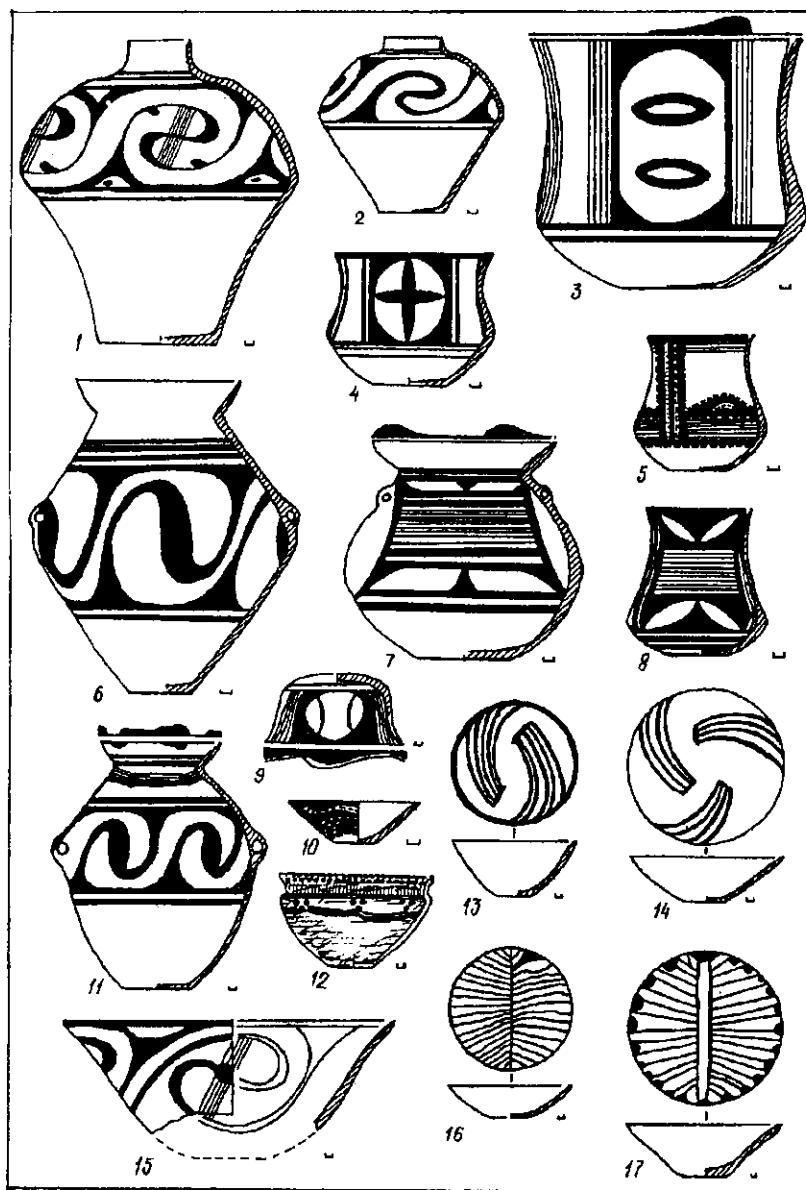

Рис. 4. Кераміка поселень ворошилівського типу (етап ВІІ).
Ворошилівка (1, 2, 6, 8, 9, 11—17), Сосни (3—5, 7, 10).

Останнім часом в літературі приділяється мало уваги цим оригінальним керамічним виробам Трипільської культури. Ідея «поїння землі», яку висунув Б. О. Рибаков⁴⁸, залишається практично основною в їх трактовці. Знахідки в Журах — тулуб «бінокля» з кількома десятками перепалених крем'яних лусочок і наконечником стріли⁴⁹ та у Ворошилівці, — де поряд з площадкою № 3 в невеликому заглибленні знаходився «бінокль» з перепаленим наконечником дротика, наводять на думку про дещо іншу їх функцію. Вирішення цієї проблеми потребує спеціального дослідження із застосуванням нових даних, в тому числі з території Середнього Побужжя.

Кухонний посуд на поселеннях етапу ВІІ виготовлявся з глини, до якої у великих пропорціях домішували пісок, жорству, шамот, черепашки і подекуди рослинні рештки. Випалювання середнє, колір черепка коричневий, сірий, темно-сірий. Широкогорлі горщики з прямыми або відігнутими назовні вінцями, округлими плічками і злегка ввігнутим дном — це основна форма. Вони прикрашені навскісними насічками по зразу вінець, а збоку — ямками або «перлинами» та вертикальними лініями до плічок. Верхня частина плічок, у свою чергу, відділялася від вінця однією-двома заглибленими лініями. Нижче пальцями робили два-три вдавлення, під якими з'єднувалися дуги з двох-трьох паралельних ліній (рис. 4, 12). Решту поверхні кухонного горщика «розчісували» в різних напрямках.

Статистичні підрахунки найбільш показових комплексів з Ворошилівки (площадки № 4, 5, 8) та Сосен (землянка № 2) свідчать, що на столовий розписний монокромний посуд припадає 77,3%, на біхромний (чорна з білою фарби) — 4,4%, на столовий із заглибленим орнаментом — 0,05%, а на кухонну кераміку — понад 18% від загальної кількості.

Серед керамічних виробів пам'яток Середнього Побужжя досить виразна антропоморфна та зооморфна пластика, особливо з Ворошилівки (рис. 5, 1—12).

Таким чином, в матеріалах Ворошилівки, Сосен, Селища та деяких інших поселень проявилися особливості, передусім в кераміці (домінування S-подібної петлі, поєднання чорної і білої фарб, відповідність схеми розпису формі посудини тощо), а також в домобудівництві (співіснування наземних та заглиблених жител) та пластиці, на основі яких правомірно об'єднати названі пам'ятки в окремий тип — ворошилівський. На етапі ВІІ в Середньому Побужжі ворошилівський тип репрезентує західну лінію розвитку культури, яка в окремих деталях запозичила елементи місцевих традицій: домішка до тіста столового розписного посуду невеликої кількості жорстви. Поселення типу Ворошилівки синхронізуються з пам'ятками мерешівського типу⁵⁰ (Мерешівка-Четецує, Бринзени VIII, Незвісько (в. г.). В цей час існували також Тростяничик⁵¹, Вербівка I⁵², Гарбузин⁵³, Володимирівка⁵⁴. Ворошилівський тип змінюють поселення кінця етапу ВІІ. Серед них найкраще вивчена пам'ятка поблизу м. Немирова, де С. С. Гамченко, а пізніше М. І. Артамонов провадили стаціонарні розкопки. Результати цих досліджень залишилися практично не опублікованими⁵⁵.

Поселення Немирів розташоване на одному з пагорбів відомого Немирівського скіфського городища⁵⁶. С. С. Гамченко нарахував тут 20 площадок, що розміщувалися в 7 рядів⁵⁷. Було розкопано залишки одного наземного житла (25×8 м) з пічкою чи вогнищем, а також землянку з трьома парами циліндричних ям, сполучених між собою підземними переходами (?), і округлу яму діаметром близько 4 м. У плані домобудівництва особливо цікаві дані про заглиблену споруду довжиною 21 м, ширина її сягала 12, а глибина — 3 м. Стінки укріплювалися переплетеною лозою і обмазувалися глиною, замішаною з полововою. На дні землянки розміщувалося вогнище, навколо нього — уламки зернотерок, кераміка, кремінь, кістки тварин, черепашки Unio⁵⁸.

Наукову достовірність цього об'єкта збіднює відсутність графічної документації. Втім описані С. С. Гамченком прийоми побудови землянки в Немиріві цілком ймовірні (можливо не в таких розмірах), що підтверджується розкопками на інших поселеннях регіону (Біликівці, Сосни). Обмазування стінок заглиблених споруд глиною і використання дерев'яного каркасу при

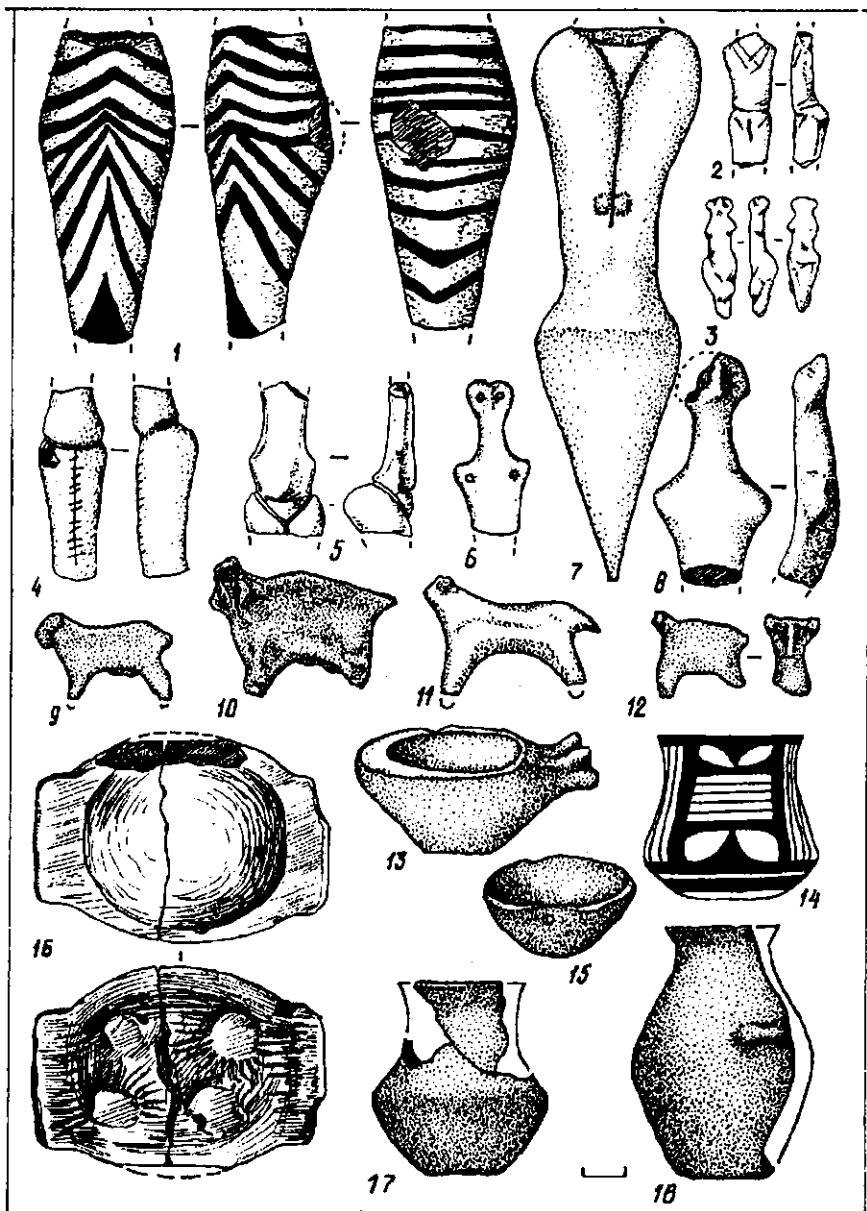

Рис. 5. Антропоморфна і зооморфна пластика. Мініатюрний посуд. Ворошилівка (1—13, 15—18), Сосни (14).

цьому становить одну з головних локальних рис Трипілля Середнього Побужжя.

Кераміка поселення Немирів поділяється на дві групи. Столовий посуд (86% від загальної кількості) виготовлявся з добре відмуленої глини з домішками піску, шамоту, подекуди жорстви і слюди. Посудини оздоблювалися чорнофарбовим розписом. Найчисленніша форма — біконічні амфори — зберегли незначну округлість плічок, але лійчастість вінець помітна менше, ніж у Ворошилівці. У розписі амфор Немирова S-подібна петля поступово розпадається, з'являються елементи тентентного орнаменту. Миски конічних форм прикрашалися «кометами». Бомбоподібні кубки декорувалися метопами з подвійним горбиком. На грушоподібних посудинах, горщиках і шоломоподібних покришках візерунок зберігся гірше.

Кухонний посуд (14%) репрезентований горщиками з широкою горловиною

ною і прямими вінцями. Вони ліпилися з глини, шамоту, жорстви, піску. Вінця оздоблювалися овальними ямками і вертикальними лініями. На плічках були хвилясті лінії, трикутні чи округлі вдавлини, ряди дуг. Традиція «перлин», як і декоративних ручок, схоже, вже минула. Натомість приходять наліпи зооморфного контексту (тулуб тварини, голова або роги бика).

До немирівського типу в Середньому Побужжі віднесені поселення Кароліна, Вербівка II, Криштопівка. В сусідньому Буго-Дніпровському регіоні їм хронологічно відповідають пам'ятки небелівської групи⁵⁹.

На початку Трипілля СІ племена ранніх землеробів освоїли практично всю гідросистему Південного Бугу (Курилівка, Голодьки, Чуків, Городище-2, Лисогірка, Кожухів). Збільшуються розміри поселень (Городище-2 — 10 га, Лисогірка — 12, Курилівка — 36 га). Судячи з розташування зафікованих на названих пам'ятках площадок, забудова велася по колу, часто повторюючи контури обраних місів та пагорбів.

Еволюційні зміни культурних рис на етапі СІ простежуються не тільки в топографії та плануванні. Помітно змінилася і кераміка. В технології її виробництва відбулася стабілізація гончарних прийомів. Морфологія посуду набула більш прямих контурів. Так, амфори стають біконічними, мають незначну випуклість у верхній частині. Ручки поміщаються трохи вище плічок (рис. 6, 9, 10) (на етапі ВІІ — майже на самих плічках). Вінця кратерів менш крислаті, ніж на попередньому етапі (рис. 6, 2). Незначні зміни спостерігаються в конфігурації біконічних амфор невеликого розміру з ручками

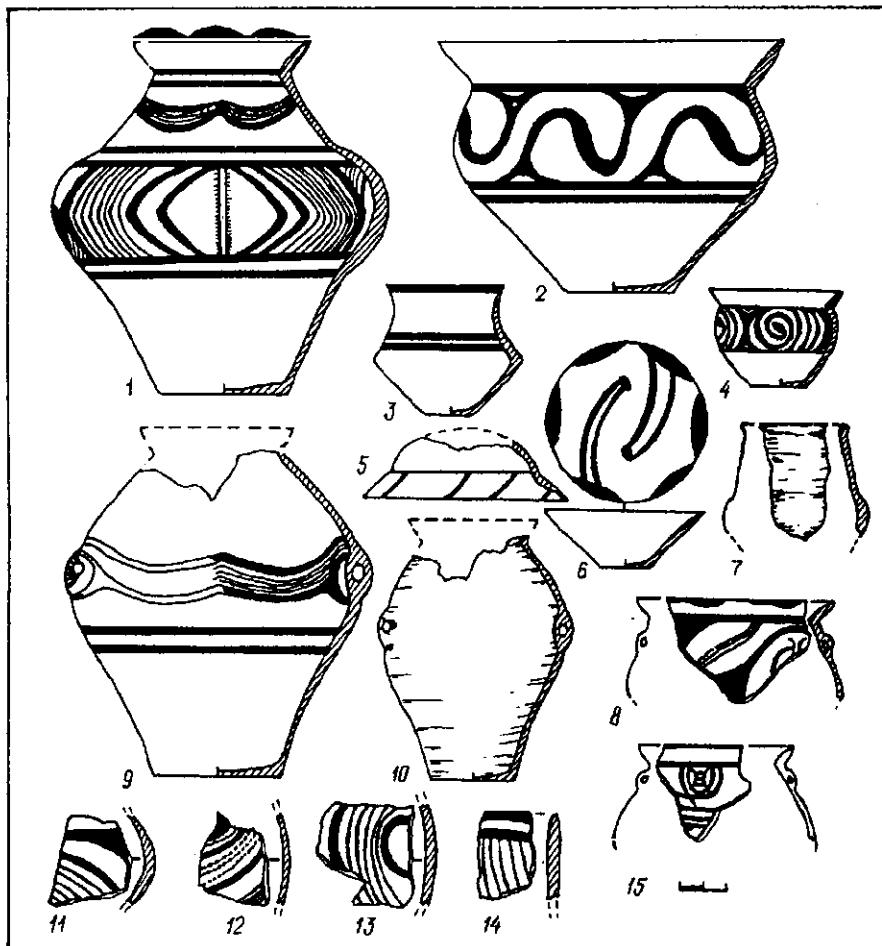

Рис. 6. Кераміка етапу ВІІ — СІ. Городище-2 (1—6, 9, 10), Курилівка (7, 11, 15), Лисогірка (8).

під вінцями (рис. 6, 8, 15) та конічних мисок з «кометним» розписом (рис. 6, 6). Шоломоподібні покришки набувають приземкуватості, у них з'являються яскраво виражені вінця (рис. 6, 5). Кубкам властива гострореберність (рис. 6, 3). Поширюється і нова форма столового посуду — ріпоподібна (рис. 6, 1, 7), добре відома на поселеннях кінця розвинутого Трипілля південних районів Середнього Побужжя та Буго-Дністровського межиріччя⁶⁰.

Таблиця. Відносна періодизація пам'яток середньобузької групи та синхронізація їх з поселеннями суміжних територій

Етап	Прut, Дністер	Середнє Побужжя	Буго-Дніпровське межиріччя
Чечельник			
		Немирів, ур.	Томашівка
	Варварівка VIII	Могилки	Тальянки
		Рахни	
CI		Торків	
		Городище-2	
	Петрени	Курилівка	Стара Буда
		Лисогірка	Побудня
		Кароліна	
	Конівка	Вербівка II	Небелівка
		Немирів	Піщана
	Бринзени VIII	Селище	Володимирівка
VII	Мерешівка-Четецеує	Ворошилівка	Гарбузин
	Незвисько (в. г.)	Вербівка I	
	Раковець	?	Миропілля
	Яблона I, XV		
		Цвіжин	
VI — VII	Поливанів Яр II	Біликівці	Веселий Кут
		Білоzірка	
		Кліщів	
			Шкарівка

Про поселення, що завершують етап CI Трипільської культури в середній течії Південного Бугу ми знаємо небагато, оскільки на жодному з них розкопки не проводилися. Збори в Торкові, Рахнах, Борисівці-2⁶¹, Немирові, пункт в ур. Могилки⁶², Кальнику, Дашеві, Рахнах Собових⁶³ та ін. вказують на перспективність вивчення пам'яток цього часу.

Формування локальної специфіки Трипільської культури в Середньому Побужжі розпочалося, очевидно, на місцевій основі ще на початку розвинутого етапу⁶⁴. Імпульси з Дністра, що фіксуються починаючи з Трипілля VI — VII (Кліщів), припали вже на освоєну територію. Швидко просуваючись на схід, до Дніпра, трипільські переселенці залишили небагато поселень типу Кліщева. Але з цих пір Середнє Побужжя потрапляє під постійний вплив західного населення з традиціями розписної кераміки. Найяскравіше місцеві особливості регіону проявилися в матеріалах пам'яток біликівського типу.

Вони полягають в змішанні прийшлого із заходу населення з місцевим, що фіксується в кераміці, зокрема у використанні жорстви в тісті розписного посуду. Південний Буг став перехресям східної і західної ліній розвитку культури, які в своєму порубіжжі створили синкретичну середньобузьку локальну групу розвинутого етапу Трипільської культури.

Примітки

- ¹ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 739—812.
- ² Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 197—354.
- ³ Біляшівський М. Борисівське городище // ТКУ.— 1926.— Вип. 1.— С. 1—7.
- ⁴ Гамченко С. С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. // ТКУ.— 1926.— Вип. 1.— С. 31—41.
- ⁵ Березовець Д. Т. Розвідка у верхів'ях р. Пд. Бугу // АП УРСР.— К., 1952.— Т. 3.— С. 207—219.
- ⁶ Артамонов М. И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции // КСИА.— 1955.— Вып. 4.— С. 84.
- ⁷ Хавлюк П. И. Материалы к археологической карте бассейна р. Соб // КСИА.— 1956.— Вып. 6.— С. 18—21.
- ⁸ Гопак В. Д. До археологічної карти Вінницької області // Друга Подільська історико-краснавча конференція: Тези доп.— Львів, 1968.— С. 147.
- ⁹ Засець І. И. Место отдельных трипольских поселений среднего течения Южного Буга в относительной периодизации Триполья // 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. докл.— К., 1975.— С. 42—44.
- ¹⁰ Засець І. І., Гусев С. О. Нові пам'ятки трипільської культури в Середньому Побужжі // VIII Вінницька обласна історико-краснавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1989.— С. 9, 10.
- ¹¹ Гамченко С. С. Вказ. праця; Артамонов М. І. Південно-Подільська експедиція // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 257—262.
- ¹² Макаревич М. Л. Археологічні досліди в с. Білий Камінь (Вінницька обл.). Розкопки 1928 р. // ТК.— К., 1940.— Т. 1.— С. 453—471.
- ¹³ Засець І. І. Кліщів — нове поселення Трипільської культури на Південному Бузі // Археологія.— К., 1973.— Вип. 10.— С. 48—61.
- ¹⁴ Засець І. И. Указ. соч.— С. 43.
- ¹⁵ Засець І. И., Малиновская Т. В., Шаламай Ф. П. Экспедиция Винницкого краеведческого музея // АО 1975 г.— 1976.— С. 325.
- ¹⁶ Засець І. И., Жураковский Б. С., Лобай Б. И. Исследования Винницкого краеведческого музея // АО 1976 г.— 1977.— С. 294, 295.
- ¹⁷ Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 46.
- ¹⁸ Геофізичні роботи в Білозірці й Ворошиловці проведені загоном Інституту геофізики ім. С. І. Суботіна АН України.
- ¹⁹ Засець І. И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого областного краеведческого музея за 1976 г. // НА ІА АН України.— 1976/65.— 28 с.
- ²⁰ Засець І. И., Малиновская Т. В., Шаламай Ф. П. Указ. соч.— С. 325.
- ²¹ Гусев С. О. Трипольське поселення біля с. Білозірка Літинського району // XI Вінницька обласна історико-краснавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1992.— С. 12, 13.
- ²² Насек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— С. 124.— Рис. 31, 2.
- ²³ Сорокин В. Я. Культурно-исторические проблемы племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья // Известия АН Молдавской ССР.— 1989.— № 3.— С. 51—53.
- ²⁴ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // КСИА АН СССР.— 1973.— Вып. 134.— С. 48—57.
- ²⁵ Рижов С. М. Дослідження трипільських пам'яток по р. Лядовій // IX Вінницька обласна історико-краснавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1990.— С. 11.
- ²⁶ Конопля В. М., Крук В. А., Рижов С. Н. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп.— К., 1989.— С. 104.
- ²⁷ Цвек Е. В. Указ. соч.— С. 46, 47.— Рис. 1.

- ²⁸ Хавлюк П. И. Научный отчет об археологических разведках на Ю. Буге // НА ІА АН України.— 1954/40.— 14 с.
- ²⁹ Аналіз проведено у Вінницькому філіалі «УКРНІСТРОМПРОЕКТ» у 1976 р., № 793.
- ³⁰ Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури // ТК.— 1940.— Т. 1.— С. 330.
- ³¹ Колесников А. Г. Проблемы реконструкции общественных структур на материалах поселений и жилищ // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 248.
- ³² Заец И. И., Гусев С. А. Ритуальный комплекс трипольского поселения Ворошиловка // II польский семинар.— Тальянки, 1991.— С. 43—47.
- ³³ Зиньковский К. В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА.— 1973.— № 1.— С. 147.
- ³⁴ Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Вказ. праця.— С. 328, 329; Кравец В. П. Изучение позднеприпольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА.— 1955.— Вып. 4.— С. 134.
- ³⁵ Богдаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— С. 48.
- ³⁶ Бибиков С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницы (Алденъ II) на юго-западе СССР // Докл. и сообщ. археологов СССР на VII международном конгрессе доисториков иprotoисториков.— М., 1966.— С. 94—96.
- ³⁷ Цибесков В. П. Некоторые наблюдения и выводы в связи с углубленными и наземными жилищами трипольской культуры // 150 лет ЛАМ АН УССР: Тез. докл.— К., 1975.— С. 44—46.
- ³⁸ Шмаглій М. М. Городсько-Волинський варіант пізньотрипольської культури // Археологія.— 1966.— Т. XX.— С. 20.
- ³⁹ Коробкова Г. Ф. Экспериментальное изучение орудий труда трипольской культуры // АО 1973 г.— М., 1974.— С. 421.
- ⁴⁰ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 119, 120.
- ⁴¹ Попова Т. А. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология.— К., 1989.— Рис. 3, 4.
- ⁴² Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 114.— Рис. 6.
- ⁴³ Энеоліт СССР.— М., 1982.— С. 224, 225 (кольорова вклейка).
- ⁴⁴ Nitu A. Reprezentările zoomorfe plastice pe ceramică neolitică carpato-dunăreană // Arheologia Moldovei.— București.— 1972.— Т. VIII.— Р. 76.— Fig. 17/5.
- ⁴⁵ Мовша Т. Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 15.
- ⁴⁶ Заец И. И. Керамический комплекс трипольского поселения Клищев // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл.— К., 1975.— Ч. I.— С. 76, 77.
- ⁴⁷ Гусев С. А. Керамический комплекс трипольского поселения Сосны // II польский семинар: Тези доп.— Тальянки, 1991.— Рис. 2, 16.
- ⁴⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 2.— С. 16, 17.
- ⁴⁹ Бибиков С. Н. Археологические раскопки у поселения Попенки и Журы на Днестре в 1952 г. // КСИА АН СССР.— 1954.— Вып. 56.— С. 108.
- ⁵⁰ Сорокин В. Я. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл.— Тальянки, 1990.— С. 97.
- ⁵¹ Цвек О. В. Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростянець на Вінниччині // IX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1990.— С. 8, 9.
- ⁵² Хавлюк П. И. Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА.— № 3.— С. 206—208.
- ⁵³ Неприна В. І. Поселення розвинутого Трипілля на р. Рось // Археологія.— 1970.— XXIII.— С. 125, 128; Цвек Е. В. Исследование трипольского поселения у с. Гарбузин // АО.— 1973.— М., 1974; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 31—45.
- ⁵⁴ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— 248 с.; Неприна В. І. Поселення розвинутого Трипілля на р. Рось // Археологія.— 1970.— XXIII.— С. 125—128; Цвек Е. В. Исследование трипольского поселения у с. Гарбузин // АО.— 1973.— М., 1974.— С. 355, 356.
- ⁵⁵ Энеоліт СССР... — С. 296.— табл. LXXVI.
- ⁵⁶ Спицьин А. А. Скифы и Галыштат.— СПб., 1911; Артамонов М. І. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 р. // АП.— 1952.— Т. IV.— С. 193—195.

- ⁵⁷ Гамченко С. С. Спостереження над даними... — С. 35.
- ⁵⁸ Гамченко С. С. Археологические исследования 1909 г. в Подолье по Трипольской культуре // НА ИМК АН Росії.— Фонд № 2703.— С. 87; Гамченко С. С. Наблюдения по данным исследований первоисточников Трипольской культуры в 1909—1913 гг. // НА ІА АН України.— Фонд № 38.— С. 6—8.
- ⁵⁹ Рижов С. М. Небеливська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі (етап ВІІ — СІ трипільської культури) // V Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.— Вінниця, 1987.— С. 71—72; Крук В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 46, 51.— Рис. 3.
- ⁶⁰ Косаківський В. А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл.— Тальянки, 1990.— С. 204.— Рис. 3, 4, 8; Пилищук Л. Ю. Памятники развитого Триполья. // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 43.— Рис. 14, тип IX.
- ⁶¹ Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею.
- ⁶² Дослідження М. І. Артамонова. Матеріал зберігається у фондах Ермітажу.
- ⁶³ Пилищук І. В. Матеріали до археологічної карти басейну р. Соб // Археологія.— 1973.— № 9.— С. 65—68.
- ⁶⁴ Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА.— 1975.— Вып. 142.— С. 3—10; Цвек Е. В. Памятники борисовского типа в системе восточного ареала триполье-кукутенской области // Тезисы областной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского.— Полтава.— 1987.— С. 37.

C. A. Гусев

ПАМЯТНИКИ РАЗВИТОГО ТРИПОЛЬЯ СРЕДНЕГО ПОБУЖЬЯ

В Среднем Побужье с началом развитого Триполья сформировался своеобразный локальный вариант культуры, названный среднебугским. Его отличительной чертой является синcretический состав населения, что нашло отражение в материальной культуре. На этапе ВІ — ВІІ вариант представлен поселениями беликовского типа (Беликовцы, Белозерка, Залужное и др.), имеющими местную основу, проявившуюся в керамике с углубленным орнаментом и заметными чертами западных (расписных) традиций. В последующем, на этапе Триполья ВІІ, влияние запада усиливается, о чем свидетельствуют памятники ворошиловского (Ворошиловка, Сосны, Селище) и немировского (Немиров, Каролина, Вербивка II) типов. Хронологическую цепочку завершают поселения типа Городище-2, Торкова. В конце развитого этапа трипольской культуры в Среднем Побужье усиливаются миграционные процессы, которые привели к уничтожению локальных особенностей среднебугской группы.

S. A. Gusev

THE MEMORIALS OF THE WELL-DEVELOPED TRIPOLSKAJA CULTURE AT MIDDLE BUG BASIN.

At Middle Bug basin with the begining of the well-developed stage of Tripolskaja culture the original local version of this one called «the Middle Bug's» was formed. Its distinctive feature is the syncretic compositions of people. This phenomena is reflected by the material culture. During the stage B1—B2 this version is represented by the settlements of Belikovtzy type (Belikovtzy, Beloziorka, Zaluzhnoe etc.) having te native base. This is displayed by the pottery with incised decoration and appreciable features of the Western (painting) traditions.

Later during the stage Tripolie B2 the Western influence is confirmed which is illustrated by the memorials of Voroshilovka (Voroshilovka, Sosny, Selishche) and Nemirov (Nemirov, Karolina, Verbivka 2) types. The chronological chain is completed by the settlements Gorodishche-2, Torkov types. At the end of the well-developed stage of Tripolskaja culture the migratory processes at Middle Bug basin are confirmed and led to the annihilation of the native peculiarities of Middle Bug group.

ПРОБЛЕМИ РАНЬОГО СТЕПОВОГО ЕНЕОЛІТУ У СВІТЛІ ВИВЧЕННЯ НОВИХ ПАМ'ЯТОК

Ю. Я. Рассамакін, О. Б. Будников

Стаття присвячена публікації нового ранньоенеолітичного могильника. Розглядаються проблеми культурно-хронологічного визначення аналогічних пам'яток.

Час появи в степовій зоні перших серійних виробів з міді, а разом з тим і початок епохи енеоліту в азово-чорноморських степах, більшістю дослідників синхронізується з Трипільською культурою періоду VI і особливих заперечень не викликає¹. Але сам процес етнокультурних змін, що призвів у цей час до суттєвого стрибка в історичному розвитку степового населення залишається слабо вивченим. В археологічному відношенні безпосередній зв'язок з цим процесом мають пам'ятки, відомі в літературі під назвою «тип Касимча-Петро-Свистуново» або «новоданилівський тип»², які, за вдалим висловом В. М. Даниленка, відображають поворот в етноісторичному розвитку Південної Європи³. Саме до цього часу і до цього кола пам'яток належить новий могильник, випадково виявлений при земляних роботах у м. Кривий Ріг (1992 р.). Могильник знаходився на високому правому березі р. Саксагань (рис. 1,1). Досліджено чотири поховання (рис. 1,2), ще кілька, за словами місцевих жителів, було зруйновано. Курган чи інші надмогильні споруди не зафіксовані.

Поховання 1 (рис. 2) здійснено в ямі овальної форми, довжиною близько 2,0 м, ширину 1,5 м, орієнтований по осі північний схід — південний захід. Стінки трохи звужувалися до дна і переходили на глибині 2,25 м в уступи ширину від 0,06 до 0,1 м. Нижче яма зменшилась до розміру 1,4×0,9 м. У заповненні верхньої частини, яку складала щільна глина, виявлено багато кальцинованих кісток, а на глибині 0,45 м — фрагмент черепа та рога тварини.

Похована молода жінка 16—18 років (визначення І. Д. Потехіної), яка лежала в скорченому положенні на спині, головою на північний схід. Права рука була випростана, кисть підігнута до тазу; ліва — трохи зігнута в лікті, кисть біля тазу. Ноги зігнуті в колінах і зберегли первісне положення.

Зліва і справа від черепа знаходилися скроневі підвіски (рис. 2,1), на грудній клітці розміщувалися низки мідних пронизок — три довгі та три короткі (рис. 2,2). В області тазу збереглися залишки пояса з намистин, виготовлених із створок «Unio», поряд з якими знайдені без певної системи створки морських черепашок, які, можливо, були нашиті на одяг (рис. 2, 3, 4). Біля кисті правої руки знаходилося мідне шило з кістяною ручкою (рис. 2, 5), а біля стопи лівої ноги — круглий шматок яскраво-червоної вохри, діаметром 13, висотою 9 см. Дно могили та кістки були густо пофарбовані вохрою. Біля західної стінки зафіксовано площадку з вугіллям. Дно нерівне, з перегином до центру, глибина 2,51 м.

1. Скроневі підвіски (2 шт.) виготовлені з мідного дроту, круглого в перетині, діаметром 2—3 мм, у 2,5 оберти. Кінці загострені. Загальний діаметр підвісок 2,5 см (рис. 3, 1).

2. Пронизки (близько 1400 шт.) виготовлені з вузьких мідних смужок, скручених у кільце діаметром 0,6 см. Кінці підігнані впритул або трохи розведені. Ширина смужок 0,2—0,3 см, товщина 0,1 см (рис. 3,2).

3. Намистини пояса виготовлені з створок черепашок «Unio», мають ок-

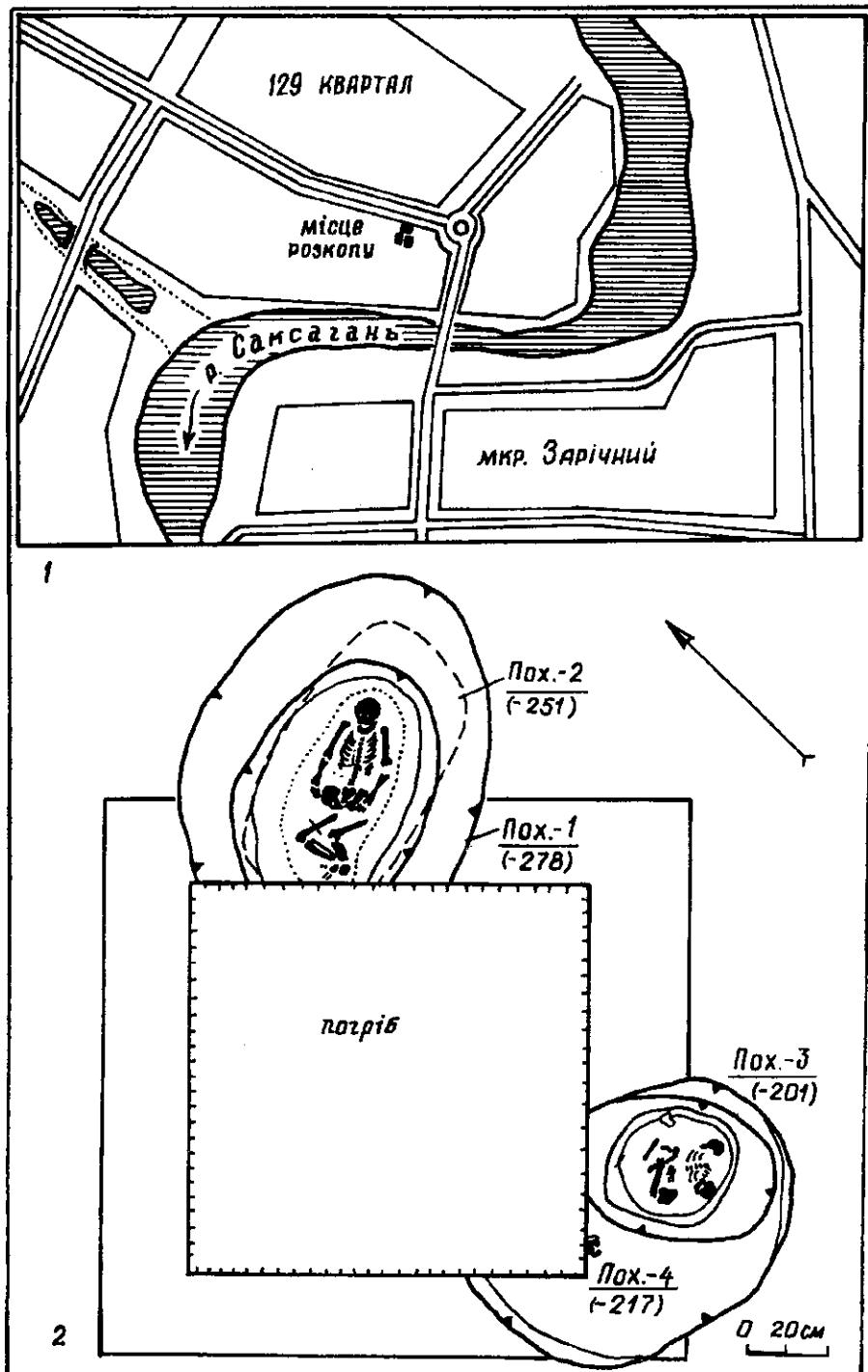

Рис. 1. Місце розташування могильника в м. Кривий Ріг (1) та план розміщення поховань (2).

руглі або підковальні обриси, пласкі, діаметром $1,6 \times 1,2$ см; з отвором посередині діаметром 0,4—0,5 см (рис. 3, 3).

4. Створки морських черепашок мають отвори діаметром 0,1 см (рис. 3, 4). Всього знайдено 20 шт.

5. Шило виготовлене з мідного стрижня. Робоча частина чотирикутна в перетині (2—3 мм), а частина, що входила в ручку, має круглий перетин,

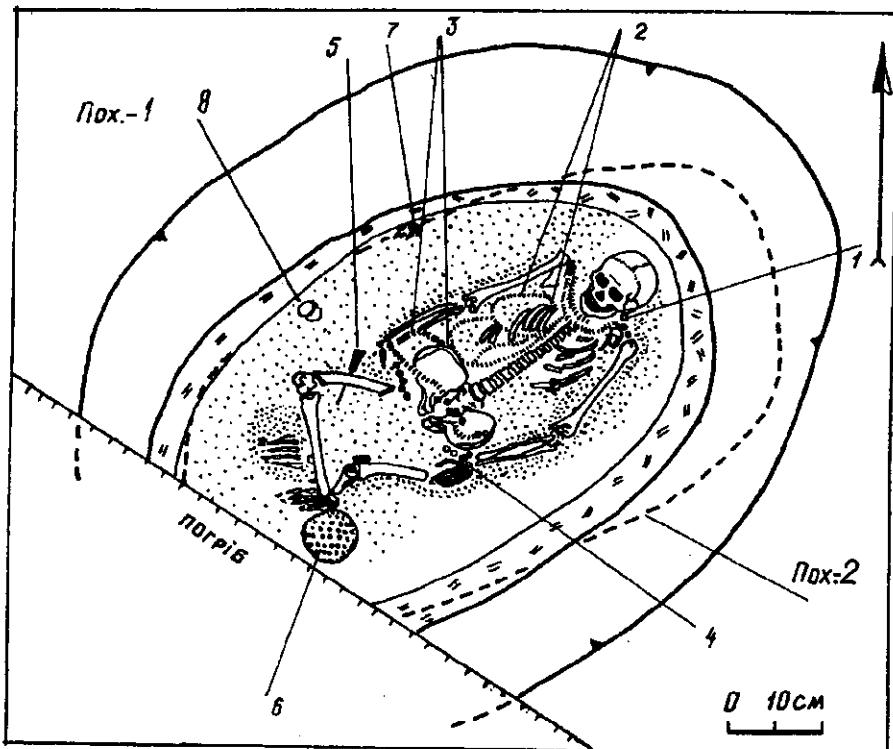

Рис. 2. Могильник у м. Кривий Ріг — план пох. 1: 1 — скроневі підвіски; 2 — намисто з мідних намистин; 3 — пояс з «*Unio*»; 4 — морські черепашки-підвіски; 5 — мідне шило з кістяною ручкою; 6 — шмат вохри; 7 — вугілля; 8 — колінний суглоб з пох. 2.

діаметром 3 мм. Загальна довжина шила становить 15 см, довжина робочої частини 9 см. Ручка виготовлена з кістки вівці (кози) і має на поверхні по-вздовжні тріщини та невеликий скол (рис. 3, 5).

Поховання 2 (рис. 4) розташоване під похованням 1. Його дно глибше на 0,27 м. Здійснено в ямі овальної форми, розміром 1,56×0,82 м по дну і мало одну вхідну шахту з похованням 1. Саме до цього поховання шахта і відносилася, а її уступи були використані при здійсненні впускного поховання 1.

Похований чоловік 40—50 років лежав на спині, в скорченому положенні, головою на північний схід. Руки трохи зігнуті в ліктях, кисті знаходились на тазі. Зігнуті в колінах ноги схилилися праворуч, зберігши первісне положення завдяки упору колін у стінку ями.

Під черепом знаходилися скроневі підвіски, зліва — більшого діаметру, справа — меншого (рис. 4, 1). На грудній клітці, навколо шиї, знайдено шість витків намиста з мідних пронизок (рис. 4, 2). Під нижньою щелепою лежала золота трубочка (рис. 4, 3). Під ребрами був крем’янний мікроліт. Праву руку прикрашав мідний браслет (рис. 4, 4), а біля кисті лівої руки, на тазі, знаходилися два крем’яні маконечники дротиків, третій виявлено під тазом (рис. 4, 5). Тут же, з лівої сторони, лежали два фрагменти мідних виробів. У північно-західній та східній частинах дна ями простежений тлін коричневого кольору (кора?), а в області правого лікття — вугілля. Дно ями та кістки густо пофарбовані вохрою. Дно нерівне, з прогином до центру. Глибина 2,78 м.

1. Скроневі підвіски виготовлені з мідного дроту діаметром 2—3 мм, скрученого в спіраль у 1,5 оберти. Кінці загострені. Загальний діаметр підвісок відповідно 3 та 4 см (рис. 5, 3, 4).

2. Пронизки намиста (блізько 900 шт.) виготовлені з вузьких мідних сму-

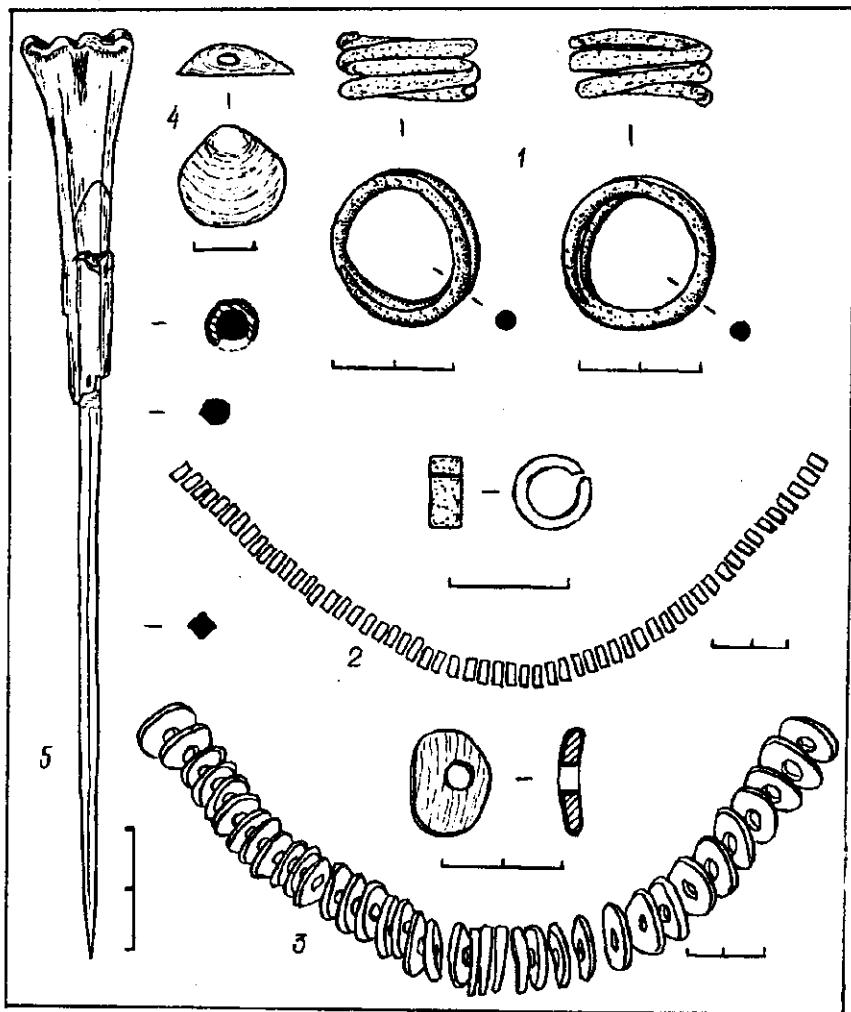

Рис. 3. Комплекс знахідок з пох. 1: 1 — мідні окремі підвіски; 2 — мідні намистини; 3 — намистини пояса з «*Unio*»; 4 — морська черепашка-підвіска; 5 — міднє шило з кістяною ручкою.

жок, звитих у кільця діаметром 0,6 см. Кінці підігнані впритул або трохи розведені. Ширина смужок 0,2—0,3 см, товщина 0,1 см (рис. 5, 8).

3. Трубочка виготовлена з тонкої золотої пластини, шов не простежується. Кінці її мають різний діаметр, відповідно 0,7 та 0,9 см, довжина — 5,2 см. Товщина близько міліметра. Менший за діаметром кінець трубочки має невеликий, але досить виразний розтруб (рис. 5, 2).

4. Мікроліт виготовлений з невеликої трикутної в перетині пластини довжиною 2,4 см, ширину 0,7, товщина 0,3 см. Один кінець заокруглений, другий — обламаний. Поверхня без ретуші (рис. 5, 7).

5. Браслет виготовлений з плоскої, досить широкої мідної смужки із загостреними кінцями, скручені у 1,5 оберти. Ширина — 1,6 см, товщина — 2 мм. Діаметр браслета 8,5×7,6 см при загальній висоті 4 см (рис. 5, 1).

6. Крем'яні вістря дротиків трикутної форми, лінзовидні в перетині, виготовлені в техніці двосторонньої обробки. У двох з них грані і основа трохи випуклі, третій має більш видовжені пропорції і рівні грані з правою основою. Одне з вістер на випуклій основі має незначну виїмку (рис. 5, 11). Розміри — 6,8×5,1; 5,7×4,1; 6,8×4,2 см при товщині 0,7 см (рис. 5, 9—11).

7. Уламок чотиригранного стрижня, трохи зігнутого з боку зламу, довжиною 4,8 см, товщина 0,7 см (рис. 5, 5) та фрагмент мідного сплющеного виробу прямокутної форми, розміром 1,7×1,0 см, товщиною 0,4 см (рис. 5, 6).

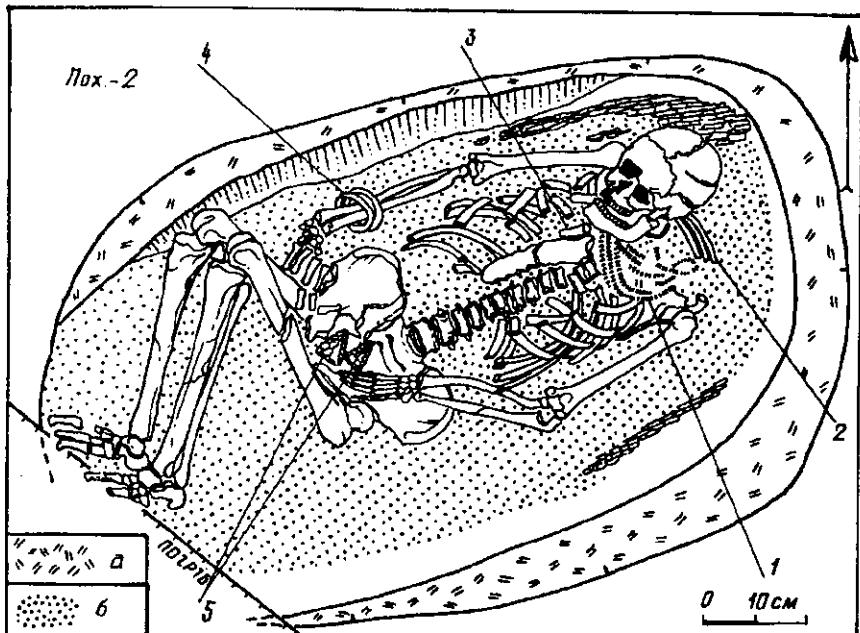

Рис. 4. Могильник у м. Кривий Ріг — план пох. 2: 1 — скроневі підвіски; 2 — мідне на-
мисто; 3 — золота трубочка; 4 — мідний браслет; 5 — крем'яні вістри дротиків; а — тлін; б —
вхори.

Поховання 3 (рис. 6, 1) здійснено в ямі овальної форми, простеженій у північно-східній та східній частинах. Яма з трохи звуженими до дна стінками, які на глибині 1,72 м переходили в невеликі уступи шириною 0,08—0,1 м. Нижче вона мала форму неправильного овала розміром 0,68×0,48 м; орієнтована по осі південний схід — північний захід. У заповненні, на глибині 1,05 м, виявлений кам'яний заклад. Серед каміння і під ним зустрічалися фрагменти кісток тварин. Заповнення складалося із щільної глини з невеликими ділянками вогкого темно-сірого чорнозему.

Судячи з розміщення кісток небіжчика (стать і вік не визначені), його було поховано у сидячому положенні, але через певний час верхня частина тіла осіла, череп ліг на грудну клітку, а хребет розпався на кілька частин. Руки були складені на животі, про що свідчать кисті і положення ліктьових та променевих кісток. Ноги дуже підігнуті. Кістки, за винятком фрагментів черепа, знаходилися в шарі вхори товщиною 22—23 мм. Під кистю правої руки знайдено крем'яний ніж. Глибина поховальної ями 2,01 м від поверхні.

1. Ніж, виготовлений на пластині, овальної форми. По краю вона оброблена крутою ретушшю. Довжина ножа 7,5 см, ширина 2,6, товщина 0,6 см (рис. 6, 2).

Поховання 4 (рис. 6, 1) майже повністю зруйноване під час земляних робіт. Збереглися фрагменти стопи ноги. Поховання зафіковане на площаці, пофарбованій вхорою і розміщений нижче поховання 3, на глибині 2,17 м від поверхні.

Повний аналіз матеріалів з цього унікального могильника буде можливим після проведення спеціальних досліджень виробів з металу, кременю, кістки і черепашок та антропологічного вивчення скелетів. Ми спробуємо дати по-передні висновки, які ґрунтуються на порівняльно-типологічному методі досліджень, а також зупинимося на деяких вузлових проблемах, пов'язаних з вивченням аналогічних пам'яток.

Поховальний обряд із специфічним положенням померлих: скорочено на спині, з припіднятою головою, зігнутими ногами і руками, кистями на тазу або животі, які зберегли своє первісне положення, відомий у степах від Волги до Дунаю для пам'яток середньостогівсько-хвалинської області⁴, а також для локальних груп поховань, виділених у окремих регіонах: Прикубання та Пе-

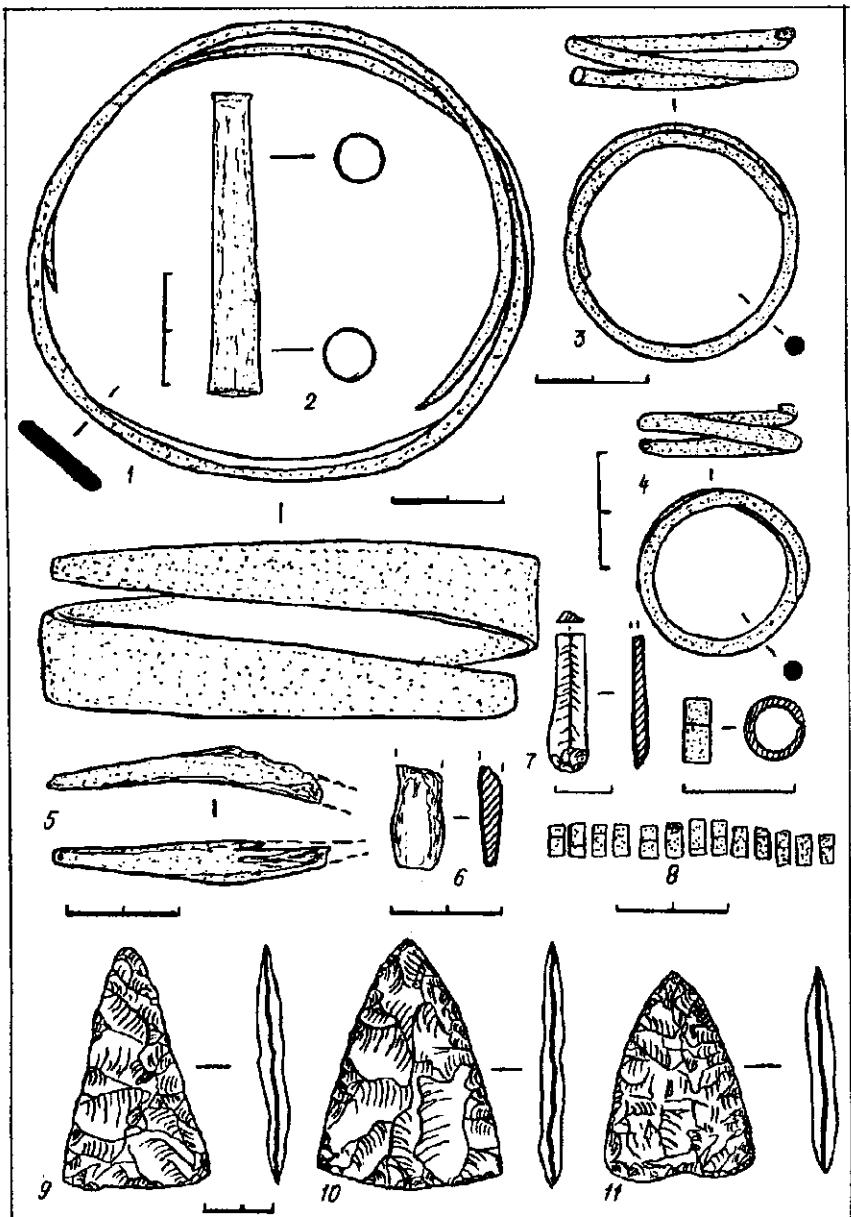

Рис. 5. Комплекс знахідок з пох. 2: 1 — мідний браслет; 2 — золота трубочка; 3,4 — скропні підвіски; 5,6 — уламки мідних виробів; 7 — крем'яна мікропластина; 8 — мідні намистини; 9—11 — крем'яні вістри дротиків.

редкавказзя⁵, Нижнього Дону⁶, степового Заволжя⁷. У Північному Причорномор'ї та Приазов'ї аналогічні за обрядом поховання визначаються як номадо-антилівські, які Д. Я. Телегін відділив від середньостогівської культури в межах окремого культурного типу⁸. Дещо раніше це запропонував В. Г. Зеннович⁹. У Північно-Західному Причорномор'ї такі поховання включені до суворівського типу або групи, характеристика якої у дослідників цього регіону має суттєві протиріччя¹⁰. Особливо відзначимо позицію В. М. Даниленка, який поховання типу Суворово, Касимчі та Архари розглядав як особливий і єдиний тип скотарської культури східного походження (прикаспійсько-кавказького), що була поширена із збереженням вихідної форми від Каспійського моря до Добруджі¹¹. До даного короткого термінологічного переліку додамо точку зору М. Гімбутас, яка включає пам'ятки, що розгляда-

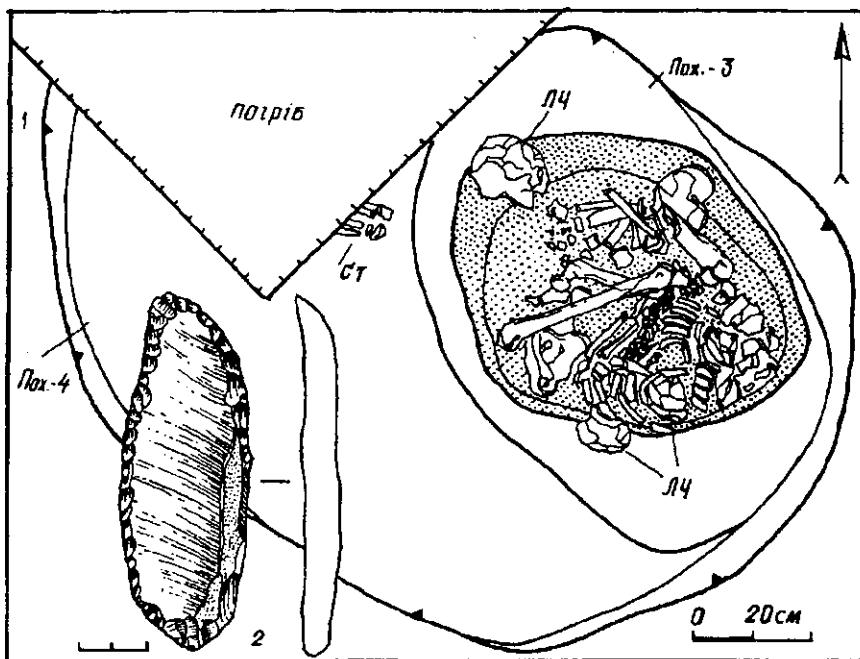

Рис. 6. Могильник у м. Кривий Ріг: 1 — план пох. 3—4; 2 — крем'яний ніж з пох. 3 (ЛЧ — фрагменти черепа з пох. 3; СТ — залишки стоп з пох. 4).

ються, у так звану курганну культуру (перший та, частково, другий періоди її розвитку)¹². В межах ранньої курганної традиції розглядає дані поховання і Д. Мелорі¹³. Для повноти огляду нагадаємо думку М. Я. Мерперта, який вважав, до саме ці поховання складали найдавніший загальний ямний горизонт¹⁴. Але з відкриттям Хвалинського могильника ця позиція була дещо скоригована, а іншими дослідниками переглянута¹⁵. В цілому наведений огляд, незважаючи на строкатість термінів, певну іх плутанину та дублювання, відбиває коло пам'яток, до яких належить описаний могильник. Цьому не суперечить наявність поховання в сидячому положенні. Цей обряд відомий також для означеного кола пам'яток і ще більше підкреслює специфіку похованального ритуалу. Зокрема нагадаємо сидячі поховання 11—12 у другому дереївському могильнику, поховання 43 в олександрійському¹⁶. Д. Я. Телегін від загальної кількості поховань середньостогівської культури виділив дев'ять сидячих поховань¹⁷. Є вони і в Хвалинському могильнику¹⁸.

Інвентар криворізьких поховань доповнює характеристику обряду, оскільки відбиває ті стандартні набори, які зустрічаються в різному сполученні в описаних похованнях на всій окресленій території. Це стосується трикутних вістер дротиків, пластин-ножів, поясів з черепашкових намистин. У поодиноких випадках зустрічаються мікролітичні пластиники. Особливу увагу привертують металеві вироби. Кільцеві намистини, спіральні скроневі підвіски та браслет з пласкої смужки із загостреними кінцями, шило — відомі в аналогічних за обрядом степових похованнях, але є продукцією Балкано-Карпатської металургійної провінції¹⁹. Золота трубочка є першим предметом цього типу в степовій Україні, і, разом з спіральною підвіскою з Микільського могильника, у світлі досліджень на західному узбережжі Чорного моря в Болгарії²⁰, може вважатися виробом варненського центру. Аналогії відомі серед предметів Варненського могильника, де такі трубочки використані як насадки ручок скіпетрів²¹. Не виключено, що і в пох. 2 трубочка також була частиною жезла, розміщення яких на грудях померлих виявлено в ряді енеолітичних поховань: Кюлевча, п. 33; Маріупольський могильник, п. ХХІV²². З мідних виробів відзначимо уламки предметів, які могли використовуватись як для переробки, так і при обмінних операціях. Аналогічна ситуація сполучення цілих речей та уламків відома за матеріалами Карбунського скарбу²³.

Всі категорії мідних виробів знаходять аналогії в культурах Гумельниця, Варна, Кукутені-Трипілля, але питання їх походження, а саме — до якого з осередків виробництва їх можна віднести: гумельницького, варненського чи трипільського, технологія обробки яких, за даними Н. В. Риндіної має суттєві відмінності²⁴, можна буде вирішити тільки після спектрального та металографічного аналізів.

Унікальність поховань криворізького могильника полягає в тому, що вдалося зафіксувати добре збережені цілісні комплекси, які дозволяють досить точно відтворити поховальний ритуал ранньоенеолітичного населення. До цього часу таку можливість надавали деякі поховання з північної степової або лісостепової зони (Ямський могильник, Ворошиловградське поховання, Олександровський могильник²⁵), щодо степових пам'яток, то вони були або поганої збереженості або зруйновані (Кайнари, Чаплі, Петро-Свистуново), або недостатньо опубліковані (Новоданилівка, Суворово)²⁶. Частково цей недолік компенсувався похованнями ХІ та ХХІІІ Маріупольського могильника²⁷. Тому, незважаючи на те, що Д. Я. Телегін нараховує близько 30 новоданилівських пам'яток²⁸, детальне вивчення поховального обряду в азово-чорноморському регіоні було обмежене недостатністю якісних джерел. Нам, наприклад, вдалося залучити з попередніх розкопок у Подніпров'ї, в тому числі і Правобережжі, ще кілька поховань, два з яких супроводжувалися довгими крем'яними ножами на пластинах (Нижній Рогачик, п. 9; с. Кут, к. 8, п. 7; с. Любимівка, к. 27, п. 11)²⁹, але й вони були не досить інформаційними (рис. 7, 1—5). В цілому на території України ми операємо близько 40 похованнями, не враховуючи відомі середньостогівські могильники.

Досліджені комплекси дають змогу звернутися до деяких дискусійних питань у вивченні доби раннього енеоліту степової зони.

1. Генезис поховального обряду даного типу в Дніпро-Болзькому регіоні, безсумнівно, пов'язаний з розвитком традицій певних культур маріупольської культурно-історичної області³⁰. В межах глобальних епохальних змін це був процес переходу від колективних могильників маріупольсько-с'єжинського типу до індивідуальних грунтових і підкурганних поховань середньостогівсько-хвалинського типу. В цьому відношенні виділяти поховання з м. Кривого Рогу, так само, як і інші (с. Новоданилівка, Петро-Свистуново, Чаплі та ін.), які були лише частинами масових могильників, в окреме культурне явище немає підстав, хоча така тенденція в останні роки набуває все більшого поширення. Особливо актуальною ця проблема стала для азово-чорноморської зони, де специфіку пам'яток визначають суттєві впливи культур Карпато-Балканського регіону та певні зв'язки з північно-кавказькою областю. Центральним питанням всієї проблеми можна вважати співвідношення даних поховальних пам'яток з середньостогівською культурою. Якщо раніше, наприклад, Д. Я. Телегін розглядав їх у межах середньостогівської культури, але як окрему групу, то зараз він виділяє самостійне культурне явище, назване, як зазначалося вище, новоданилівським типом³¹. Цієї точки зору дотримуються й інші дослідники³². При цьому виявляється незрозумілим зміст самої середньостогівської культури, оскільки розглядати її лише лісостеповою немає підстав. Це насамперед стосується поселень, синхронних похованням типу криворізьких та новоданилівських. У Подніпров'ї це відповідний горизонт Стрільчої Склі та його аналоги, а в Подонні — IV шар Раздорського поселення³³. Чи можемо ми розмежувати ці пам'ятки на різні за походженням та культурною принадлежністю явища і наскільки це конструктивно? Вже територіальний розподіл пам'яток вказує на відсутність суттєвих відмінностей. Інвентар поховань, хоча й вирізняється «багатством» (правда, не завжди), також не виступає культуротворчим, оскільки всі категорії, за винятком металевих виробів, характерні і для поселень, правда, дещо гіршої якості: довгі крем'яні пластини-ножі, вістря дротиків та стріл, пласкі сокири-тесла. Безумовно, вирішення проблеми пов'язано з уточненням характеристики середньостогівської культури, більш чіткого її територіального та хронологічного розмежування. Це стало ще актуальнішим з виділенням так званих випростанів поховань, які супроводжуються в тризнах керамікою типу балки Квітяної, що вважається за існуючою термінологією також серед-

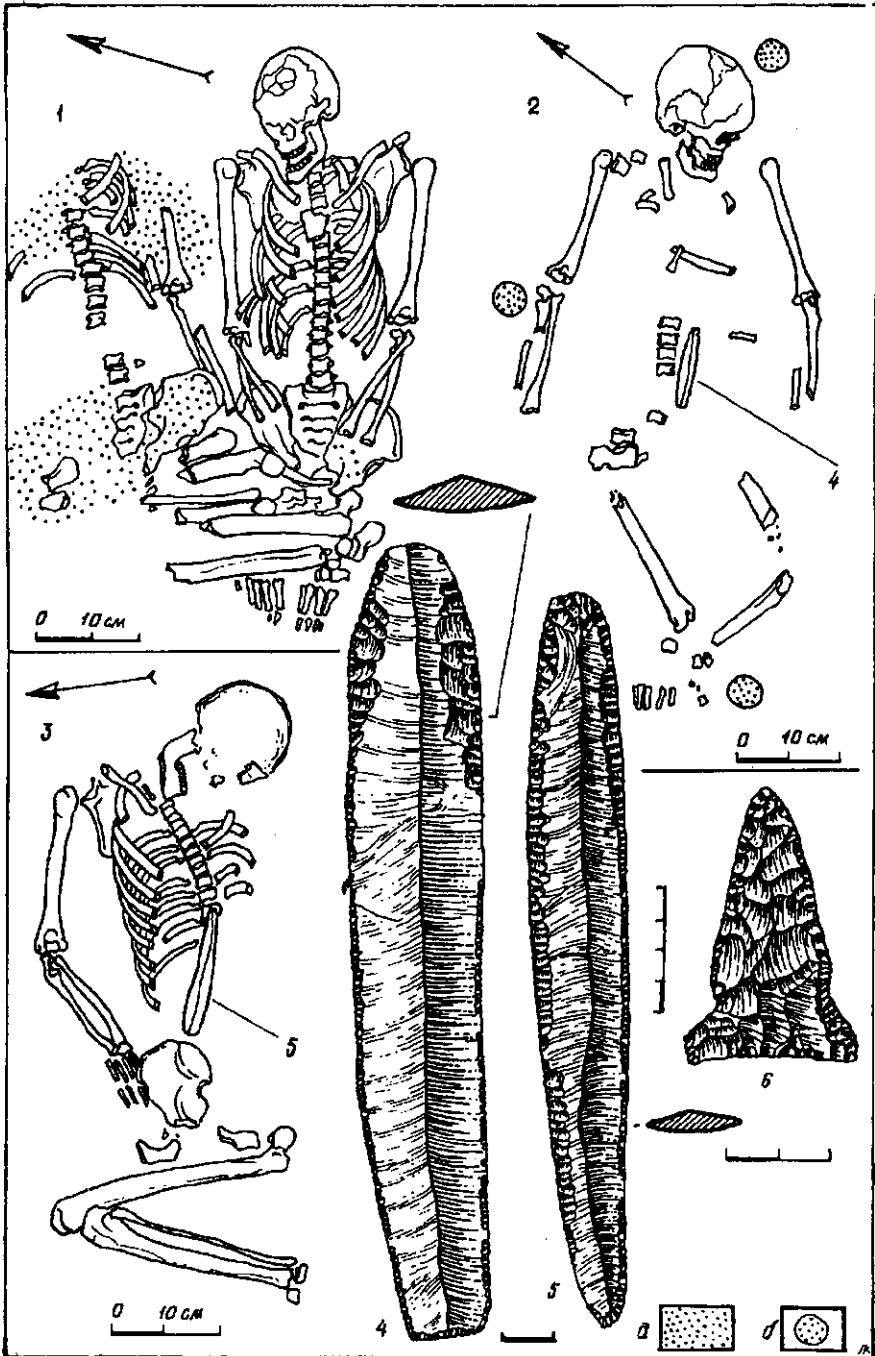

Рис. 7. План та інвентар ранньоенеолітичних поховань: 1 — с. Любимівка, к. 27, п. 11; 2, 4 — с. Нижній Рогачик, ґрунт. м-к, п. 9; 3, 5 — с. Кут, к. 8, п. 7; 6 — крем'яне вістря гумельницького типу (за А. Паунеску); а — посипка, б — шматки вокри.

ньостогівською. Але це суперечить виділенню на цих матеріалах самостійної постмаріупольської культури³⁴. Отже, необхідно або розділити середньостогівську культуру на ряд окремих за походженням культурних явищ, або, напаки, об'єднати в її межах різні за часом і генетичною основою пам'ятки. В останньому випадку термін і зміст середньостогівської культури матиме досить розмиту характеристику і виникатимуть певні труднощі для її вивчення. Можливо, слід використовувати термін «середньостогівська область»

або «спільність», зважаючи на поширення цієї назви, але чітко визначити її складові частини.

Повертаючись до питання походження розглянутих пам'яток і виходячи з нового розподілу культур маріупольської спільноті, проведеного Н. С. Котовою³⁵, можна зазначити, що епіцентром формування нового обряду в межах Дніпро-Волзького регіону могло бути Нижнє Подоння з прилеглими районами, де була пошиrena нижньодонська культура маріупольської спільноті, до якої віднесено і Маріупольський могильник³⁶. Формування нового обряду відбувалося одночасно з становленням культурних комплексів IV шару Раздорського поселення та відповідного горизонту Стрільчої Склі³⁷. Це знаходить підтвердження у таких фактах, як наявність саме в цьому регіоні поховань з керамікою скелянського типу (Мокрий Чалтир, хут. Попова) та поховань, які супроводжуються прикрасами маріупольського типу (Маріупольський могильник, п. ХХІ; ХХІV). Тому М. Я. Мерперт має рацію, пояснюючи появу скорченого обряду зростанням степового компоненту в розвитку ранніх стадій енеоліту східноєвропейського степу та лісостепу³⁸.

2. Датування ранньосенеолітичних поховань, в т. ч. криворізьких, не викликає особливих сумнівів, оскільки ґрунтуються на знахідках, відомих не тільки в поховальних комплексах, але й в добре фіксованих культурних шарах поселень Кукутень-Трипілля та Гумельниці, що відповідає етапу Трипілля ВІ—Кукутені АІ-4—Гумельниця А2-ВІ³⁹. В абсолютних цифрах за традиційною хронологією це 3700/3650—3350/3300 рр. до н. е.⁴⁰. Саме цим часом і можна датувати основну кількість розглядуваних поховань, але уточненню підлягають періоди їх появи та зникнення. Очевидно, мають рацію дослідники, які синхронізують кінцеву фазу існування могильників маріупольського типу та давніші поховання криворізького типу. Можна приступити, що в період формування останніх у Подонні, в Подніпров'ї ще функціонували могильники азово-дніпровської культури: Микільський, Лисогорський, а також Капулівський. Золота трубочка з криворізького могильника свідчить про синхронність з культурою Варна на західному узбережжі Чорного моря, тобто з такими пам'ятками, як Варненський могильник, Дуранкулак та ін.⁴¹ У сусідніх з Нижнім Подонням областях Прикубання та Закубання, а також у Передкавказзі поховання одночасні пам'яткам типу Свободного, Мешоко (нижній горизонт), Замок, які об'єднуються в закубанську енеолітичну культуру домайкопського часу⁴². Зокрема, на поселеннях знайдені черепашкові та кістяні прикраси, вироби з кременю, кераміка, тожні поховальному інвентарю⁴³. Такою, в загальних рисах, уявляється нам синхронізація поховальних пам'яток, аналогічних могильнику з Кривого Рогу. Відносно пізнього датування можна відзначити відсутність надійних джерел для синхронізації з часом Трипілля ВІ—Кукутені А-ВІ-2 в причорноморських степах. Але на Нижньому Доні та в Передкавказзі відомі поховання з майкопським інвентарем: керамікою, крем'яними виробами, металом⁴⁴, що свідчить про певну тривалість даного ритуалу в зоні його формування. Крім того, треба згадати також і ґрутові могильники в Подніпров'ї, які завдяки трипільським імпортам датуються етапом ВІІ⁴⁵ і зберігають основні обрядові риси більш ранніх пам'яток.

3. Видається можливим окреслити наступну модель етнокультурного розвитку в епоху раннього енеоліту. В Нижньому Подонні та прилеглих до нього територіях, на основі розвитку нижньодонської культури маріупольської області (за Н. С. Котовою), поступово формується нова культурна група з характерним скорченим обрядом на спині та поселеннями типу IV шару Раздорського. Саме з цією новою групою можна пов'язувати появу на Дніпрі пам'яток типу Стрільчої Склі⁴⁶. Цей процес супроводжувався становленням скотарського пастушого господарства досить рухомих форм, що дозволило степу з фактора роз'єднуочного перетворитися у фактор об'єднуочий, як зауважив М. Я. Мерперт, близьку позицію займав і В. М. Даниленко⁴⁷. Це сприяло швидкому поширенню нових традицій ще в той час, коли в Подніпров'ї функціонували пам'ятки азово-дніпровської (за Н. С. Котовою)⁴⁸, а в Поволжі — самарської культури (за І. Б. Васильєвим)⁴⁹ маріупольської культурно-історичної області. Визначаючим фактором подальшого руху на

захід був розвиток Карпато-Балканської металургійної провінції з її гумельницьким, трипільським, а також, нині виділеним, варненським осередками⁵⁰. З'явилася навіть думка, що поховання новоданилівського типу можна віднести до прошарку майстрів-міньял⁵¹, які, з іншої точки зору, можна відносити до вищої родової знаті⁵². На особливий статус поховань звернув увагу С. М. Кореневський, спираючись на матеріали Прикубання та Передкавказзя⁵³. Дійсно, виходячи з досить сталого поховального обряду, наявності високоякісних виробів при померлих, в тому числі булав та скіпетрів, ці поховання можна розглядати як певну елітарну групу з прогресуючою формою обряду — від ґрунтових могильників до курганів, що вдало зазначав В. М. Даниленко⁵⁴.

Складалася специфічна система взаємодії ранньоенеолітичного скотарського населення степової зони з пізньоенеолітичним землеробським Карпато-Балканського регіону та Трипільсько-Кукутенською культурою, динаміка якої неодноразово розглядалася в літературі⁵⁵. При розгляді цієї системи більше уваги треба приділити не антагоністичним відношенням двох культурних світів, а їх співробітництву та взаємодоповненню. Адже досить виразно простежується взаємообумовленість багатьох явищ, пов'язаних з розвитком двох світів, зокрема, між функціонуванням гумельницького та варненського осередків, появою та розвитком найдавнішого рухомого скотарського населення, формуванням особливого культурного явища в Прикубанні. Безперечно, існували більш давні зв'язки в період розвитку лише культур маріупольської області, про що свідчать, наприклад, знахідки аналогічних булав у Микільському та другому Варненському могильниках⁵⁶, великого браслета з раковини спондилус на місці Лисогорського могильника*. Але характер цих контактів якісно змінився з появою нових пам'яток. Це спостерігається і в поширенні цілого ряду специфічних виробів: зооморфних скіпетрів, так званих протопсаліїв, певних категорій крем'яніх знарядь та зброї, а також кераміки, за формуєю та орнаментальними мотивами дуже близької до посуду Стрільчої Склелі⁵⁷. Крім того, добре простежується загальна схожість деталей поховальних обрядів, прикрас, виготовлених з різних матеріалів, але типологічно однорядних і т. д., що дозволило окремим дослідникам вбачати в цьому наявність певної культурної спорідненості або загальних культурних традицій і джерел впливу⁵⁸. Виходячи з цього, важко вбачати в ранньоенеолітичному населенні ту силу, яка знищила високорозвинуті землеробські культури. Поки що не доведена причетність степовиків до знищення трипільських поселень. Цікаві дані були отримані на поселенні Друци I (етап VI), на якому виявлені стріли, виготовлені за трипільськими традиціями⁵⁹. І хоча типи вістер стріл та дротиків були в цей час досить схожими і знайдені як на степових поселеннях та в похованнях, так і на трипільських (наприклад, Нові Русешти), пов'язувати їх лише з вайовничістю степового населення немає підстав. Це швидше відтворює напруженість самої епохи. Крем'яні вістря стріл або дротиків гумельницького типу з двома опущеними вниз шипами (рис. 7, б) відомі в Прикубанні (нижній шар Мешоко)**.

Із зникненням Балкано-Карпатської металургійної провінції та згасанням гумельницького і варненського осередків, як і взагалі пізньоенеолітичних землеробських культур, порушується єдність зв'язків; і в степовій зоні ми не знаємо пам'яток типу криворізьких поховань. Поховальні традиції, як зазна-

* Знайдений О. В. Бодянським, зберігається в Запорізькому краєзнавчому музеї.

** На цьому тлі курйозом виглядає розгляд кістяних пронизок з нижнього шару Мешоко, прикрашених нарізками, як степовий імпорт ямної культури (Нечитайлло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы.— К., 1991.— С. 50). У світлі існуючих даних, між ними близько тисячі років. Ймовірно, пронизки імітують мідні аналогічні вироби, відомі, зокрема, в Карбунському скарбі. Взагалі в роботі А. Л. Нечитайлло існують суттєві недоліки вже на рівні елементарного зіставлення матеріалів, до того ж часто вирваних з контексту їх знаходження. Досить виразно це проявилось стосовно енеолітичних та ранньобронзових пам'яток (наприклад, розгляд майкопських піфосів з відбитками канатів як запозичення традицій степових племен у формі та орнаментиці посуду або порівняння типологічно різних долот з ямних та новосвободненських поховань), але це тема окремого дослідження.

чалося вище, зберігаються у відносно стабільних зонах долин Дніпра та Дону, де еволюція простежується і за матеріалами багатошарових поселень. У степовій зоні, можливо, відбувався процес формування нових синкретичних культурних явищ, таких як Чернавода I, пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки, «випростані» або постмаріупольські поховання. Скелянські пам'ятки переростають у стогівські. Але все ж таки період, що відповідає часу Трипілля ВІІ у степовій зоні, досліджений слабо через відсутність надійних джерел. Як правило, відомі поховання в курганах датуються за трипільськими імпортами, в кращому випадку часом Трипілля ВІІ-СІ та СІ.

Таким чином, ми намагалися визначити місце і час нового ранньоенеолітичного могильника, дослідженого у м. Кривий Ріг. Безумовно, комплекси знахідок вказують на те, що головним напрямом культурних зв'язків цього часу був Карпато-Балканський регіон з його високорозвиненими землеробськими культурами, які багато в чому визначили характер і рівень розвитку степових скотарських культур у період освоєння першого металу.

Примітки

¹ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— С. 76; Телегин Д. Я. Средностоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Днепра // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 316, 317; Збенович В. Г. До проблеми становлення енеоліту // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 3.

² Телегин Д. Я. Указ. соч.; Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я // МАУ.— 1973.— Вип. 7; Збенович В. Г. Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбіліси, 1987.— С. 111—113.

³ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 92.

⁴ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 102—108; Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И Хвалынский энеолитический могильник.— Саратов, 1990.— С. 57.

⁵ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья.— Л., 1991.— С. 100—102; Кореневский С. Н., Наглер А. О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей // Проблемы интерпретации археологических источников.— Орджоникидзе, 1987.— С. 74—85.

⁶ Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы // НА ИА РАН. Р-2.— № 2143.— С. 88—92, 143, 144.

⁷ Дремов И. И., Юдин А. И. Древнейшие подкурганные захоронения степного Заволжья // Проблемы древней истории Северного Прикаспия.— Куйбышев, 1990.— С. 36, 37; Васильев И. Б. Энеолит Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 43, 44.

⁸ Телегин Д. Я. Средностоговская культура и памятники...— С. 311—320.

⁹ Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного...— С. 74, 75.

¹⁰ Алексеева И. Л. О древнейших энеолитических погребениях Северо-Западного Причерноморья // МАСП.— Вип. 8.— С. 176—186; Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1992.— С. 26—39; Дергаев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— С. 65—74; Петренко В. Г. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье // История и археология Нижнего Поднавья.— Рени, 1990.— С. 18, 19.

¹¹ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 98, 104.

¹² Gimbutas M. Proto-Indo-European Culture: The Kurgan culture during the fifth; fourth and third millennia B. C. // Indo-Europeen and Indo-Europeans.— Philadelphia, 1970.— С. 155—197.

¹³ Mallory J. P. The chronology of the early Kurgan tradition (Pt. 2) // Journal of Indo-European Studies.— 1977.— № 5.— С. 339—367.

¹⁴ Мерперт Н. Я. Из истории древнеямных племен // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.— С. 69—71; Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.— С. 55—60, 77—81.

¹⁵ Мерперт Н. Я. Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы // Энеолит Восточной Европы.— Куйбышев, 1980.— С. 14—20; Васильев И. Б. Указ. соч.— С. 43, 44; Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Указ. соч.— С. 81—88; Дремов И. И., Юдин А. И. Указ. соч.— С. 36, 37.

¹⁶ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 48.— Рис. 16, 3.

¹⁷ Там же.— С. 104.

¹⁸ Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Указ. соч.— С. 58.

- ¹⁹ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 58, 59; Черных Е. Н. О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита // *Studia Praehistorica*.— Т. 1—2.— С. 170—181.
- ²⁰ Иванов И. Сокровища Варненского халколитического некрополя.— София, 1978.— С. 29—42.— Рис. 28, 30; Иванов И. Западное Черноморское побережье в эпоху энеолита // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбилиси, 1987.— С. 193—198; Todorova H. Das Spataeolithikum an der westlichen Schwarze Meer Küste // SP.— 1—2.— S. 136—145; Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София,— 1978.— С. 32, 33; Тодорова Х. Добруджа през праисторическата епоха // История на Добруджа.— София, 1984.— Т. 1.— С. 28—42.
- ²¹ Иванов И. Сокровища...— Рис. 28, 30.
- ²² Макаренко М. Маріупольський могильник.— К., 1933.— С. 71, 72.— Рис. 30; Vazarova Z. Zoomorphes Zepter aus Kjulevca Bezirk Sumen // SP.— 8 — 1986.— S. 203—207.
- ²³ Сергеев И. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна // СА.— 1963.— № 1.— С. 135—151; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.— С. 49, 50, 109, 110.
- ²⁴ Рындина Н. В. Древнейшая металлообработка Юго-Восточной Европы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 16—19.
- ²⁵ Телегин Д. Я. Гробница медного века у совхоза Ямский // АО. 1966.— М., 1967.— С. 191—193; Писляров И. А., Кротова А. А., Ключко Т. Е. Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 21—28; Братченко С. Н., Константинеску Л. Ф. Александровский энеолитический могильник // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 17—31.
- ²⁶ Добровольский А. В. Могильник в с. Чаплі // Археологія.— 1954.— Т. IX; Бодянський О. В. Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистуново // Археологія.— 1968.— Т. XXI.— С. 117—125; Мовша Т. Г., Чеботаренко Г. Ф. Энеолитическое курганные погребение у ст. Кайнары в Молдавии // КСИА АН СССР.— 1969.— Вып. 115.— С. 45—49; Телегин Д. Я. Середньосторгівська культура...— С. 113; Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла...— С. 26—29.— Рис. 2, 3, 4.
- ²⁷ Макаренко М. Вказ. праця.— С. 68—73.— Рис. 27, 30.— Табл. XIII, IV.
- ²⁸ Телегин Д. Я. Еще раз о выделении памятников новоданиловского типа эпохи меди // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 60, 61.
- ²⁹ Березовец Д. Т. Отчет о раскопках курганов могильника в с. Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской обл. // НА ИА АНУ.— № 1981/За.— С. 69; Березовец Д. Т. Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик, Верхнерогачикского р-на, Херсонской обл., в урочище Раевщина // НА ИА АНУ.— № 1951/ЗА.— С. 11—12; Лесков А. М., Черненко Е. В., Отрощенко В. В. и др. Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 г. // НА ИА АН Украины.— № 1968/15.— С. 59, 60.
- ³⁰ Телегин Д. Я. Средносторговская культура и памятники...— С. 319; Телегин Д. Я. Еще раз о выделении...— С. 61.
- ³¹ Там же.
- ³² Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я...— С. 74—75; Збенович В. Г. Место трипольской культуры...— С. 111, 112; Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 14.
- ³³ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 47—49, 69—73; Кияшко В. Я. Многослойное поселение Раздорское I на Нижнем Дону // КСИА АН СССР.— 1987.— Вып. 192.— С. 75.
- ³⁴ Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— С. 43—53.
- ³⁵ Котова Н. С. Культуры позднего неолита — раннего энеолита Днепро-Донского междуречья: Автoref. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1990.— С. 5—7.
- ³⁶ Там же.— С. 6.
- ³⁷ Котова Н. С., Рассамакин Ю. Я. Энеолит Днепро-Донского междуречья (препринт) Друкуються.
- ³⁸ Мерперт Н. Я. Проблемы энеолита степи...— С. 15.
- ³⁹ Мовша Т. Г., Чеботаренко Г. Ф. Указ. соч.— С. 49; Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я...— С. 74; Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 92—106; Телегин Д. Я. Средносторговская культура и памятники...— С. 317, 318.
- ⁴⁰ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры...— С. 61—63.
- ⁴¹ Тодорова Х. Добруджа през...— С. 28—42.
- ⁴² Кореневский С. Н., Наглер А. О. Указ. соч.— С. 82—85; Нехаев А. А. Энеолитические поселения Закубанья // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 20.
- ⁴³ Нехаев А. А. Указ. соч.— Рис. 3. 29—39; 5, 8, 21.
- ⁴⁴ Державин В. Л., Тихонов Б. Г. Новые погребения майкопской культуры в Центральном Предкавказье // КСИА АН СССР.— 1980.— Вып. 161.— С. 76—79; Житников В. Г. Раскопки

курганов в Константиновском районе // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 году.— Азов, 1989.— С. 16—18.

⁴⁵ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 47—48, 124—125; Телегин Д. Я., Фесенко О. С. Могильник среднестоговской культуры в Днепровском Надпорохье // СА.— 1982.— № 1.— С. 80—87.

⁴⁶ Котова Н. С., Рассамакин Ю. Я. Указ. соч.

⁴⁷ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 98; Мерперт Н. Я. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций // SP.— № 3.— С. 74—76.— 1980; Мерперт Н. Я. Проблемы энеолита степи.— С. 14, 15.

⁴⁸ Котова Н. С. Указ. соч.— С. 9—12.

⁴⁹ Васильев И. Б. Энеолит Поволжья...— С. 6—18.

⁵⁰ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4.— С. 58, 59; Черных Е. Н. О юго-восточной зоне...— С. 170—181; Рындина Н. В. Древнейшая металлообработка...— С. 16—19.

⁵¹ Телегин Д. Я. Еще раз о выделении...— С. 61.

⁵² Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла...— С. 14.

⁵³ Кореневский С. Н. Археологические признаки социальной дифференциации в погребальном обряде эпохи энеолита, ранней бронзы Центрального Предкавказья // Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1988.— С. 6—15.

⁵⁴ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 99.

⁵⁵ Мерперт Н. Я. Ранние скотоводы...— С. 65—90; Мерперт Н. Я. Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 234—246; Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // SP.— 1981.— Вып. 5—6.— С. 61—72; Телегин Д. Я. Степное Поднепровье и Нижнее Поднавье в неолите-энеолите // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 10—13.

⁵⁶ Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа.— К., 1991.— С. 19, 20.— Рис. 8, 7.

⁵⁷ Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА.— 1961.— № 2.— С. 186—199; Мовша Т. Г. Проблемы связей...— С. 61—72; Telegin D. Über kulturelle Kontakte zwischen der Balkan-Donau-region // Hugelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der aneolithischen Periode.— Beograd.— 1987.— S. 37—44; Dodd-Opritescu A. Consideratii asupra ceramicii Cucuteni C // SCIVA. 4, 31.— 1980.— S. 547—557.

⁵⁸ Кореневский С. Н., Наглер А. О. Указ. соч.— С. 78; Трифонов В. А. Майкоп и Варна: возможности сравнительного изучения могильников эпохи палеометалла // XV международный симпозиум «Роль Черного моря в праистории Средней и Юго-Восточной Европы».— Толбухин, 1988.— С. 44.

⁵⁹ Рындина Н. В., Энголоватова А. В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы I // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки, 1990.— С. 110.— Рис. 3.

Ю. Я. Рассамакин, А. Б. Будников

ПРОБЛЕМЫ РАННЕГО СТЕПНОГО ЭНЕОЛИТА В СВЕТЕ ИЗУЧЕНИЯ НОВЫХ ПАМЯТНИКОВ

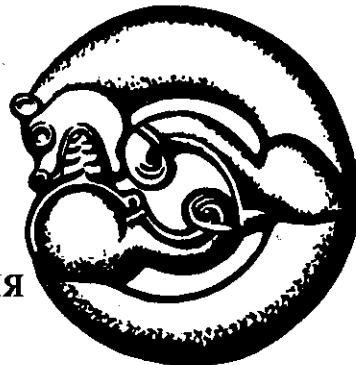
В 1992 г. в г. Кривой Рог, на правом берегу р. Саксагань при строительных работах был открыт могильник из четырех погребений, которые известны в литературе как памятники новоданиловского типа. Погребения со специфической скорченной на спине позой, согнутыми руками, кисти которых уложены на таз, ориентированные в восточном направлении, сопровождались медными изделиями (брраслет, ожерелья бус, шило с костяной ручкой, височные подвески, обломки предметов), кремневыми наконечниками дротиков, ножом на пластине, микролитической пластинкой, поясом из бус, изготовленных из речных раковин, а также золотой трубочкой-насадкой. Материалы позволяют синхронизировать исследованные комплексы с Трипольем VI и датировать временем 3700/3650—3350/3300 гг. до н. э. Аналогичные памятники можно рассматривать в системе развития культур Балкано-Карпатского региона (Гумельница-Карапово VI-Варна), Северного Кавказа и Предкавказья (закубанская энеолитическая культура) и Поволжья (хвалынская культура). Особое значение приобретает изучение становления подвижного скотоводческого хозяйства в степи и функционирование очагов Балкано-Карпатской металлургической провинции, с затуханием которых исчезают и рассматриваемые в статье памятники.

Yu. Ya. Rassamakin, A. B. Budnikov

THE PROBLEMS OF THE EARLY STEPPE ENEOLITH IN THE LIGHT OF STUDY OF THE NEW MEMORIALS.

In 1992 at Krivoi Rog city on the right bank of Saksagan river the cemetery consisting of four graves known as the Novodanilovka type memorials was uncovered during the building works. The graves with specific pose — flexed on the back, bended arms which hands were put on the pelvis, directed to West — were accompanied by the cooper wares (the bracelet, necklase, awl with bone handle, temple-pendants, fragments of objects), flint javelin-heads, knife on the blade, microlithic blade, belt made of shell-beads and golden tube-nozzle. The materials permit to synchronize the researched assemblages with Tripolie B1 and to date them to the 3700/3650—3350/3300 B. C. The analogous memorials could be observed in the system of the development of the cultures of Balkan-Carpathian region (Gumelnitz-Karanovo 6 —Varna), North Caucasus and foothills of Caucasus (over-Kuban Eneolithic culture) and Volga Basin (Khvalynsk culture). The study of the formation of the mobile cattle-breeding at the plains and the functioning of the hotbeds of Balkan-Carpathian metallurgical province after the damping of which the examined memorials are disappeared is of a particular importance now.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

З. В. Янушевич, К. В. Кременецький, Г. О. Пашкевич

Стаття узагальнює і підсумовує наслідки спорово-пилкових та палеоетноботанічних досліджень матеріалів Трипільської культури в межах всього ареалу. На підставі палеоетноботанічних даних подано реконструкцію асортименту вирощуваних рослин протягом трьох етапів існування Трипільської культури.

Дослідження Трипільської культури дало можливість отримати великий палеоботанічний матеріал, на підставі якого можна зробити реконструкцію умов існування та деяких аспектів господарської діяльності її носіїв. При реконструкції використовувались два методи — спорово-пилковий та палеоетноботанічний.

Для вивчення умов, в яких проходила господарська діяльність трипільських племен, великий інтерес становлять наслідки палінологічного дослідження розрізів поселень з Дністро-Прутського межиріччя. Саме через цей район на територію Південного Заходу Руської рівнини поширювались енеолітичні трипільські та гумельницькі ранньоземлеробські племена з півночі Балканського півострова. Період існування трипільської культури повністю укладається в рамки атлантичного періоду голоцену, відомого як кліматичний оптимум. Роботами палеогеографів встановлено, що в цей час в умовах відносно вологого та теплого клімату ліси поширилися на значній території Руської рівнини, просунувшись північніше та східніше сучасного ареалу¹. Але південніше зміни були не такі значні — там межа лісу і степу була близькою до сучасної².

Як показали спорово-пилкові дослідження багатошарових поселень Кормань IV, Молодово I, Кетроси (Середнє Подністров'я), у рослинному покриві в інтервалі існування тут ранньотрипільських поселень, значна роль належала широколистим лісам³.

Спорово-пилкова діаграма розрізу поселення Флорешти (ранньотрипільський шар, датується — близько 6000—5500 років тому), що знаходиться на півночі сучасного Бельцького степу, вказує на те, що під час існування поселення в цьому районі був лучний лісостеп з широколистими лісами⁴. Подібний рослинний покрив був і на території Припрутського лісостепу (в межах Толтрового кряжа) дещо пізніше, в інтервалі 5700—4200 років тому. У складі широколистих лісів була липа, в'яз та дуб кількох видів, підлісок утворювали ліщина та грабінник, вздовж річок росла вільха. Трав'яний покрив був більш мезофітним, ніж сучасний⁵.

У заплаві річки Ботни (лісостепова зона Дністро-Прутського межиріччя), де знаходиться поселення Нові Русешти, в ранньотрипільський час (5570+100 років тому) переважала лучно-степова рослинність, по берегах росла вільха. На вододілах поширювались широколисті ліси з липи, в'яза, дуба,

граба, з ліщиною та грабінником у підліску. Ці ліси подібні до тих, що існували в інтервалі близько 5600—5500 років тому на території північно-молдавського лісостепу⁶.

Таким чином, палінологічні дослідження показують, що в атлантичному періоді голоцену відбувалось значне скорочення площі під Бельцьким степом та розширення території, зайнятої лісами, на північ від Кодр. У Припрутському та Придністровському лісостепах росли ліси з липи, в'яза, дуба, граба. В північній частині до складу лісів входила береза. Підлісок утворювали ліщина та грабінник, подекуди зустрічався виноград. Вздовж річок росла вільха. Поряд з лісами з'являлися ділянки, зайняті злаково-різnotравною лучно-степовою рослинністю. На півдні Дністро-Прутського межиріччя, згідно з даними спорово-пилкових досліджень розрізів гумельницьких поселень, у другій половині атлантичного періоду (блізько 5800-5300 років тому) поширювались різnotравно-злакові степи⁷.

Лучний лісостеп з ділянками лісів з дуба, граба, липи, в'яза та інших широколистих порід з мезофітним трав'яним покривом поширювався в атлантичному періоді голоцену також і на межиріччях Дністра, Південного Бугу та Дніпра⁸.

Для кінця атлантичного періоду цей висновок підтверджується даними палінологічного аналізу розрізів поселень-гігантів Трипільської культури Майданецьке, Тальянки та Доброводи, розташованих у лівобережній частині лісостепової зони (басейн Південного Бугу).

Спорово-пилкові спектри розрізу поселення Майданецьке (4890+50 років тому) за своїм складом типові для лісостепової зони. Діаграма поділяється на три палінозони (рис. 1). Нижня палінозона С відповідає стерильному горизонту, що лежить під культурним шаром. Пилок граба, липи з домішкою берези свідчить про поширення широколистих лісів. Пилок сосни було занесено з борових лісів, які поширювались на піскових терасах Дніпра. Трав'яний покрив був типовим для злаково-різnotравних степів. Верхні палінозони В та А фіксують зміни в рослинному покриві, що відбувались під впливом існування поселення. Так, в палінозоні В, яка відповідає нижній частині культурного шару, значно зменшується кількість пилку дерев. Це пов'язано із зменшенням лісів навколо поселення. Серед пилку трав відмічено пилок хлібних злаків (*Cerealea*). Заліснення площи навколо поселення зменшується і далі, що добре видно на палінозоні А, в складі якої менше пилку широколистих порід. Відбуваються зміни і в складі пилку трав, що стає біднішим, з переважанням пилку складноцвітих. Такі зміни складу спорово-пилкових діаграм, безумовно, пов'язані з впливом людини на рослин-

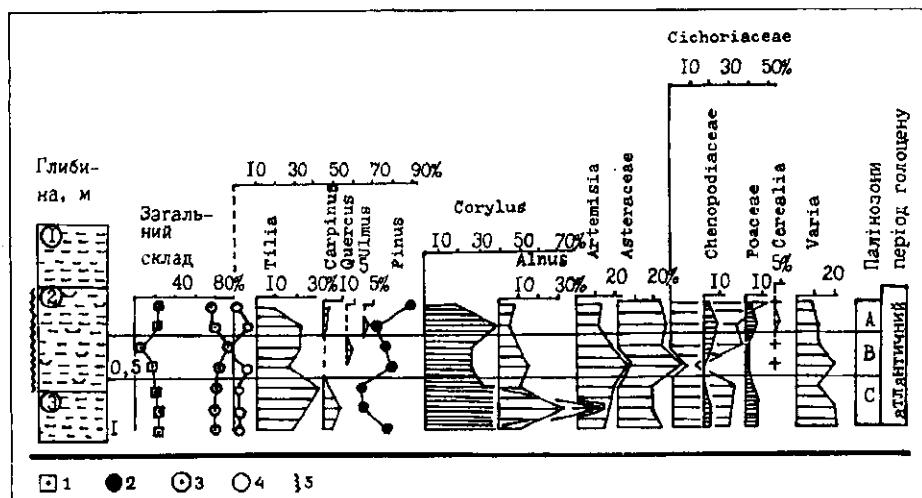

Рис. 1. Спорово-пилкова діаграма пізньотрипільського поселення Майданецьке: 1 — деревних рослин; 2 — сосни; 3 — трав'янистих рослин; 4 — берези; 5 — культурний шар.

ний покрив в околицях поселення, що міг проявитися у знищенні лісів з метою вивільнення землі під оранку⁹.

Палінологічні дослідження зразків з культурних шарів поселень Тальянки та Доброводи також вказують на те, що вони були розташовані в лісостеповій зоні. Широколисті ліси з дуба, граба, в'яза, липи, ясена, клена займали значні площи. Підлісок утворювала ліщина. Вздовж річок і по схилах ярів та балок з'являлись заплавні ліси з вільхи, верби, тополі та в'яза. Підлісок утворювали бузина, калина, крушина, чорна смородина. На південних схилах балок і на вододілах поширювались лугові та різнотравно-лучні степи з переважанням злаків і великою кількістю мезофітного різнотрав'я¹⁰.

У другій половині атлантичного — на початку суббореального періоду голоцену зваження клімату призвело до мезофітизації трав'яного покриву та появи вологолюбіших порід у лісах. У центрі Руської рівнини з'являється ялина¹¹, а в лісостеповій зоні — бук¹².

У наступному, суббореальному періоді голоцену, коливання кліматичних умов відбувалися неодноразово, що призводило до значних змін у рослинному покриві. Похолодання на початку суббореалу призвело до зменшення в'язових у деревостані лісової зони Руської рівнини¹³. Це ж явище спостерігалось і в лісостеповій зоні. На півдні Волино-Подільської височини зникли термофільні види дубів та липи. Збільшилась площа Бельського степу в Дністро-Прutському межиріччі. Зменшення вологості в суббореальному періоді голоцену призвело до поширення степових формацій, погіршило умови господарювання ранньоземлеробських племен на півдні лісостепової зони та сприяло розвитку скотарського, в тому числі кочового господарства. На межі близько 4250 років тому відзначається зникнення трипільської і поява скотарської давньоямної культури.

У пізньосуббореальний час у південно-західній частині лісостепової зони кліматичні умови покращали, завдяки чому знову збільшились площи широколистих лісів, утворених липою, дубом, в'язом. У лісостепу на півночі Дністро-Прutського межиріччя в рослинному покриві переважали широколисті ліси¹⁴.

Відповідність палеографічних обставин шкалам календарного та радіовуглецевого часу встановлена нещодавно В. Г. Петренком. Згідно з даними про чорноморську евстатику, палеографічні умови існування Трипільської культури були такими: Трипілля A відповідає регресії та сухій кліматичній фазі; Трипілля B — трансгресії, в основному, вологому клімату; Трипілля C та Усатово — періоду помірної вологості і регресії. Існування племен ямної культури збігається з посушливим періодом, а катакомбої — з вологою фазою¹⁵.

Таким чином, наведені дані показують, що природні умови, які склалися в південно-західній частині лісостепової зони Руської рівнини під час існування тут племен Трипільської культури, були сприятливим для хліборобства.

Об'єктивним свідоцтвом хліборобського господарства у племен Трипільської культури є палеоетноботанічні залишки та знахідки сільськогосподарських знарядь. Перші відомості відносно викопаних решток культурних рослин наведено у працях С. М. Бібікова та Т. С. Пассек¹⁶.

Важливі відомості про склад рослин, які вирощувались племенами раннього Трипілля, отримано внаслідок вивчення матеріалів з еталонного для цього часу поселення Лука-Врублівецька (лівий берег Дністра). На культових статуетках та в обмазці знайдено відбитки зернівок та колосків. Думки фахівців з приводу їх видової приналежності розійшлися¹⁷. Згодом для уточнення отриманих даних З. В. Янушевич переглянула всю колекцію пластики з цього поселення і визначила, що відбитки зернівок належать ячменю плівчастому та плівчастим пшеницям: однозернянці та двозернянці, з переважанням останньої¹⁸.

Ці роботи започаткували систематичні палеоетноботанічні дослідження. Їх розпочала у 70-х роках З. В. Янушевич¹⁹ і згодом продовжили Г. О. Пашкевич²⁰ та Н. М. Кузьмінова²¹.

Основним джерелом для досліджень стали багаті колекції кераміки, пла-

стки та глиняної обмазки, а також більш рідкісні знахідки обвуглених решток (зернівок та насінин) з територій сучасних Молдови та України. Рослинна домішка у великій кількості міститься в глиняній обмазці та, меншою мірою, на фрагментах кераміки. Це, в основному, відбитки півовок, колосків, інколи — зернівок. Зустрічаються також так звані триплети, тобто відбитки звільнених під час обмолоту колосків голозерного ячменю. Інколи відбитки зернівок трапляються на предметах пластики (Бернашівка, Лука-Врублівецька), що, можливо, пов'язано з культом родючості.

Виявлено, переважно в ранньотрипільських матеріалах, відбитки зернівок і стебел дикоростучих злаків та інших рослин, що зустрічались у рослинному покриві навколо поселень. Очевидно, їх рештки також використовувалися як домішка до глини.

На цей час отримано дані з матеріалів близько 100 поселень, що дало можливість зробити висновки відносно складу вирощуваних носіями Трипільської культури рослин протягом кожного з трьох її етапів (таблиця).

Досліджені пам'ятки трипільської культури

Т-А	Т-В	Т-С
Олександровка*	Олександру Чел Бун*	Бологани 1*
Бабшин	Болбоч*	Бринзени 3, Щіг*
Багринешти 7*	Бринзени 8*	Бринзени 4*
Бернашівка	Верхні Жори*	Бринзени 9*
Вороновиця	Веселій Кут	Варварівка 8*
Гайворон	Ворошилівка	Варварівка 15*
Ганськ*	Гура-Кайнари*	Вихватинці*
Гребенюків Яр	Дурутори Старі*	Гребені
Гренівка	Іванча 2*	Гура-Камінка*
Карбуна*	Кліщів	Зелена Діброва
Кормань	Костешти 1*	Казаровичі
Кошарниця*	Миропілля	Кобань*
Лука Врублівецька	Мирзешти*	Корпач*
Лука Врублівецька*	Нові Русешти*	Косенівка
Нові Русешти*	Онопріївка	Костешти 2*
Окопи	Петрушени*	Костешти 4*
Перерита*	Поліванів Яр*	Майданецьке
Путинешти*	Путинешти Подул-Д*	Маяки
Рогожани*	Раковець, гирло*	Таллянки
Сабатинівка	Солончени 1	Усатово*
Севирово 2*	Сосни	Ханкауци 1*
Тимково*	Старі Куконешти*	Чечельник
Флорешти 1*	Старі Радуляни*	
Флорешти 3*	Тараща	
Флорешти 5*	Чорне	
Фрунзени*	Ципордей*	
	Шкарівка	
	Яблона 13*	

* — пам'ятки, досліджені З. В. Янушевич і Н. М. Кузьміновою.

Палеоетноботанічний комплекс раннього Трипілля складається з трьох плівчастих пшениць — однозернянки (*Triticum monococcum*), двозернянки (*Triticum dicoccum*) та спельти (*Triticum spelta*). До його складу входить також ячмінь голозерний (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) та плівчастий (*Hordeum vulgare*), горох посівний (*Pisum sativum*) і вика ервілля (*Vicia ervilia*) та, в значно меншій кількості, просо посівне (*Panicum miliaceum*). (Рис. 2). Перевагу мали, очевидно, плівчасті пшениця двозернянка і однозернянка та ячмінь голозерний. Пшениці однозернянка та двозернянка поширювались по всій території, яку займали носії Трипільської культури, з переважанням однієї з них на різних поселеннях. Спельта зустрічалась набагато рідше і в значно меншій кількості. Рештки цієї пшениці постійно наявні в матеріалах з Молдови та Прuto-Дністровського межиріччя²². За

підрахунками Н. М. Кузьмінової, спельта в західках раннього Трипілля з території Молдови займає четверте місце²³.

Знайдено також рештки голозерної пшеници (*Triticum compactum*) та (*Triticum aestivum*), але в такій незначній кількості, що немає підстав вважати, ніби вона вирощувалась і мала економічне значення. Очевидно, ця пшениця була лише засмічувачем у посівах плівчастих пшениць або ячменю.

Це ж саме стосується і невеликої кількості решток вівса невизначеного виду (*Avena sp.*), знайденого З. В. Янушевич у матеріалах поселень Карбuna та Сабатинівка 2.

Велике значення для землеробів раннього Трипілля мав також (поряд з плівчастими пшеницями) голозерний ячмінь (*Hordeum vulgare var. coeleste*). Відбитки його зернівок та «триплетів» знайдено в матеріалах майже всіх досліджених пам'яток. Дещо менше західок ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*) та проса посівного (*Panicum miliaceum*). Можливо, ці рослини ще не вирощувались у значній кількості. На думку З. В. Янушевич, просо посівне в період раннього Трипілля лише почало вводитись²⁴.

Більше значення мали бобові рослини. Можливо, в північній та східній частинах ареалу перевагу мав вологолюбний горох (*Pisum sativum*), а на південному заході (територія сучасної Молдові) — більш посухостійка вика ервілія (*Vicia ervilia*). Підтвердженням цьому була знахідка на поселенні Карбuna 48 цілих та великої кількості зруйнованих обувгленіх насінин вики ервілії без домішок насіння або зернівок інших рослин²⁵. Але нещодавні знахідки на території Румунії можуть змінити це уявлення. На поселенні культури Кукутені *A* Велень Пятра — Нямец знайдено близько 3 тисяч насінин гороху посівного²⁶. Вірогідно трипільці віддавали перевагу гороху, але на деяких поселеннях вирощували і вику ервілію. Адже ця рослина може використовуватись і як корома.

Значний палеоетноботанічний матеріал отримано в останні роки завдяки розкопкам поселень розвинутого етапу Трипільської культури (Трипілля *B*) на території Буго-Дніпровського межиріччя, тобто східній частині великого ареалу культури Кукутені-Трипілля. Використано також результати досліджень матеріалів з поселень, розкопаних раніше на території Молдови та України. Цей комплекс утворюють плівчасті пшениці, серед яких переважає пшениця двозернянка та, в меншій кількості, однозернянка і спельта, ячмінь голозерний та плівчастий, просо посівне та горох (рис. 3).

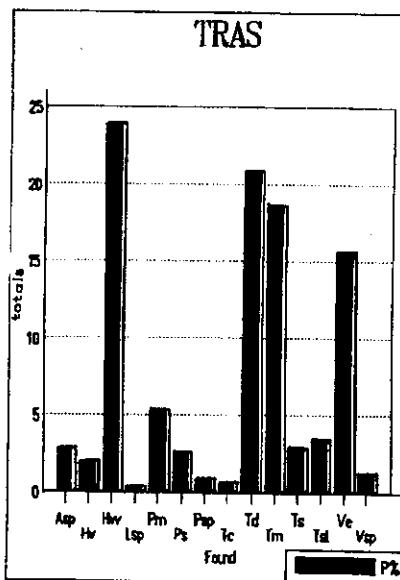

Рис. 2. Склад палеоетноботанічного комплексу раннього Трипілля (етап *A*).

Умовні позначення до рис. 2—5:

As *Avena sativa* — овес посівний;
Asp *Avena sp.* — овес невизначеного виду;

Csp *Cannabis sp.* — коноплі невизначеного виду;

Hv *Hordeum vulgare* — ячмінь плівчастий;

Hvv *Hordeum vulgare var. coeleste* — ячмінь голозерний;

Lsp *Lathyrus sp.* — чина невизначеного виду;

Pm *Panicum miliaceum* — просо звичайне;

Ps *Pisum sativum* — горох посівний;

Psp *Pisum sp.* — горох невизначеного виду;

Ta *Triticum aestivum* — пшениця м'яка;

Tsl *Triticum aestivum s.l.* — пшениця м'яка проміжної форми;

Tc *Triticum compactum* — пшениця карликова;

Td *Triticum dicoccon* — пшениця двозернянка;

Tds *Triticum dicoccon/spelta* — пшениця двозернянка-спельта;

Tm *Triticum monococcum* — пшениця однозернянка;

Ts *Triticum spelta* — пшениця спельта;

Ve *Vicia ervilia* — вика ервілія;

Vsp *Vicia sp.* — вика невизначеного виду.

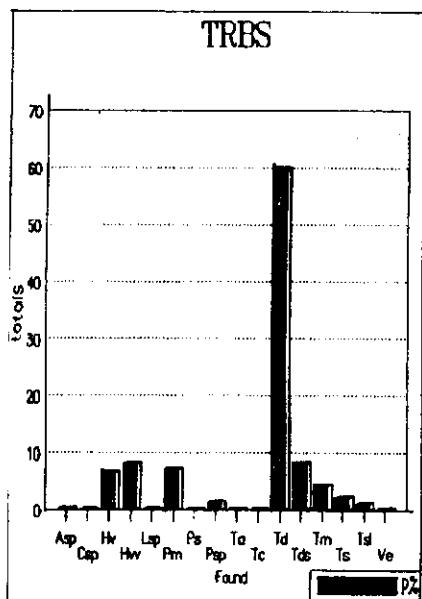

Рис. 3. Склад палеоетноботанічного комплексу розвинутого етапу трипільської культури (етап В).

на півночі Молдови²⁸ (розвинуте Трипілля).

На пізньотрипільському поселенні Косенівка знайдено горщик з обвугленим зерном такого складу: пшениця однозернянка — 77 зернівок, двозернянка — 139, карликова — 1 зернівка. Кілька зернівок знайдено також і в заливній житлі — пшениця однозернянка — 2, просо звичайне — 1.

На поселенні Майданецьке в житловому комплексі «Ж» був горщик, заливний обвугленим матеріалом. Після просівання об'єм зернівок складав 40 мл. Поряд із зернівками пшениці двозернянки та однозернянки знайдено «віючки», тобто основи колосків цих пшениць.

На поселенні Чечельник Вінницької обл. у горщику з обвугленою масою серед аморфних шматочків знаходились зернівки пшениці двозернянки (506 шт.). Невелику домішку в цій масі становлять зернівки пшениці однозернянки (29), пшениці м'якої (2) та голозерного ячменю (4 шт.). На поселенні Бринзени 4 переважають обвуглені зернівки голозерного ячменю²⁹.

Палеоетноботанічний комплекс пізнього етапу Трипільської культури встановлено внаслідок аналізу наведених вище матеріалів та відбитків зернівок і насіння на обмазці й кераміці. До його складу входять пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий та голозерний, в меншій мірі — пшениці однозернянка і спельта та голозерна пшениця — карликова і м'яка, з бобових — горох посівний та вика ервілія (рис. 4).

Підсумовуючи палеоетноботанічні дослідження Трипільської культури, приходимо до висновку, що трипільські племена протягом трьох етапів існування, тобто близько півтори тисячі

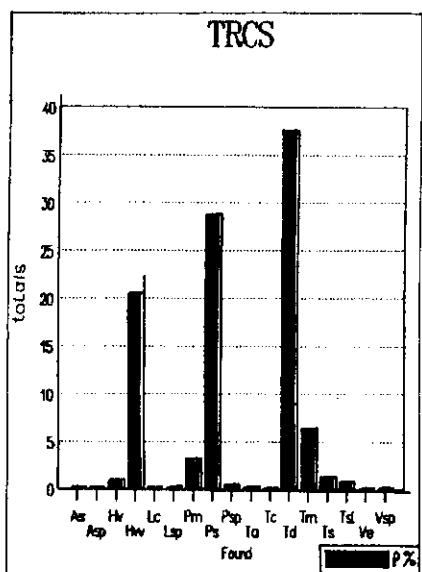

Рис. 4. Склад палеоетноботанічного комплексу пізнього етапу трипільської культури (етап С).

років, вирощували пшениці плівчасті — двозернянку (переважала серед пшениць), однозернянку та спельту, ячмінь плівчастий та голозерний, з бобових — вику ервіллю та горох посівний. Питома вага цих рослин на різних етапах змінювалась. За даними Н. М. Кузьмінової, на території Молдови переважала пшениця однозернянка. Але останні підрахунки показали, що співвідношення цих пшениць було одинаковим по всьому ареалу (рис. 5). Поряд з пшеницями велике значення мав голозерний ячмінь.

На наступному етапі — етапі розвинутого Трипілля в асортименті переважала пшениця двозернянка і, очевидно, вже по всьому ареалу. Збільшується також значення ячменю плівчастого, але подекуди у значній кількості був і ячмінь голозерний.

На етапі С (пізне Трипілля) зберігається той же склад вирощуваних рослин з переважанням пшениці двозернянки по всьому ареалу. Зростає значення посівного гороху та проса. Але збільшення останнього простежується лише в матеріалах тих поселень, які знаходяться на кордоні з племенами усатівської культури в степової зоні (Маяки, Усатово). Таке явище, очевидно, відбиває існування міжплемінних контактів.

Деякі знахідки свідчать про те, що трипільці надавали певної уваги збиральництву. У вигляді відбитків на кераміці зафіксовано кісточки кизилу (*Cornus mas L.*) та насіння дикої груші (*Pyrus elaeagrifolia*), плоди лісового горіха (*Corylus avellana*) та уламки жолудів дуба (*Quercus sp.*)³⁰. На одному з ранніх поселень (Нові Русешти) виявлено багато обвуглених кісточок сливи (*Prunus sp. Alycha*) і серед них — окремі кісточки абрикоса (*Armeniaca sp.*)³¹.

Значний палеоетноботанічний матеріал, отриманий для всього ареалу Трипільської культури, дає підстави для висновку, що асортимент, який вирощувався носіями цієї культури, відрізнявся від відомого для двох інших центрів становлення землеробської культури, а саме — півдня Середньої Азії та Кавказу. Для останніх характерна різноманітність голозерних пшениць та особлива популяція голозерного ячменю³². Формуючись у стороні від головних центрів землеробської культури, в інших екологічних умовах, при великій ролі збиральництва та мисливства, хліборобство трипільських племен мало певний склад вирощуваних рослин, добре пристосованих до примітивного способу обробітку ґрунту та зібраного врожаю³³.

Використання цього одноманітного асортименту протягом досить тривалого періоду існування Трипільської культури свідчить про те, що вирощувані рослини виявились найбільш пристосованими до клімату та характеру хліборобської культури. Плівчасті пшениці досить витривалі до несприятливих умов — посухи, ураження хворобами, шкідниками, добре пристосовані до вирощування на різноманітних ґрунтах без поливу, скоростілі, не полягають. Вирощування протягом значного часу голозерного ячменю, можливо,

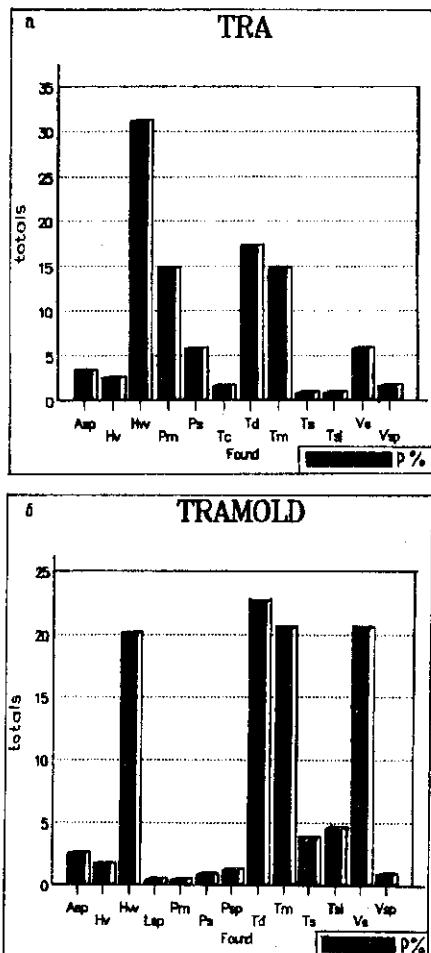

Рис. 5. Склад палеоетноботанічних комплексів трипільської культури (етап А) з території України (а) та Молдови (б).

також пов'язане з його більшою витривалістю (відносно плівчастого) і меншою трудомісткістю обробки зібраного врожаю.

У той же час значний палеоетноботанічний матеріал, отриманий в різних країнах Європи, свідчить про більш-менш одноманітний склад культурних рослин пізнього неоліту — енеоліту, що, однак, не виключає специфіку, зумовлену природними умовами та селекційною діяльністю людини³⁴.

Просуваючись з передньоазіатського центру давнього хліборобства на Балканський півострів і далі на південь та південний схід Європи, перші землероби приносили з собою відомі їм культурні рослини разом з навиками їх вирощування.

Примітки

¹ Хотинский Н. А. Голоцен северной Евразии.— М., 1977.— С. 61, 162.

² Гричук В. П. Опыт реконструкции некоторых элементов климата Северного полушария в атлантическом периоде голоцена // Голоцен.— М., 1969.— С. 41.

³ Пашкевич Г. А. Палинологическое исследование разреза стоянки Кормань IV // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.— М., 1977.— С. 107; Болиховская Н. С. Раствительность и климат Среднего Поднестровья в позднем плеистоцене по результатам палинологического анализа отложений Кишлянского яра // Кетроны. Мустьерская стоянка на Днестре.— М., 1981.— С. 122, 123.

⁴ Кременецкий К. В. Палеэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины.— М., 1991.— С. 74—80.

⁵ Там же.— С. 92.

⁶ Там же.— С. 93.

⁷ Там же.— С. 135—141.

⁸ Нейштадт М. И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене.— М., 1957.— С. 362; Арап Р. Я., Безуско Л. Г., Сябрый С. В. История развития растительного покрова юга Украины в основные этапы позднего миоцена, плеистоцена и голоцена // Институт ботаники АН им. Н. Г. Холодного. Депонированная рукопись.— № 1110-В 91.— 1991.— С. 92; Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днепра и Южного Буга // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 136.

⁹ Кременецкий К. В. Указ. соч.— С. 111, 112.

¹⁰ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования...— С. 132—137.

¹¹ Хотинский Н. А. Указ. соч.— С. 60, 61.

¹² Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования...— С. 137.

¹³ Хотинский Н. А. Указ. соч.— С. 162.

¹⁴ Кременецкий К. В. Указ. соч.— С. 143.

¹⁵ Петренко В. Г. — Опыт корреляции климатических и культурных ритмов // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза: Тез. докл. семинара. Одесса, 1992.— С. 23—25.

¹⁶ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1953.— 38.— С. 170—178; Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии.— 1961.— 84.— С. 98, 99.

¹⁷ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 170—178.

¹⁸ Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования.— Кишинев, 1986.— С. 18.

¹⁹ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.— Кишинев, 1976.— С. 32, 33; Янушевич З. В. Земледелие в раннем Триполе (по данным палеоботаники) // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 225—234; Янушевич З. В., Маркевич В. И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений.— Кишинев, 1970.— С. 83—110.

²⁰ Пашкевич Г. А. Культурные растения трипольских поселений Поднестровья. // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 234—242; Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования...— С. 132—142; Пашкевич Г. А. Результаты палеоботанического исследования крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое.— 1990.— С. 131—134; Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит — бронза). Каталог.— К., 1991.— 48 с.; Збенович В. Г., Пашкевич Г. А. К характеристике земледелия трипольской культуры (ранний этап) // *Studia praehistorică*.— Sofia, 1988.— 9.— С. 179—193.

- ²¹ Кузьминова Н. Н. Земледелие в период трипольской культуры на территории Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое.— 1990.— С. 124—128; Kuzminova N. N. Crops and weeds in the Tripolye culture sites in Moldavia // Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany. 8-th Symposium. Nitra — Nove Vozokany, 1989.— Acta Interdisciplinaria Archaeologica.— 1991.— № 7.— Р. 199—201.
- ²² Janushevich Z. V. Prehistoric food plants in the South — West of the Soviet Union // Ber. Deutsch. Bot. Ges.— 1978.— Bd. 91.— S. 61.
- ²³ Кузьминова Н. Н. Земледелие...— С. 126.
- ²⁴ Янушевич З. В. Земледелие...— С. 230.
- ²⁵ Янушевич З. В. Культурные растения...— С. 174.
- ²⁶ Монах Ф., Монах Д. Археботанические исследования энеолита Карпато-Прутского региона // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (5 тыс. до н. э.— 5 в. н. э.). Матер. межд. конф. (Кишинев, 10—14 дек. 1990 г.) — К., 1991.— С. 33—35.
- ²⁷ Пашкевич Г. А. Культурные растения...— С. 238.
- ²⁸ Janushevich Z. V. Op. cit.— Р. 61.
- ²⁹ Kuzminova N. N. Op. cit.— Р. 200.
- ³⁰ Янушевич З. В. Земледелие...— С. 232; Янушевич З. В. Культурные растения...— С. 18.
- ³¹ Kuzminova N. N. Op. cit.— Р. 200.
- ³² Янушевич З. В. Культурные растения...— С. 81.
- ³³ Збенович В. Г., Пашкевич Г. А. К характеристике...— С. 186.
- ³⁴ Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany // A. A. Balkema (Rotterdam) Brookfield.— 1991.— Р. 166, 180—182, 190—192, 211—212, 217, 224, 248, 256—259, 263, 264, 281—285.

З. В. Янушевич, К. В. Кременецкий, Г. А. Пашкевич

ПАЛЕОБОТАНИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

На основании спорово-пыльцевых исследований отложений из разрезов ряда памятников установлено, что трипольские племена существовали в благоприятных природных условиях лесостепного ландшафта. Ассортимент выращивавшихся растений, установленный на основе палеоэтноботанических исследований материалов почти 100 трипольских памятников, выявляет большое сходство на протяжении трех последовательных этапов развития трипольской культуры. Его образовывали три пленчатые пшеницы — *Triticum monococcum*, *Triticum dicoccon*, *Triticum spelta*; ячмень голозерный *Hordeum vulgare* var.*coeleste* и реже — ячмень пленчатый *Hordeum vulgare*, а также бобовые — горох посевной *Pisum sativum* и вика эрвilia *Vicia ervilia*. Пшеницы однозернянка *Triticum monococcum* и двузернянка *Triticum dicoccon* были распространены повсеместно с преобладанием того или иного вида на разных поселениях. Просо *Panicum miliaceum* вероятно, имело небольшое значение. Возрастание его роли замечено только на этапе позднего Триполья в материалах памятников, расположенных на границе степной зоны, население которых имело контакты со скотоводами. Земледелие трипольских племен имело специфический состав выращивавшихся культур, хорошо приспособленных к примитивному способу обработки почвы и собранного урожая.

Z. V. Yanushevich, K. V. Kremenetzki, G. A. Pashkevich

THE PALAEOBOTANIC RESEARCHES OF TRIPOLSKAJA CULTURE

On the base of the cryptogamous-pollen researches of the deposits from the sections of a number of the memorials it is considered that the Tripolian tribes lived under the favourable natural conditions of the forest-steppe landscape. The assortment of the cultivated plants determinated by the palaeoethnobotanic researches of the materials from near 100

Tripolian memorials displays the great resemblance during the three consecutive stage of the development of Tripolskaja culture. It consists of a three sorts of the hulled wheat — *Triticum monococcum*, *Triticum dicoccon*, *Triticum spelta*; the naked barley *Hordeum vulgare* var. *coeleste* and more rare the hulled barley *Hordeum vulgare* and the leguminous plants: the sowing pea *Pisum sativum* and the vetch *Vicia ervilia*. The wheat *Triticum monococcum* and *Triticum dicoccon* were spreaded everywhere, one or another sort of which prevailed on the different settlements. The millet *Panicum miliaceum* probably was of a little importance. The age roles of it were noticed only on the stage of Late Tripolie in the materials of memorials disposed at the boundary of the plain zone which population had the contacts with the herdsmen. The agriculture of Tripolian tribes had the specific set of the grown cultures which were well adopted to the primitive methods of the cultivation of land and gathering in the harvest.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ДО 90-РІЧЧЯ
ТЕТЯНИ СЕРГІЙВНИ ПАССЕК

В серпні нинішнього року Тетяні Сергіївні Пассек — доктору історичних наук, лауреату Державної премії, виповнилося 90.

Визнана, всесвітньовідома вчена, знавець давньоземлеробських енеолітичних культур Південно-Східної Європи — глава трипілля-знавства — готувала до друку напередодні свого 65-річчя ще одну важливу працю, присвячену перлині раннього Трипілля поселенню Флорешти. Але їй не судилося бути завершеною.

Тетяна Сергіївна походила з прогресивного дворянського роду Полтавщини і була надзвичайно цікавою людиною. Виділялась широтою наукових поглядів, досконалим знанням французької мови, інтересом до мистецтва, зокрема театрального. Вона постійно знаходилась в середовищі талановитих людей, друзів, учнів, привертаючи до себе увагу внутрішнім змістом, зібраністю та пунктуальністю в роботі, невичерпною енергією, емоційністю, любов'ю до життя. Тетяні Сергеївні цікавило все, що було пов'язано з Трипіллям-Кукутені та його оточенням. Вона, як ніхто, детально знала матеріали Трипілля, фіксуючи знахідки на картках і прививаючи ці, такі необхідні навики, своїм учням.

Учениця видатного вченого А. А. Спіцина, Тетяна Сергіївна після студій з історії бронзового віку Кавказу, етнографії та фольклору (1925 р.), працюючи над доповіддю за колекцією Петрен, виявила інтерес до Трипілля і відано служила йому до кінця свого життя.

З 1934 року розпочалися плідні польові роботи вченої на терені Трипілля України. Тут, у Наддніпрянщині, у сформованому колективі українських археологів — С. С. Магури (начальник Трипільської експедиції до арешту), М. Л. Макаревича, В. П. Петрова, хіміків О. А. Кульської, Н. Д. Дубінської та ленінградського вченого Є. Ю. Кричевського в с. Халеп'є була розроблена нова методика розкопок широкими площами, яка застосовується і зараз. В урочищі Коломийщина I за п'ять польових сезонів було відкрито площу в 1300 м² та досліджено майже повністю все поселення (36 жител з 39). У польових умовах здійснено експеримент обпалення глиняної обмазки зруйнованої сучасної глинобитної будівлі, перевірений пізніше в лабораторії.

Після розкопок Коломийщина I стала всесвітньовідомою пам'яткою, а саме Трипілля — еталонною культурою європейського енеоліту.

Творчі пошуки, бажання зрозуміти історичний розвиток давньоземлеробських племен на різних територіях їх поширення привели Т. С. Пассек у передвоєнні роки на Південне Побужжя, в с. Володимирівку, в один із форпостів на стику Трипілля зі Степом. Работами в Халеп'ї (крім Коломийщини 1 ще і на Коломийщині 2) та Володимирівці встановлено характер поселень, конструкція жител, форми господарства та ін.

З 1947 року інтереси дослідниці перенеслися у Західне Поділля, Буковину, а роком пізніше і в Молдову. На території останньої Тетяна Сергіївна продовжувала працювати до кінця свого життя. На правобережній частині Середньої Наддністриянщини Трипільською експедицією під її керівництвом здійснено широкомасштабні суцільні розвідки. Відкрито нові та обстежено розвідані раніше різночасові пам'ятки. Серед них — кремінні майстерні в місцях покладів кременю, які культурно та хронологічно були переосмислені й віднесені до Трипільської культури (Поливанів Яр біля с. Комарово, урочище Щовб в с. Ожево, урочище Гайдамацький Яр в околицях с. Волошково та ін.). Це дало дослідниці підставу поставити питання про необхідність розробки особливої проблеми — кремінні майстерні Наддністриянщини (1961).

Багаторічні польові роботи здійснені Тетяною Сергіївною на території Молдови, де працювала спільна Молдавська експедиція ІІМК АН СРСР та її Молдавського філіалу. Зокрема, в зоні будівництва Дубосарської ГЕС досліджено тоді ще маловідомі ранньотрипільські поселення в с. Голеркани і розташовані вище по Дністру (Наславча, Берново Лука) та Флорешти на р. Реут.

Великим досягненням є розкопки багатошарових поселень з чіткою стратиграфією — Поливанового Яру, Солончен 2, Дарібань, Флорешти, їх дані доповнили і поглибили раніше розроблену Т. С. Пассек періодизацію пам'яток Трипільської культури та дали можливість повніше охарактеризувати окремі етапи розвитку.

Сенсаційними виявилися розкопки великого пізньотрипільського могильника з багатим інвентарем в с. Вихватинці біля м. Рибниця, що відкрили нову сторінку в енеоліті Південно-Східної Європи, стали важливим джерелом пізнання похованального обряду та етнічного складу населення Середньої Наддністриянщини. В польових роботах один рік брав участь М. М. Герасимов. По черепах крашої збереженості ним відтворено зовнішній вигляд чотирьох похованих в цьому могильнику.

Польові надбання, наукові розробки узагальнені Тетяною Сергіївною в трьох значимих монографіях та великий кількості статей. В книзі «La céramique Tripolienne» (1935) проведена систематизація та класифікація трипільської кераміки, зосередженої в різних музеях України. В монографії «Періодизація трипольських поселений» (1949), удостоєної Державної премії, розроблена періодизація пам'яток Трипілля в їх ув'язці з Кукутень. Пізніше ця періодизація була підтверджена дослідженнями багатошарових поселень на Дністрі, тому не втратила свого значення понині. В спеціальному розділі Трипільська культура на пізньому етапі розглянута в зв'язку з формуванням культур ранньобронзового віку. В монографії «Древнеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья» (1961) підсумовані результати робіт в Наддністриянщині. Охарактеризовані тоді ще мало відомі ранньотрипільські пам'ятки. Наведений аналіз матеріалів Флорешт з чіткою стратиграфією поклав кінець дискусії з проблеми участі носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки в формуванні раннього Трипілля, або їх синхронізації.

Окремий розділ відведений чудовій пам'ятці Поливановому Яру біля с. Комарового Чернівецької області — укріпленному трипільському поселенню з кількома шарами різночасових слідів життя населення та майстернями по обробці кременю.

Тетяна Сергіївна першою зрозуміла, що Трипілля — металоносна передова культура. Пізніше це підтвердилося в наступних роботах фахівців.

Коло наукових інтересів Т. С. Пассек було досить широким. Вона займалась вивченням неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки, що знайшло узагальнення в зводі археологічних джерел, виконаному з К. К. Черніш (1963); культурою Гумельниця (фази Алдень II), розкопки якої проведено спільно з Одеським археологічним музеєм АН України за участю І. Т. Чернякова у Болграді та Вулканештах.

Загальновідома активна участя Тетяни Сергіївни в міжнародних конференціях та конгресах. Особливо у Римі та Празі, де вона з притаманною їй ерудицією, близькуче відстоювала вітчизняні наукові концепції. У доповіді на празькому симпозіумі дослідниця зупинилася на кількох проблемах: розселенні трипільських племен і освоєнні ними нових територій в різні часи існу-

вання Трипільської культури; локальних варіантах, виділених за матеріалами поселень та поховальних пізньотрипільських пам'яток; місці пізньотрипільських племен у процесі складання культур епохи бронзи. Останньої проблеми Т. С. Пассек слушно торкалася ще у 1947 році, присвятивши їй окрему статтю «К вопросу о среднеднепровской культуре». Вона не тільки розробила її періодизацію, але й дійшла висновку, що середньодніпровська культура — результат подальшого розвитку пізньотрипільського населення в Подніпров'ї. Її квілиювали проблеми історичної долі пізньотрипільських племен та їх зв'язки з навколоишнім світом.

У доповіді в Римі Тетяна Сергіївна, посилаючись на нові методи абсолютноного датування, запропонувала іншу хронологію Трипільської культури.

Працюючи в полі протягом багатьох років, Тетяна Сергіївна прищеплювала почуття відповідальності за досліджувані об'єкти постійним учасникам експедицій та студентам, неодноразово повторюючи, що пропущене під час розкопок не можна відновити в лабораторних умовах. На території Молдови разом з Г. Д. Смірновим, Г. Б. Федоровим, Г. І. Мелюковою вона закладала підвалини археологічної науки цієї країни. Але головною заслугою Т. С. Пассек є створення фундаменту трипілязнатства та школи, яка продовжує її польові та наукові традиції, застосовуючи при цьому сучасні методи археологічних досліджень. До цієї школи належать: К. К. Черниш, В. І. Маркевич, Т. Г. Мовша, В. Г. Петренко, Т. О. Попова, О. П. Черниш. Досить широке і коло друзів: Б. О. Латинін, М. Я. Рудинський, П. Й. Борисковський, М. М. Герасимов, С. В. Кісельов, Л. І. Крушельницька, В. С. Тітов, І. Т. Черняков, М. Я. Мерперт, Е. М. Черних, І. К. Свешников, Н. В. Лінка та інші.

Протягом багатьох років Т. С. Пассек була вченим секретарем Інституту історії матеріальної культури та до кінця життя відповідальним редактором видання «Краткие сообщения».

Тетяна Сергіївна своєю польовою роботою збагатила численні музеїні скарби Національного музею історії України, Ермітажу, Одеського археологічного музею АН України, а порадами та реконструкціями зробила певний внесок у розвиток музеєзнавства. Вона допомогла вийти на широке поле наукової діяльності багатьом археологам, які зараз плідно працюють у галузі енеоліту та бронзового віку. Ім'я Тетяни Сергіївни Пассек невід'ємне від усього досягнутого в трипілязнатстві. Вона назавжди залишиться з нами.

Т. Г. Мовша

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА БІБІКОВА

Цього року Сергію Миколайовичу Бібікову виповнилося 68 років. Він помер 5 років тому, 21 грудня. Пішов з життя, пішов з інституту. Але залишився в науці, у пам'яті людей, які добре його знали. Сергій Миколайович був широко освіченою людиною і добре знався не лише на первісній археології, а й на етнографії, середньовічній історії, скіфах та античності. Він відчував гостру потребу передати свої знання іншим, діставав задоволення від того, що допомагав писати дисертації, обирати цікаві теми доповідей, часто підбадьорюючи словом і ділом співробітників, у яких не ладналась робота.

Сергій Миколайович був цікавим співрозмовником, багато, іноді в несподіваному рапорці, розповідав про Ленінград, роки блокади,

ЛОІМК та його директорів і працівників, про розкопки у Криму та співробітництво з Г. А. Бонч-Осмоловським. Він вважав, що нове покоління мало знає про своїх попередників і через це невірно оцінює деякі факти та явища.

Оскільки цей збірник присвячений саме Трипіллю, доречно буде згадати на його сторінках про внесок С. М. Бібікова у вивчення цієї культури. Будучи вже відомим фахівцем у галузі палеоліту-мезоліту, вчений, не злякавшись конкуренції таких сильних трипіллязнатавців, як Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевський, змінює тематику своїх досліджень і береться за вивчення раннього Трипілля. Сергій Миколайович був впевнений, і не раз підкреслював це, що для повної реалізації творчих сил кожний вчений протягом життя має кілька разів змінити тематику досліджень. Вивчення Трипілля він почав з розкопок поселення Лука-Врублівецька. Цікаво, що першим, хто звернув увагу на важливість цієї пам'ятки та порадив провести розкопки, був П. П. Ефименок. Проводячи розвідки на Середньому Дністрі, С. М. Бібіков відкрив багато інших трипільських поселень, але не зацікавився ними, зокрема Жури, що незабаром будуть опубліковані В. І. Шумовою та С. М. Рижовим, про що була домовленість ще за життя Сергія Миколайовича, а матеріали з Гребенів лягли в основу його роботи по демографії та економіці Трипільської культури. Головна причина, через яку Сергій Миколайович почав працювати над трипільською тематикою (зокрема Лука-Врублівецька), полягала в тому, що на той час були майже відсутні відомості, які характеризували ранній етап Трипільської культури і дозволили б судити про її походження. Близькі резултати розкопок і не менш близький аналіз здобутих матеріалів дозволили Сергію Миколайовичу запропонувати своє розуміння проблеми походження Трипільської культури. Йому вдалося показати, що появі Трипілля пов'язана не з розвитком ранішого місцевого населення, як думали на той час, а з тривалою багатоступінчастою міграцією землеробських племен з Малої Азії. При цьому Сергій Миколайович вважав, що міграція прийшла не на порожнє місце, а в район, заселений нечисленним мисливським населенням, яке з часом асимілювало. Не обмежуючись цим, він спробував пояснити цю міграцію. Використавши одне з положень К. Маркса, С. М. Бібіков сформулював закон «про тиск надлишку населення на виробничі сили» та показав, що він лежить в основі механізму, який приводить у рух колективи та викликає необхідність освоєння нових територій. Зокрема, так можна пояснити міграцію малоазіатських племен на захід.

Багато нового вініс Сергій Миколайович у вивчення господарства племен Трипільської культури. Відправним пунктом була його впевненість у досить високому рівні загальної культури трипільських племен. Насамперед це стосується землеробства. Трипіллязнатавці того часу Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевський, К. К. Черниш та інші вважали, що землеробство у трипільців було мотичним городнього типу. Сергій Миколайович вважав, що городництва у трипільців не було зовсім, землеробство було польовим, а обробіток землі провадився за допомогою тяглою сили великої рогатої худоби. Суттєво і те, що перші відомості про наявність культурних рослин в ранньотрипільському суспільстві були також одержані вченим під час розкопок Луки-Врублівецької. Нещодавно В. Г. Збенович підтверджив ці дані. Він проаналізував всі ранньотрипільські мотики з каменю і кістки, які є на цей час, а також відомості палеозоологів, зображення на посуді та зробив висновок «що сукупність відомостей дозволяє стверджувати протилежне і наполягати на розвиненому скотарстві у трипільців».

У 1965 році С. М. Бібіков розкопав на Дністрі кілька місць видобутку кременю та майстерні для виготовлення з нього знарядь. Раніше ці об'єкти помилково відносили до раннього неоліту. Сергій Миколайович довів їх принадлежність племенам Трипільської культури та зробив припущення про ремісничче виробництво у трипільців. Згодом він дійшов висновку, що кремнієобробне виробництво, обробка дерева, кістки, а також шкіряне виробництво були децентралізовані. Іншим чином оцінював він керамічне ремесло.

Знайдені вперше на поселенні Лука-Врублівецька залишки горну для обпалювання посуду навели Сергія Миколайовича на думку, що виготовленням

кераміки на поселенні займалась якась одна родина. Рання стадія ремісничої спеціалізації слідом за С. М. Бібіковим почала називатися «общиною».

Але найяскравіший внесок зробив Сергій Миколайович у вивчення духовної культури трипільців. Однорідність форми жіночих статуеток та їх велика кількість на ранньотрипільських поселеннях, а також виявлення хлібних зернин та борошна у глиняному тісті, з якого вони виготовлені, дозволили Сергію Миколайовичу зробити припущення про характер і сталість вірувань трипільців, які пов'язувалися з ідеєю родючості. Винятково цікавими є розробки С. М. Бібікова, що стосуються соціального устрою трипільських племен. Так, наприклад, до розкопок на Луці-Врублевецькій загальновизнаним був факт існування матріархату в трипільському суспільстві. Довівши велику роль скотарства у господарстві трипільців та значне місце чоловічої праці у землеробстві, а також факт накопичення в них багатства у вигляді худоби та зерна, Сергій Миколайович дійшов висновку, що родову організацію трипільців слід розглядати як патріархальну.

Короткий, майже тезисний виклад далеко не всіх, а лише головних результатів вивчення С. М. Бібіковим Трипільської культури дозволяє підкреслити два моменти: характерною рисою всіх його робіт є прагнення показати археологічні матеріали в історичному аспекті; в своїх дослідженнях Сергій Миколайович завжди ставив і в багатьох випадках вирішував найскладніші кардинальні проблеми історії Трипільської культури: походження племен, господарство, духовна культура, суспільний устрій тощо. З часом деякі його висновки, можливо, будуть переглянуті, але більшість з них житимуть і увійдуть до золотого фонду трипіллязnavства.

С. С. Березанська

ХРОНІКА

ВИСТАВКА «ТРИПІЛЬСЬКИЙ СВІТ»

Ювілею відкриття Трипільської культури присвячена археологічно-мистецька виставка «Трипільський світ», що відбулася в Києві з 3 травня по 16 липня 1993 року в приміщенні Державного літературного музею України. Й було урочисто відкрито академіком П. П. Толочком. Виставка мала на меті показати Трипільську культуру не тільки як визначне явище у давній історії України, але і як явище культурне, мистецьке, що стало джерелом натхнення для митців сьогодення. Організаторами виставки виступили Інститут та Музей археології АН України, Державний музей літератури, Національна комісія у справах ЮНЕСКО на Україні, мистецька група «Heathen-Style». Спонсор виставки фірма «Соломія», Київ. Завдяки фірмі «Winner-Ford» (Київ) видано каталог та буклети до виставки, де вміщено кольорові фотографії найвизначніших експонатів.

Починається експозиція розділом, присвяченим історії відкриття та дослідження Трипільської культури. Тут показано унікальні документи, надані Науковим архівом Інституту археології АН України (Ж. Кононенко): відкритий лист на право розкопок в околицях м. Трипілля, виданий В. В. Хвойці Імператорською археологічною комісією, власноручні малюнки В. В. Хвойки, на яких відображене процес розкопок та знахідки, зроблені під час них. Поряд у вітринах — перші видання наукових праць В. В. Хвойки з його автографами, надані Науковою бібліотекою Інституту археології АН України (В. А. Колеснікова), інша наукова література, присвячена вивченняю пам'яток Трипільської культури за 100 років її дослідження.

Наступний розділ висвітлює місце Трипілля серед давньоzemлеробських цивілізацій, показує поселення, житла, побут та господарство трипільців, репрезентовані на картах та наукових реконструкціях. Привертають увагу унікальний геомагнітний план поселення-протоміста Майданецького, виконаний В. П. Дудкіним. Поряд — графічна реконструкція цього поселення, виконана П. Л. Корніенком на підставі плану та даних розкопок цієї пам'ятки, здійснених під керівництвом М. М. Шмаглія. Інші дві реконструкції показують процес будівництва поселення та інтер'єр трипільського житла. Їх створено для документального фільму «Трипільське Диво» (режисер — М. Бернадський), що має вийти на екрані цього року.

В експозиції — знахідки з розкопок — кераміка, знаряддя праці з наукових фондів Інституту археології АН України та Археологічного музею. Ці речі здобуто під час розкопок останніх 50 років співробітниками Інституту — С. М. Бібиковим, О. В. Цвек, М. М. Шмаглієм, В. О. Круцом, В. Г. Збеновичем, Т. Г. Мовшею, О. Г. Колесніковим, М. Л. Макаревичем, С. М. Рижовим та ін. Представлена унікальна колекція ритуальної кераміки «біноклів» з розкопок О. В. Цвек. Ці та ряд інших експонатів відроджені з уламків завдяки праці реставратора Г. В. Шиянової. Привертає увагу колекція розписного посуду з пам'яток Подністров'я та Побужжя (розкопки М. М. Шмаглія, С. М. Рижова, В. О. Круца, В. Г. Збеновича, О. Г. Колеснікова) з сюжетами, орнаментальними композиціями, що відображають уявлення трипільців про Всесвіт, життя земне та небесне.

У вітринах з пластикою — моделі жител, антропоморфні та зооморфні статуетки. Серед них — двоповерхова «будівля» з Розсохуватки (розкопки О. В. Цвек), модель на циліндричному піддоні з Конівки, модель саней з Майданецького (розкопки М. М. Шмаглія). Найбільше вражають портретні статуетки з Майданецького та Володимирівки. Завдяки цим творам ми можемо побачити трипільців такими, якими вони самі себе зобразили.

Майстри мистецтва модерн шукали і знаходили своє коріння в епохах давні микулих. На виставці експонуються твори — графіка, живопис, скульптура, ткацтво мистецької групи «Heathen Style», члени якої — О. Найда та О. Гончар — зробили все, щоб виставка «Трипільський Світ» пройшла на належному рівні і стала подією в культурному житті. Мистецька група шукає натхнення, відкриваючи для себе світ творчості майстрів мідного віку, якому понад шість тисяч років.

Під час роботи виставки, 7 травня 1993 р., в актовому залі музею відбулася наукова конференція — «Трипільські читання». З доповідями виступили дослідники трипільських пам'яток — О. В. Цвек, М. М. Шмаглій, які розповіли про знахідки, що розкривають світогляд трипільців, про відкриття трипільських протоміст. Доповідь Т. М. Ткачука була присвячена вивченю знakovі системи — елементів розпису посуду, яка, на думку дослідника, призначалася для спілкування, насамперед, з світом неземним. Шікаві реконструкції та розробки з трипільської архітектури продемонстрували присутнім П. Л. Корніenko. Заключна доповідь — Ю. В. Шилова містила розгляд впливу Трипілля на історичний процес, окремі події давньої історії. Дискусія з деяких питань показала, що у дослідженні Трипільської культури є значний простір для наукового пошуку.

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 1993

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

БУДНИКОВ Олександр Борисович — старший науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею.

БУРДО Наталія Борисівна — молодший науковий співробітник ІА АН України. Вивчає Трипільську культуру.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології енеоліту.

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук. Вивчає Трипільську культуру.

КОЛЕСНИКОВ Олексій Генріхович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі первісної археології.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ Костянтин Володимирович, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Інституту географії Російської Академії Наук (м. Москва).

КРУЦ Володимир Опанасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст у галузі Трипілля.

МОВІША Тамара Григорівна — кандидат історичних наук. Спеціаліст у галузі археології Трипілля.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст у галузі палеоботаніки.

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології доби енеоліту.

РИЖОВ Сергій Миколайович — молодший науковий співробітник ІА АН України. Вивчає Трипільську культуру.

ТКАЧУК Тарас Михайлович — аспірант ІА АН України. Вивчає Трипільську культуру.

ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук. Спеціаліст у галузі Трипільської культури.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст у галузі первісної археології.

ШМАГЛІЙ Микола Михайлович — кандидат історичних наук, начальник лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури України. Спеціаліст у галузі археології доби енеоліту.

ЯНУШЕВИЧ Зоя Василівна — доктор біологічних наук. Спеціаліст в галузі палеоботаніки.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИМ — Археологические исследования в Молдавии
- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
- АО — Археологические открытия
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АС — Археологический сборник
- ВДИ — Вестник древней истории
- ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ІА АНУ — Інститут археології Академії наук України
- ІІМК УАН — Інститут історії матеріальної культури Української Академії наук
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- КС ОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
- МАУ — Матеріали з антропології України
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА ЮЗ СССР и РНР — Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики
- МИАЭМ — Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавии
- НА ІА АНУ — Науковий архів Інституту археології Академії наук України
- НА ИА РАН — Научный архив Института археологии Российской Академии наук
- ОАМ — Одесский археологический музей Академии наук Украины
- СА — Советская археология
- ТК — Трипільська культура
- ТКУ — Трипільська культура на Україні
- Пр. АС — Труды археологического съезда
- МСА — Materiale si cercetari archeologice
- SCIVA — Studii si cercetari de istorie Veche si archeologie
- SP — Studia Praehistorica

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Статьи	
ЧЕРНЯКОВ И. Т. Место Трипольской культуры в древнейшей истории Европы	5
БУРДО Н. Б. Ранний этап формирования Трипольской культуры	19
КРУЦ В. А. Вопросы демографии Трипольской культуры	30
МОВИША Т. Г. Взаимоотношения степных и земледельческих культур в эпоху энеолита – раннебронзового века	36
ШМАГЛИЙ Н. М., ВИДЕЙКО М. Ю. Трипольские протогорода	52
КОЛЕСНИКОВ А. Г. Трипольское домостроение	63
ЦВЕК Е. В. Религиозные представления населения Триполья	74
ТКАЧУК Т. М. Знаковая система Трипольской культуры	91
РЫЖОВ С. М. Небелевская группа памятников Трипольской культуры	101
ГУСЕВ С. А. Памятники развитого Триполья Среднего Побужья	114
РАССАМАКИН Ю. Я., БУДНИКОВ А. Б. Проблемы раннего степного энеолита в свете изучения новых памятников	128
Публикации археологических материалов	
ЯНУШЕВИЧ З. В., КРЕМЕНЕЦКИЙ К. В., ПАШКЕВИЧ Г. А. Палеоботанические исследования Трипольской культуры	143
Память археологии	
МОВИША Т. Г. К 90-летию Татьяны Сергеевны Пассек	153
БЕРЕЗАНСКАЯ С. С. Памяти Сергея Николаевича Бибикова	155
Хроника	
ВИДЕЙКО М. Ю. Выставка «Трипольский мир»	158
Наши авторы	159
Список сокращений	160

ІНДЕКС 74006

ISSN 0235—3490. Археологія. 1993. № 3. 1—160.